

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 234 253 & 259.

तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यं ।

त्रिभाष्यरत्ननाम टीकासहितम् ।

THE TAITTIRIYA PRA'TISAKHYA,

WITH THE

COMMENTARY EN TITLED THE TRIBHA'SHYARATNA.

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA.

Sa4VI
Mit

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESHA PRESS.

1872.

CONTENTS.

I.	List of sounds, ...	...	...	2
II.	Origin of sounds, ...	...	...	26
III.	Shortening of vowels, ...	...	...	44
IV.	Pragraha or uncombinable words, ...	...	...	55
V.	Sañhitā or combination of words, ...	...	...	81
VI.	Conversions of s and visarjanīya into sh.,	...	...	96
VII.	Conversion of n into ṇ, ...	...	...	104
VIII.	Changes of unaspirated surds, ...	...	...	101
IX.	Changes of h, ah, áh, ṇ, ṇ, ṇ, án, in, &c.	...	...	127
X.	Coalescence of vowels, ...	...	...	140
XI-XII.	Elision of vowels, ...	...	...	150
XIII.	Elision of m. ...	...	...	167
XIV.	Duplication, ...	...	...	177
XV.	Nasalization, ...	...	...	197
XVI.	The use of ṇ̣. ...	...	...	201
XVII.	Various opinions about nasality, ...	...	...	217
XVIII.	Opinions about the aspiration of Om, ...	...	...	221
XIX.	Emphasis and shaking, ...	...	...	224
XX.	Different kinds of circumflex letters, ...	...	...	227
XXI.	Division of consonants in syllabication, ...	...	...	223
XXII.	Formation of articulate sounds, tones, pitch, long and short syllables, &c. ...	...	...	240
XXXIII.	Articulation, ...	...	...	246
XXIV.	Various kinds of texts, and qualifications of Vedic teachers and readers, ...	...	...	253

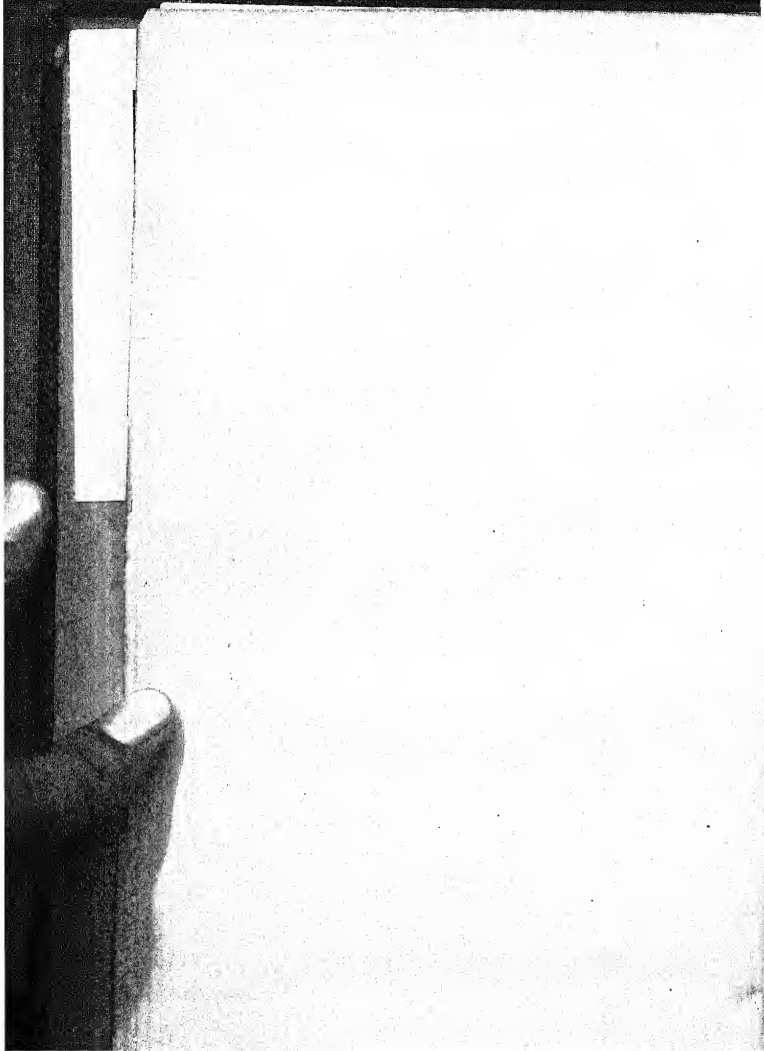

सूची ।

१	वर्णसमाश्चः	...	...	...	...	५४
२	शब्दोत्पत्तिः	...	...	...	...	२६
३	स्वरस्य द्रष्टव्यत्वं	...	...	...	...	४४
४	प्रपञ्चाः	...	...	...	...	४५
५	संहिता	...	...	...	...	८९
६	पलविधानं	...	...	...	...	८६
७	पालविधानं	...	...	...	...	१०
८	वर्गीयप्रथमवर्णस्य परिवर्तनं	...	...	...	...	२१०
९	विसर्जनीयादेः परिवर्तनं	...	...	...	...	२२९
१०	स्वरसन्धिः	...	...	...	...	१४०
११	१२ स्वरलोपः	...	...	...	...	१५०
१२	सकारलोपः	...	...	...	...	१६७
१४	द्विल	...	...	...	...	१७७
१५	अनुनासिकत्व	...	...	...	...	१८७
१६	ओङ्कारमात्रा	...	...	...	...	२०२
१७	अनुनासिकत्वविषये मतभेदः	...	...	...	...	२१७
१८	ओङ्कारोच्चारणम्	...	...	...	...	२२१
१९	विक्रमकम्पयोर्विकारः	...	...	...	...	२२४
२०	क्षिप्र उदात्तत्वादि	...	...	...	...	२२३
२१	स्वरव्यञ्जनयोः सम्बन्धः	...	...	...	...	२३२
२२	शब्दभेदाः	...	...	...	...	२४७
२३	वर्णविशेषोत्पत्तिः	...	...	...	...	२४६
२४	संहिताध्यापकादि	...	...	...	...	२५६

PREFACE.

In 1847, the Council of the Asiatic Society of Bengal resolved to bring out an edition of the Rig Veda Saṁhitā with an English translation; but before four fasciculi of the work could be issued, intimation was received from England that the Honorable Court of Directors had sanctioned the publication of that work under the editorship of Professor Max Müller, together with an English translation by Professor H. H. Wilson, at the expense of the Indian Government, and the Society's undertaking had therefore to be given up. It was, thereupon, resolved that a complete edition of the Black Yajur Veda along with its Prātiśākhya and a Kalpa Sūtra, should be brought out in this country. As the carrying out of this scheme would prove too much for a single individual, the Saṁhitā of the Veda was made over to the late Dr. E. Roer, and the Brāhmaṇa, the A'raṇyaka and the Prātiśākhya to the writer of this note. Owing to various causes—not a little to the difficulty of the task—the printing of the Brāhmaṇa and the A'raṇyaka progressed but slowly, and it was not until the beginning of 1870, that the editor was in a position to go to press with the Prātiśākhya. Just about that time he, however, found that Professor W. D. Whitney of New York had undertaken that work, and published the first ten chapters of it, together with an English translation and a commentary, in the Journal of the American Oriental Society. A reference to his colleagues in the Philological Committee of the Asiatic Society, therefore, became necessary, to decide upon the propriety or otherwise of the Society's edition being proceeded with. On the one hand, Professor Whitney's edition was so complete in every respect that nothing further could be desired for European readers; on the other, the bulk of the work was printed in the

Roman character, and the examples on which its value greatly depends, were dislocated from their proper places in the Bháshya, and interspersed in the editor's commentary, so as to render the edition utterly unsuited for Indian Paṇḍits who can neither read English, nor Sanskrit in the Roman character; the conclusion was, therefore, arrived at that it did not supercede the necessity of the work which the Society had resolved upon, and it was accordingly sent to press.

The edition now offered to the public is the result of that undertaking. It is founded upon three MSS. of great age and accuracy. One of them, α , was obtained from the late Bábu Śitalaprasáda of Benares, who very obligingly placed it at the disposal of the editor. It comprises 133 folia, measuring $8\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{4}$ inches each, and having 7 lines on each page. Its writing is excellent, and it is nearly three hundred years old, being dated, "Sunday, the 1st. of the wane in the month of Kártika Sm. 1643" = A. D. 1585. It appears to have been very carefully corrected by more than one individual, and is altogether a most valuable MS. The copyist of the work was one Keśava Káya stha of Benares.

The 2nd, β , comprises 69 folia, measuring 9×4 inches each, and having 9 lines on each page. It is written in a cramped bad hand, and has never been revised; it is nevertheless generally correct.

The 3rd, γ , was purchased at Benares for the Asiatic Society of Bengal. It comprises 82 folia, each 9×4 inches, having 13 lines on each page. Its writing, like that of the last, is small cramped and bad, but it is throughout scrupulously correct, and on the whole even more valuable than the first.

Although all the three codices are of Benares origin, they have peculiarities of their own which clearly show that they are independent of each other, and had been copied from very different texts.

In addition to the above Professor Whitney's edition has been freely made use of, and all the important *rare lectiones* to be found there have been noticed in foot-notes.

The substance of this edition, like that of Professor Whitney, comprises two separate works of very different ages; 1st a Sūtra text of great antiquity, and 2nd, a commentary of a comparatively modern date. The former is made up of 535 short, obscure, almost enigmatical aphorisms, and eight stanzas, arranged in 24 chapters. In four instances the stanzas appear at the ends of chapters (XVII, 8, XX, 12, XXII, 14-15, and XXIV 5-6,) and once in the middle, (XXIII, 2). The final stanzas duplicate the last words in the same way as do the final sūtras; but, with the exception of this duplication, there is nothing to show that they are parts of the Sūtra text. Their construction and language are entirely different, and their omission would not in any way affect the text. With reference to the verse at about the commencement of chapter XXIII Professor Whitney says, "It was hardly worth while to give a rule introductory to so very brief a statement of the subject as is here to follow." (p. 403). Ordinarily measured compositions are not introduced in the Sūtra works of the Hindus, and their presence in the present instance suggests the idea of their being foreign to it. In none of my MSS. the sūtras are numbered, and it is not at all certain, therefore, whether the MSS. ever intended them as sūtras. The duplication does not appear in the case of the verse which occurs in the middle of Chapter XXIII, and where it does occur, it unsettles the measure. Nor is the fact of these verses having been commented upon by the Bhāṣyakāra at all favorable to the theory of their being sūtras, inasmuch as he has commented upon the introductory verses which are avowedly his own composition, and likewise done the same with reference to verses which he has quoted. It should be added further that the verse at the end of Chapter XVII has very much the character of a memorial sloka, probably

by the A'treya who is described at the beginning of the commentary as a commentator of the text, and not that of an original text by a rishi, such as the A'treya referred to in Su. 31, Cap. V was. A commentator can not possibly be quoted as an authority by the text on which he comments, and two A'treyas have therefore to be presumed; and the conclusion to be arrived at is that the later commentator, who acknowledges to have founded his work on the commentaries of Vararuchi, Máhiseya and A'treya, quoted the verses from his predecessor, and explained the quotations in his own way; and that the duplications where they occur are probably the results of mistaken corrections which have since been perpetuated by ignorant copyists.

The text is anonymous, and its date is unknown. Looking, however, to the circumstance of its having been commented upon by Vararuchi, who is probably the same with Kátyáyana, we may without much hesitation place it before the first century B. C. How long anterior to that age it existed it is difficult to determine with anything like precision. There are internal evidences, however, which suggest a far greater antiquity. Avowedly a treatise on orthography, it does not regularly use the terminology of Páṇini, and, in the absence of handy technical terms, treats of word after word in separate rules in tedious iteration, instead of disposing of groups of words in separate classes. In this respect the work under notice differs entirely from the other Prátiśákhya which freely use well-established and current technical terms for groups of words, and the natural inference is that in the time of its author long-continued usage had not given currency and fixity to such orthographic technical terms, and that what had been current and used by the author have since been set aside by Páṇini. Professor Whitney has noticed the absence of class terms. He is of opinion, however, that this is owing to a studied avoidance on principle of such terms. He says, "it (the subject of pro-

(*graha*) occupies here a great deal more space, because the Taitt. Pr. avoids on principle the mention of grammatical categories in its rules, and is at infinite pains to catalogue word by word, what the other treatises dispose of summarily by classes.* There is nothing, however, to show that the terms were avoided on principle. No class of writers on earth has studied brevity more scrupulously than the authors of Sūtras, who have one and all borne in mind the maxim which says that "a Sūtrakāra rejoices as exultingly on the saving of a half-syllable in his composition as on the birth of a son and heir," and it would be inconsistent to suppose that the author of the text was an exception to the class, and multiplied the number of his sūtras, and expressed in many rules what by the adoption of technical terms could have been condensed in a few. The only incentive to such a course of proceeding would be the desire to disown his predecessors and contemporaries; but this was entirely wanting in him, for of all others of his time he was the most prone to quote the opinions of others, either in support of his own position, or to controvert them. Altogether he has quoted by name 21 sages, teachers and schools,† and among them we miss the name of Pāṇini, though he was the greatest grammarian of his time, and has maintained that proud preeminence for over five and twenty centuries. Pāṇini treated of most of the topics

* Taittirīya Prātisākhya p. 99.

† There names are as follow ;

Agnivesya, ...	128	Paushkarasādi, 176, 177	95 95
Agnivesyāyana, ...	195	Plaksha, 95, 187, 184 ;	128, 222
Atreya, ...	219, 92	Plākshāyana, 187 184, 220,	222
Bādadhikāra, ...	185	Sākṛitya, .. 120 148,	207
Gautama, ...	95	Saityāyana, ... 207, 219	95 222
Hārīta, ...	188	Sākṛhāyana, ...	199
Kaulhaliputra, ...	217	Sthavira Kauṇḍinya, ...	218
Kāṇḍamāyana, ...	199, 127	Ukhyā, .. 211, 148,	120
Kauṇḍinya, ... 222, 224	95	Uttamottariya (Sākṛhā), ..	120
Māchakeya, ...	148	Vātsapra, ...	149
		Vālmīki, ...	94 223

which form the theme of the author of the *Prātisākhya*, and had he known Pāṇini he could not have omitted to notice him, and the presumption is therefore strong that he lived before the date of Pāṇini, and probably also of Yāska whose name, likewise, does not occur in his treatise.

The commentary, like the text, is anonymous, and its date likewise is uncertain. The manner in which it receives the text as something authoritative and sacred, clearly shows that it is of a much later date. It quotes not only from Pāṇini, but also from the *Mahābhāṣya*, or rather from Kaiyaṭa's gloss, from the *Amarakosha*, from the *Mimāṃsakas*, from the *Kālanirnaya*, and from some of the *Purāṇas* including the *Bhaviṣya*, the last probably not older than the 8th or the 7th century of the Christian era, and must therefore be set down to a later period, though what the period is it is not possible now to determine.

Of the nature, character and value of the work nothing need be said after what has been so fully and ably stated by Professor Whitney in his edition of it, and by Dr. Weber in the *Indische Studien* (vol IV.), I must, therefore, refer the reader to those works for information on the subject.

श्रीगणेशाय नमः ॥

तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यम्

त्रिभाष्यरत्ननामक-विवरणसहितम् ।

तत्प्रथमाध्यायः ।

(१) भक्तियुक्तः प्रणम्याहं गणेशचरणद्वयम् ।

गुरुनपि गिरं देवीमिदं वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥

व्याख्यानं प्रातिशाख्यस्य वीक्ष्य वाररुचादिकम् ।

कृतं त्रिभाष्यरत्नं यज्ञासते भूसुरप्रियम् ॥ २ ॥

श्लोकयोरनयोरयमर्थः । 'भक्तियुक्तः अहं गणेशचरणद्वयं गुरुन् गिरं अपि', 'देवी' वाग्देवीमित्यर्थः । ताच्च 'प्रणम्य लक्षणमिदं वक्ष्यामि' । 'यत्'लक्षणं, 'त्रिभाष्यरत्न'नामकं, 'भूसुर-प्रियं' विद्वत्प्रियं सत्, 'भासते' । कौट्टशं लक्षणं, 'प्रातिशाख्यस्य', 'व्याख्यान'रूपं, 'वाररुचादिकं' भाष्यजातं, 'वीक्ष्य', न्यूनातिरेक-परिहारेण, 'कृतं' विरचितम् । 'आदि'शब्देन अत्रियमाहि-

---

(१) शुक्ताम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नो-पशान्तये ॥ इति खचित्कृतपुस्तकस्यादौ पाठः ।

षेयौ गृह्यते । अत एव त्रिभाष्यरत्नमिति नाम्न उपपत्तिः ।
त्रयाणां भाष्याणां समाहारः 'त्रिभाष्य', तस्य 'रत्न' भूषणम् ॥

अथ वर्णसमान्नायः ॥ १ ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्नेग्वयो अथेति मङ्गलाद्यने-
कार्थत्वात् अथशब्दस्य अर्थनिर्णयार्थमेकोऽर्थो निश्चेतव्यः ।
तत्र प्रथमं तावन्मङ्गलार्थत्वमुच्यते । तस्य प्रणवसाधर्मीगात् ।
तथाहि समाचक्षते शिक्षाकारः । "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च मङ्गला-
विति कीर्त्तितौ" इति^(१) । आहोस्वित् आनन्तर्यार्थता, वेदाध्यय-
नानन्तरं लक्षणज्ञानं कुर्यादिति सापेक्षत्वात् । लक्षणस्य पूर्वं
वेदाधिगमे सत्यथ लक्षण^(२) परीक्षावसरः । अथवा अधिकारार्थः
'अथ'शब्दः । त्वथैवेति विनिवर्त्तकाऽधिकारकाऽवधारकाः^(३)
इति विद्यमानत्वात् ।

अथ वर्णसमान्नायः पाठक्रमोऽधिक्रियत इति सूत्वान्वयः ।
'सम्'इति एकौभावे । 'आ'इति मर्यादायां, ^(४) 'न्नाय'इत्यानु-
पूर्व्येण^(५) एकौभूता अकारादयो वर्णाः स्वरभक्तिपर्यवसाना-

(१) ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिला विनिधातौ तेन माङ्ग-
लिकावुभाविति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) वेदाधिगमे सति लक्षणेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वेदाधिगमे सति लक्षणेति गं, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) त्वथैवेति विनिवर्त्तकाधिकारा वक्ष्यमाणकावधारका इति खचिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) आङ्कित मर्यादायामिति इ० मुद्रितपुस्तकपाठः ।

(५) न्नाय इत्यानुपूर्व्येणोपदेश इति इ० मुद्रितपुस्तकपाठः ।

आनुपूर्व्येण पूर्वैः शिष्टैरुपदिष्टाः । तथाहि । अ आ आ ३,
इ ई ३, उ ऊ ३, ऋ २, ए १, ओ ३,
इति स्वराः षोडश । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड
ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म इति स्पर्शाः पञ्चविंशतिः ।
य र ल वा इति चतस्रोऽन्तस्थाः । ४क ४प ४ष ४स ४ह इति षड्-
भाणः^(१) । अनुस्वारश्चेतिसूत्रेण अनुस्वार उक्तः । काल-
विशेषाश्रयत्वादसौ धर्मी न त्वनुनासिकवद्धर्मी^(२) । विधेर्मध्य-
स्थनासिक्यात् इति शिच्चाकारवचनन्तु^(३) धर्मधर्मिणोरभेदविव-
क्षयोपपद्यते । अथ विसर्जनीय इत्यनेन विसर्जनीय उक्तः ।
नासिकाविवरणादानुनासिक्यमिति^(४) रङ्ग उक्तः । पृक्तः स्वरा-
त्परो लोडमिति लृकार उक्तः । स्पर्शादनुत्तमादिति चत्वारो
यमा उक्ताः । रेफोऽसंयोगे रेफस्वरभक्तिरिति स्वरभक्तिरुक्ता ।
अनेन प्रकारेण याजुर्वेदिकवर्णानां षष्टिसङ्ख्या सूत्रत एव

(१) अ १ आ २ आ ३, इ १ ई २ ई ३, उ १ ऊ २ उ ३, ऋ १ ॡ २, ए १, ओ ३ इति
गचिक्लितपुस्तकपाठः ।

(२) क्वा प्य श ष स ह ख फ इति षड्भाण इति क, ख, चिक्लितपुस्तकद्वयपाठः ।

(३) न त्वनुनासिकधर्म इति ग, चिक्लितपुस्तकपाठः ।

(४) विधेर्मध्यस्थनासिक्यौ न विरोधो भवेत् सूत्रतः । तस्मात् करोति कार्याणि
वर्णानां धर्म एव तु इति शिच्चाकारवचनन्तु इति ग, चिक्लितपुस्तकपाठः । विधेर्मध्यस्थ-
नासिक्य इति शिच्चावचने सति इति ३० सु० पुस्तकपाठः ।

(५) आनुनासिक्यमित्यनेन इति ३० सु० पुस्तकपाठः ।

विस्पष्टं द्रष्टव्या^(१) । ननु “त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः, शशुमते मताः” इति शिक्षाकारवचने सति कथं षष्टिसङ्ख्या नियम्यते । सत्यं तत्, लौकिकवैदिकसर्ववर्णविषयमिति न शिक्षाकारवचनेन विरोधः । अत्र तु सूत्रैरेव तावतामेवोपलब्धादेश^(२) निर्णयो वर्णितः^(३) । वर्णानां समान्नायो वर्णसमान्नायः ॥

अथ नवादितः समानाक्षराणि ॥ २ ॥

‘अथ’ इति सञ्ज्ञाधिकारार्थः । अस्मिन् वर्णसमान्नाये ‘आदितः’, आरभ्य ‘नव’ वर्णाः, ‘समानाक्षरसञ्ज्ञा भवन्ति । यथा अ आ आ ३^(४) इत्यादि । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर-इत्यादि । नन्वीदृशी महती सञ्ज्ञा किमर्था । शिक्षाशास्त्र-प्रसिद्धानुरोधादिति^(५) ब्रूमः ॥

द्वे द्वे सवर्णे ह्रस्वदीर्घे ॥ ३ ॥

तेषु समानाक्षरेषु द्वे द्वे ऋस्वे द्वे द्वे दीर्घे वा^(६) ऋस्वदीर्घे दीर्घऋस्वे वा अक्षरे परस्परं सवर्णसञ्ज्ञे भवतः । इयमन्वर्थ-

(१) अनेन क्रमेण याजुर्वेदिकवर्णानां षष्टिसङ्ख्या नियम्यते । सूत्र एव विस्पष्टं द्रष्टव्या इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) अत्रतु सूत्रैरेवावतां वर्णानामेवोपलब्धादेश एव इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) निर्णयो निर्णयित इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) अ १ आ २ आ ३ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(५) शिक्षादिशास्त्रप्रसिद्धानुरोधाद्येति ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

(६) ६० सु० पुस्तके खचिह्नितपुस्तकेपि दीर्घं वा इत्यत्र वापदं नास्ति ।

सञ्ज्ञा । सवर्णत्वं नाम सादृश्यमुच्यते । तस्मादकारादीनामि-
कारादिभिर्न सवर्णसञ्ज्ञा शङ्का, भिन्नस्थानप्रयत्नत्वादनयोः । सञ्-
ज्ञायाः प्रयोजनं, दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर इति^(१) । ऋस्वञ्च
दीर्घञ्च ऋस्वदीर्घे ॥

न भुतपूर्वम् ॥ ४ ॥

भुतपूर्वं समानाक्षरं सवर्णसञ्ज्ञं न भवति । भुतमस्मात् पूर्वमिति
भुतपूर्वं । यथा । अग्ना ३ इत्याहेत्यत्र दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर-
इत्येकादेशः प्रसक्तः । तच्चानिष्टं । प्रतिषिद्धायान्वेवं सवर्णसञ्ज्ञायां
पारिशेष्यात् इवर्णोकारौ यवकाराविति भुतपूर्वस्य इकारस्य यत्वं
स्यात् । स च यकारः, लुप्येते त्ववर्णपूर्वौ यवकाराविति^(२)
यकारे लुप्ते सति इवर्णपर एकारमित्येकादेशः प्रसक्तः,^(३) सोऽपि
निषिध्यते, न भुतप्रग्रहावित्यनेन । तस्मात् अग्ना ३ इत्याहेति
सिद्धयति ॥

षोडशादितः स्वराः ॥ ५ ॥

वर्णानां समान्नायस्य^(४) आदित आरभ्य षोडश वर्णाः स्वर-

(१) सवर्णपर इत्यादि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) यवकाराविति लुप्येते इति इ० मु० पुस्तकपाठः । ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठस्य ।

(३) इत्येकार्थः प्रसक्त इति इ० मु० पुस्तकपाठः । इत्येकारः प्रसक्त इति ख,
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) वर्णसमान्नायस्य इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सञ्ज्ञा भवन्ति । अकारादय औकारपर्यन्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, स्वरपूर्वं व्यञ्जनमित्यादि^(१) ॥

शेषो व्यञ्जनानि ॥ ६ ॥

स्वरेभ्यः शेषो वर्णराशिर्व्यञ्जनसञ्ज्ञो भवति । ककारादिस्वरभक्तिपर्यन्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, स्वरव्यञ्जनपर इत्यादि^(१) ॥

आद्याः पञ्चविंशति स्पर्शाः ॥ ७ ॥

व्यञ्जनेष्वाद्याः पञ्चविंशतिवर्णाः स्पर्शसञ्ज्ञा भवन्ति । ककारादयो मकारपर्यन्ता इत्यर्थः । अथ नवादितः समानाक्षराणि षोडशादित इतिवत् आदित इति वक्तव्ये^(१) आद्या इति शब्दान्तरप्रयोगोऽर्थान्तरसूचकः । व्यञ्जनेष्वाद्या न तु स्वरेष्वाद्या इति विज्ञेयं । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, स्पर्शः स्पर्शपर इत्यादि ॥

पराश्रुतसोऽन्तस्थाः ॥ ८ ॥

स्पर्शेभ्यः परे चत्वारो वर्णा अन्तस्थासञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, अन्तस्थापरश्च सवर्णमनुनासिकमित्यादि ॥

(१) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अथ स्वरपरो यकारमित्यादि ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । ६० सु० पु० पाठश्च ।

(२) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं स्वरपूर्वं व्यञ्जनमित्यादि । इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं व्यञ्जनं खराहमिति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

(३) षोडशादितः खरा इति वक्तव्ये इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । षोडशादितः खरा, इतिवत् आदित इति वक्तव्ये इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० सु० पुस्तके एतदधिकपाठोक्तिः ।

परे षड्वर्णाः ॥ ८ ॥

अन्तस्थाभ्यः परे षड्वर्णा जप्पसञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, जप्पा स्वरपर इत्यादि ॥

स्पर्शानामानुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्गाः ॥ १० ॥

स्पर्शानां मध्ये आनुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्णा वर्गसञ्ज्ञा भवन्ति । कचटतपादयो ङञ्जनमान्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, टवर्गश्च तवर्गपर इत्यादि ॥

प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तमाः ॥ ११ ॥

एकैकस्मिन् वर्गे यथाक्रमेण वर्णाः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तमसञ्ज्ञा भवन्ति । सिद्धेऽपि सङ्ख्यानिमित्ते नास्ति सङ्ख्यान्तराभिधानार्थं सञ्ज्ञान्तरं^(१) कथयितुं प्रथमादिसञ्ज्ञाविधानं । तत् कथम् । ककारादीनामेव प्रथमादिसञ्ज्ञाप्रत्ययार्थम्, स्वरान्तस्थोष्मप्रभृतिषु तु सङ्ख्यासञ्ज्ञा-प्रतिषेधार्थम् । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, प्रथम जप्पपरो द्वितीयं तृतीयं स्वरघोषवत्परः । हकारो हचतुर्थेषु नानुत्तमः^(२) उत्तमपर इत्यादि ॥

जप्पविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः ॥ १२ ॥

जप्पाणश्च विसर्जनीयश्च प्रथमद्वितीयाश्चाघोषसञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, अघोषपरस्तस्य इत्यादि ॥

(१) सङ्ख्यान्तरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) हकारश्चतुर्थं नानुत्तम इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न हकारः ॥ १३ ॥

न भवत्यघोषसञ्ज्ञो हकारः । जसत्वादघोषत्वे प्राप्ते
तदपवादोऽयम् ॥

व्यञ्जनशेषो घोषवान् ॥ १४ ॥

अघोषेभ्योन्यो व्यञ्जनशेषो घोषवत्सञ्ज्ञो भवति । यद्यप्यूष्-
विसर्जनीयेत्यघोषेषूक्तेषु (१) व्यञ्जनशेषस्य पारिशिष्यात् घोषवत्वं
सिद्धं । यथा देवदत्तयज्ञदत्तघोरपरशुर्देवदत्त इत्युक्ते परः परशु-
मानिति सिद्धम् । तथापि शास्त्रे संव्यवहारार्थं सञ्ज्ञानिर्द्देशः
क्रियते । पारिशिष्यादपि कण्ठोक्तेर्विशेषात् । अन्यथा न हकार इति
हकारस्याघोषसञ्ज्ञा निषिध्येत । नापि हकारो घोषवान् ।
विध्यभावात् । तथैव व्यञ्जनशेषः । स्वरा अपि तथा न घोष-
वन्तो नाप्यघोषाः । तथासति घोषवत्परश्चेति यत्र यत्र वक्ष्यति
तत्र सन्देहः स्यात् । घोषवत्परो नाम किम्पर इति तन्माभूद्वितीदं
सूत्रमारभ्यते । व्यञ्जनरूपः शेषो व्यञ्जनशेषः । अत्र सूत्रे चोद्य-
परिहाररूप एष विशेषो माहिषेयभाषितः (२) । सञ्ज्ञायाः
प्रयोजनं, घोषवत्परश्चेत्यादि ॥

आप्रावोपाभ्यधिप्रतिपरिविनीत्युपसर्गाः ॥ १५ ॥

आ प्र अव उप अभि अधि प्रति परि वि नि इत्येते शब्दा

(१) यद्यप्यूष्मा विसर्जनीयप्रथमेष्वघोषेषूक्त इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

(२) विशेषो माहिषेये भाषित इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपसर्गसञ्ज्ञा भवन्ति । ननु प्रपरापसमन्वनिर्दुर्व्याडि-
त्यादि^(१) पाणिनीया विशेषेण भणन्ति । कथमत्र सूत्रकृता
निरर्गलमुपसर्गा इतिशब्देन सङ्गुचिताः । उच्यते । यजुर्वेदविषय-
एतावन्त एवेति मन्तव्यम् । तर्हि प्रपरावसमिति^(२) समुच्चये
विशेषः कथमुपलभ्यत इति^(३) । परत्वविधाने तस्य तात्पर्यं
न तु उपसर्गसञ्ज्ञाविधाने विशेषपाठः । तस्मान्न केनचिद्दिरोधः ।
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उपसर्गनिपूर्वोऽनुदात्ते पद इति । 'इति'-
शब्दः प्रकारवाची ॥

वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्या ॥ १६ ॥

कारोत्तरो वर्णो वर्णस्य आख्या भवति । यथा, अथैकारे-
काराविति । कारशब्द उत्तरो यस्मादसौ कारोत्तरः ।

अकारव्यवेतो व्यञ्जनानां ॥ १७ ॥

अकारव्यवहितो वर्णः कारशब्दोत्तरो वाञ्छनानामाख्या
भवति । यथा, टनकारपूर्वश्च तकारमित्यादि^(४) । अकारेण
व्यवेतः अकारव्यवेतः ॥

(१) ननु प्रपरापसमन्वनिर्दुर्व्याडिदयोप्यतिसूदभयश्च प्रतिना सह लक्षयितव्याः
पर्युपयोरपि लक्षणमानेषेत्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) तर्हि परापसमिति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) विशेषपाठः कथमुपलभ्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) तकारश्चकारमित्यादि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।
नकारश्चकारमित्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्वानो-

यानुस्वारनासिक्यानाम् ॥ १८ ॥

विसर्जनीयादीनां वर्णत्वाविशेषात् कारोत्तरत्वं प्राप्तमनेन निवर्त्यते । न खलु विसर्जनीयादीनां कारोत्तरता भवति । कुतः । सर्वत्र तथाप्रयोगानुपलम्भात् । ननु यथा वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्येति वर्णशब्दवाच्यस्यैव कारोत्तरत्वम्, नकारो णकार-मित्यादि ; न तु वाचकस्य । अन्यथा वर्णकार इति स्यात् । तद्वद्विसर्जनीयादीनामपि (१) वाच्यग्रहणमेव युक्तं नान्यथा । तथासति वाचकपरतया वाररुचादि (२) विरचितमेतदुदाहरणम्, अवसाने रविसर्जनीयेत्याद्यनुचितमिति चेन्नैवं मंस्थाः । वाच्यानां केवलानामप्रयोगात् । अत्र वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया सूत्रसरणिरित्युदाहरणगमनिका ॥

एफस्तु रस्य ॥ १९ ॥

रेफस्य तु (१) एफशब्द आख्या भवति । यथा रेफोष्पर इति । रेफस्य व्यञ्जनत्वाविशेषात् प्राप्तङ्कारोत्तरत्वम्, अकारव्यवेतत्वञ्च । तदुभयं 'तु'शब्दो निवारयति । अन्ये त्वन्यथा मन्यन्ते, अकारव्यवेतत्वमेवेति । तदसाधु । तथासति कदाचित् कारोत्तरता कदाचिदेफोत्तरता चेति विकल्पः स्यात् । यथा, अकारो-

(१) विसर्जनीयानामपि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । विसर्जनीयादीनामित्य-
त्रापि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अत्रापि इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

(२) वाररुचादि इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

(३) रस्यतु इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

व्यञ्जनानामिति विधानाद्विकल्पः । तथाहि, रेफोष्मसंयोगे रषः पूर्वो हवनीत्यादि^(१) । नत्वेवं कारोत्तरत्वमपि विकल्पेन स्वीकृतं कुतश्चित् । तस्मादस्मदुक्त एव युक्तः 'तु'शब्दार्थः ॥

ऋसो वर्णोत्तरस्त्वयाणाम् ॥ २० ॥

वर्णोत्तरो ऋसो ऋसदीर्घप्लुतानामाख्या भवति । यथा इवर्णपर एकारमित्यादि । वर्णशब्द उत्तरो यस्मादसौ वर्णोत्तरः ॥

अकारो व्यञ्जनानाम् ॥ २१ ॥

व्यञ्जनानामकार आख्या भवति । यथा शचक्रपर इत्यादि^(२) । कारशब्दोत्तरत्वं । इदञ्च विकल्पते । समुच्चये त्वकारव्यवेतो व्यञ्जनानामिति व्यर्थं स्यात् । ननु तर्हि कारोत्तरता किमर्था, तदानीमपि व्यवायरूपेण^(३) अकारलाभात् स एव आख्या भवतु । सत्यं । शिच्चादिशास्त्रप्रसिद्धसङ्केतानुसारेणेति परिहारः । अपरे तु सङ्गिरन्ते, अकारः सर्वस्वरान्तस्य व्यञ्जनस्य ग्राहक इति । यथा, मनःक्षेमे, घनाघनं, क्षोभणं, उक्थशासः क्षामित्यादि न क्षपर इति प्रतिषेधस्योदाहरणं^(४) स्यादिति । तदसारं । कुतः । वा घोषपूर्वस्तष्टमिति-

(१) रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरसंज्ञिः रषः पूर्वो हवनीत्यादि इति इ० सु० पुस्तकपाठः ।
रेफोष्मसंयोगे रषः पूर्वो हवनीत्यादिषु रेफोत्तरत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यथा नकारश्चकारं शचक्रपर इत्यादि इति इ० सु० पुस्तकपाठः ।

३ व्यवायरूपेण इति इ० सु० पुस्तकपाठः । स्वरूपेणेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ निषेधस्योदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

षपूर्वस्य तकारस्य (१) ट्वे कृते इधेट्तेति स्यात् । तच्चानिष्टं ।
किञ्च । यवनहस्तरपरेष्वित्यत्र स्वरपरशब्दो व्यर्थः स्यात् ।
भवन्मते सर्वस्वरान्तस्य स्वीकारनियमात् । तस्मादनुपपन्नमेव
तन्मतं मन्महे । किन्तु वर्णमात्रस्याख्या ॥

ग्रहणस्य च ॥ २२ ॥

लक्ष्यं निमित्तञ्च ग्रहणमित्युच्यते । गृह्यत इति ग्रहणं,
गृह्यतेऽनेनेति निमित्तमपि ग्रहणं, पदैकदेशः, प्रातिपदिक-
मिति यावत् । 'च'कारः पूर्वसूत्रोक्तमकारमाकर्षयति । ग्रह-
णस्य प्रातिपदिकस्य सर्वावस्थस्य अकार आख्या भवति । यथा
किंशिल किंशिलेति परः किंशिलशब्दो लक्ष्यं । उदाहरणं
यथा, किंशिलश्चतुर्थः किंशिलाय च क्षपणाय च (१) । ओष्ठे वः
परो लुप्यते इति तु निमित्तं । यथा । स्वाहीष्ठाभ्यां । उपयाम-
मधरेणोष्ठेन ॥

अकार आगमविकारिलोपिनाम् ॥ २३ ॥

आगमादीनामकार आख्या भवति । अकार इति प्रथमा-
विभक्तेरुपलक्षणं । आगमस्य यथा, द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्ज-
नोत्तरयोः पूर्वः । विकारिणो यथा, अथ नकारो णकारं ।
लोपिनो यथा, तिष्ठन्त्येकया स पूर्वः (१) । इत्येकवचनानि । लप-

१ षपूर्वत्वात्तकारस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ किंशिलश्चतुर्थः । वन्यः किंशिलाय च इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ लोपिनो यथा इन्द्रा सुप्रथसः । तिष्ठन्त्येकया स पूर्वः इति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः ।

रौ लकारमिति द्विवचनं । आनुपूर्व्यान्नासिक्या इति बहुवचनं ।
आगमश्च विकारी च लोपी च आगमविकारिलोपिनः, तेषां ॥

ग्रहणं वा ॥ २४ ॥

तेषां आगमादीनां कचिद् ग्रहणं वा भवति । अकारेण
विनापीति तात्पर्यं । आगमस्य यथा, आदिरण् हतिरित्यादि ।
विकारिणो यथा, हन्यादुप्यमानञ्चेत्यादि । लोपिनो यथा,
एष स स्य इत्यादि ॥

आसन्नं सन्देहे ॥ २५ ॥

सन्देहे सति आसन्नं वर्णं पदं वा गृह्णीयात् । स्वयमा-
लश्लाच्च विकर्णी चोत्तमे इत्यत्र चकारद्वयसम्भवात् । प्रग्रहनि-
मित्तत्वेन कतरस्योपादानं कर्तव्यमिति सन्देहे यदासन्नं कार्य-
भाजस्तदेव स्वीकर्तव्यं । चोत्तमे इति सूत्रे वर्णस्य यथा, आपृ-
षती (१) इत्यादि ॥

अनेकस्यापि ॥ २६ ॥

सन्देहे अनेकस्य पदस्य वर्णस्य वा ग्रहणं भवति । 'अपि'-
शब्दः सन्देह इत्यन्वादिशति । तिष्ठन्त्येकया स पूर्व एवोत्तर-
इत्यादि ॥

प्रथमो वर्गोत्तरो वर्गाख्या ॥ २७ ॥

वर्गशब्दोत्तरः प्रथमः स्ववर्गस्याख्या भवति । यथा, टवर्गश्च
तवर्गपर इति । वर्गशब्द उत्तरो यस्मादसौ वर्गोत्तरः ॥

१ आपृषती आऊती इत्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अं विकारस्य ॥ २८ ॥

अमिति शब्दो विकारस्याख्या भवति । अमिति द्वितीया-
विभक्तेरुपलक्षणं । यथा, प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थः । अथ नकारो
णकारः ।

पूर्व इति पूर्वः ॥ २९ ॥

यः पूर्वशब्देन विशिष्यते (१), स तत्रैव स्वेन रूपेणोपल-
क्षितो ज्ञातव्यः, न तु रूपसामान्यादप्यो भिन्नदेशस्यः । यथा,
यावापृथिवीपूर्वश्च प्रग्रहो भवतीति वक्ष्यति, पूर्वत्वात् यावती
यावापृथिवी महिलेति यावतीशब्दः प्रग्रहः । यावती वै पृथिवीति
तु न स्यात् प्रग्रहः ॥

पर इत्युत्तरः ॥ ३० ॥

यः, पर इतिशब्देन (२) विशिष्यते, सोऽपि तत्रैव स्वेन रूपेण
प्रत्येतव्यः । यथा, हेपरश्च प्रग्रहो भवतीति वक्ष्यति । परत्वात्
हे जाये विन्दत इत्यत्र जाये इति शब्दः प्रग्रहः । योनिरसि जाय
एहीत्यत्र तु न प्रग्रहः ॥

ऋकारल्कारौ ऋस्वौ ॥ ३१ ॥

ऋकारश्च लृकारश्च ऋस्वसञ्ज्ञौ भवतः । (३) ऋतवो वै ।
अलृप्तस्य लृप्तेः ॥

१ पूर्वशब्देन निर्दिष्ट इति ख, चिह्नितपुलकपाठः । ६० मु० पुलकपाठश्च ।

२ पर इत्यनेनेति ख, ग, चिह्नितपुलकपाठः, ६० मु० पुलकपाठश्च ।

३ यथा इति ६० मु० पुलकोऽधिकपाठः ।

अकारश्च ॥ ३२ ॥

अकारश्च ऋस्वसञ्ज्ञो भवति । 'च'कारो ऋस्वत्वमन्वादि-
शति । यथा, अयं पुर इति ॥

तेन च समानकालस्वरः ॥ ३३ ॥

तेन अकारेण यः तुल्यकालस्वरः, स च ऋस्वो भवति ।
अत्रापि चकारो ऋस्वान्वादेशकः । समानकालस्वर इति
इकार उकारश्चेत्यर्थः । सन्ध्यक्षराणां समानकालत्वाभावात् ।
यथा, इषे त्वा । उपप्रयन्तः । अत्राह, अकारो ऋस्वः, तेन च
समानकालस्वर इत्यारब्धव्यम् । ऋकारल्कारौ ऋस्वाविति तु
नारब्धव्यम्, एवमारभ्यमाणे पुनरुक्ततया गौरवं भवेदिति,
उच्यते । आरब्धव्यमेवैतत् । कुतः, ऋकारल्कारयोरन्तरा रेफल-
कारौ स्तः । तत्स्थानत्वादनयोः कालव्यभिचारः स्यात्, ऋस्व-
त्वं न गम्येत, तन्माभूदित्येवमारभ्यते, ऋकारल्कारौ ऋस्वा-
विति ॥

अनुस्वारश्च ॥ ३४ ॥

भवत्यनुस्वारोपि (१) ऋस्वसञ्ज्ञः । यथा, ताहस्ते ।
चकारो ऋस्वान्वाकर्षकः । अनुस्वारस्वरभक्तिश्चेति, स्वरं
प्रत्यङ्गत्वविधानादननुस्वारस्य व्यञ्जनत्वं । तथासति ऋस्वार्धकालं

व्यञ्जनमिति अर्द्धमात्रत्वं प्राप्तं तन्माभूदिति ऋस्वत्वं विधीयते ।
ऋस्वसञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, विभागे (१) ऋस्वव्यञ्जनपर इति ।

द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ३५ ॥

तावानिति प्रकृतो ऋस्व उच्यते । द्विरिति द्विरूपः । 'तावान्'
ऋस्वः, द्विरूपो दीर्घसञ्ज्ञो भवतीति सूत्रयोजना । तात्पर्यं
तु ऋस्वद्विगुणकालस्वरो दीर्घसञ्ज्ञो भवतीति । दीर्घसञ्ज्ञायाः
प्रयोजनं (१), दीर्घस्य समानाक्षरे सवर्णपर इत्यादि ॥

त्रिः श्रुतः ॥ ३६ ॥

अत्रापि ऋस्वोऽनुवर्त्तते, सान्निध्यात् । त्रिरिति त्रिरूपो
ऋस्वः (१) श्रुतसञ्ज्ञो भवति । तात्पर्यन्वत्तापि ब्रूमः, ऋस्वाक्षि-
गुणकालः स्वरः श्रुतसञ्ज्ञो भवति इति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं,
न श्रुतप्रग्रहाविति ॥

द्विस्वार्द्धकालं व्यञ्जनम् ॥ ३७ ॥

व्यञ्जनं द्विस्वार्द्धकालं भवति । न तु व्यञ्जनमिति सञ्ज्ञा ।
अन्यथा । व्यञ्जनकालश्च स्वरस्यात्राधिक इत्यत्र कालशब्दस्य
पौनरुक्त्यापत्तेः । यथा, वाक् । ऋस्वस्यार्द्धं, ऋस्वार्द्धं, ऋस्वार्द्धं
परिमाणकालो यस्य तत्, तथोक्तम् ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ ३८ ॥

आयामो दारुणमितिलक्षणलक्षितः स्वर उदात्त इत्युच्यते ।

१ अथादावुसरे विभागे इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सञ्ज्ञायाः प्रयोजनमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ त्रिरिति द्विरूपः, द्विरूपो ऋस्वः इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

यथा, स इति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उदात्तात् परोनुदात्तः
स्वरितमिति ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

अन्ववसर्गसूत्रलक्षणलक्षितः^(१)स्वरोऽनुदात्त इत्युच्यते । यथा,
अवदताम् । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अनुदात्तो न नित्यमिति ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ४० ॥

तयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारः सः स्वरित उच्यते^(२) ।
यथा, तेऽब्रुवन् । समाह्रियत इति समाहारः । तयोर्मेलन-
जन्यः स्वरः स्वरित इत्यर्थः । स्वरितस्वरूपविधिरयं । उपरिष्ठात्
तत्र तत्र स्वरितो वक्ष्यते । यथा, उदात्तात् परोऽनुदात्तः
स्वरितम्, उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तः स्वरितः, तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व-
उदात्तः स्वरितमित्यादि ॥

तस्यादिस्वैस्तरामुदात्तादनन्तरे यावद्वर्द्धं ह्रस्वस्य ॥ ४१ ॥

उदात्तादनन्तरे यः स्वर्यते^(३) तस्यादिस्वावदुवैस्तरा-
मुदात्ततरो भवति, यावद्वर्द्धं । यथा, स इधानः ॥

उदात्तसमः शेषः ॥ ४२ ॥

ऋस्वाङ्गकालाच्छेष उदात्तसमो भवति, नतूदात्त एव । सम-

१ अन्ववसर्गसूत्रलक्षित इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । अन्ववसर्गसूत्रलक्षितेति
ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अन्ववसर्ग इतिसूत्रलक्षितः इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

२ तयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारः स्वरितसञ्ज्ञो भवति इति क, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

३ उदात्तादनन्तरो यः स्वरः स्वर्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तक-
पाठश्च ।

शब्दप्रयोगात् किञ्चिन् न्यूनत्वं प्रतीयते । अन्यथा, स्वरिताभावात् पूर्वोक्तमेवोदाहरणम् ॥

सव्यञ्जनोऽपि ॥ ४३ ॥

केवलस्यायं विधिः पुरस्तादुक्तः, इदानीं व्यञ्जनसहितत्वेऽपि स्वरितस्य तथात्वमुच्यते । सव्यञ्जनोऽपि स्वरित उदात्तानन्तरोऽन्यो वा उक्तविधिर्भवति । 'अपि'शब्दः स्वरितमाकर्षति । यथा, सखिभ्यो वरिवस्तिथः ॥

अनन्तरो वा नीचैस्तराम् ॥ ४४ ॥

तस्य स्वरितस्य ऋस्वार्द्धकालाच्छेषः 'नीचैस्तराम्' अनुदात्त-तरः, भवति (१) । 'अनन्तरः' शेष इत्यर्थः । तदेवोदाहरणम् ॥

अनुदात्तसमो वा ॥ ४५ ॥

तस्य स्वरितस्य स एव शेषः, अनुदात्तसमो वा भवति (२) ॥

आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्याः ॥ ४६ ॥

तस्यैव (३) स्वरितस्यादिऋस्वार्द्धकालः (४) उदात्तसमो भवति । (५) शेषस्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते । यथा, सखिभ्यो वरिवः ।

१ वा भवतीति क, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ तदेवोदाहरणमित्यधिकः पाठो ग, चिह्नितपुस्तकेऽस्ति । अनुदात्त समो भवति इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

३ अस्यैवेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स्वरितस्यादिऋस्वार्द्धकाल इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ शेषस्वनुदात्तसमो भवति इ० मु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

१ अध्याये ४७, ४८, ४९, ५०, सूत्राणि । १९

तस्यादिरित्यारभ्याभिहितेऽस्मिन् विकल्पजाले सूत्रमेतदेवेष्टम् ।
प्रक्षिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरस्तैरोव्यञ्जन-पादवृत्तयोरितिलक्षणा नुक्-
ल्यात् । न तूपरितनमपि सूत्रमिष्टम्, एतल्लक्षणप्रातिकूल्यादेव ॥

सर्वः प्रवण इत्येके ॥४७॥

प्रवणशब्दः स्वरितपर्यायः । सव्यञ्जन एव स्वरित आदित-
आरभ्य सर्वः प्रवणो भवतीति 'एके' आचार्याः, ऊचिरे ।
यथा, सखिभ्यो वरिवः ।

नानापदवदिङ्ग्यमसङ्ख्याने ॥४८॥

इङ्ग्यपदं नानापदवद्व्यत्यसङ्ख्याने विषये । नानापदवदिति
किम्, ओषतात्तिग्महेते, तत् प्रवाते, इत्यादावाकारैकारपूर्वस्तु
बहुस्वरस्य तेथे इति प्रग्रहत्वं मा भूदिति । असङ्ख्यान इति
किम्, द्वेपरश्च, एकव्यवेतोपीति द्वे सवने शुक्रवतीत्यत्र प्रग्रहत्वं
भवत्विति वदामः । नानापदमिव नानापदवत् ॥

तस्य पूर्वपदमवग्रहः ॥४९॥

'तस्य' इङ्ग्यपदस्य, पूर्वपदमवग्रह इत्युच्यते । यथा, देवायत-
इति देवायते । अत्रावग्रहसञ्ज्ञायाः ^(१) प्रयोजनं, नावग्रह-
इत्यादि । पदावग्रहशब्दयोर्निर्णयतलिङ्गत्वादन्वोन्यान्यः सम्भवति ॥

पदग्रहणेषु पदं गम्येत ॥५०॥

पदग्रहणेषु सूत्रेषु गृहीतं पदमेव 'गम्येत' ज्ञातव्यं, न पदै-

कदेशः । यथा, त्वे इत्यनिङ्गान्त इति वक्ष्यति । तथा सति त्वे क्रतुमिति प्रग्रहो भवति । क्रत्वे दच्चायेति पदैकदेशत्वाच्च भवति । गृह्णन्तीति ग्रहणानि, पदानां ग्रहणानि पदग्रहणानि, तेषु ॥

अपि विकृतम् ॥५१॥

‘अपि’शब्दः पदमन्वादिशति । पदग्रहणेषु विकृतमपि पद-
मवगन्तव्यं । यथा, णत्वापत्तौ वा हन इति ग्रहीयते पदमिति
कृत्वा विसर्जनीये ओत्वमापन्नेपि णत्वं (१) नैव निवर्त्तते । प्रवा-
हणो वन्हिः । एष स स्य इति विसर्जनीयलोपग्रहणं पठिष्यते ।
अयमुथ प्रदेवयुरित्यत्र सकारे षत्वमापन्नेपि विसर्गलोपो भवत्येव ॥

अप्यकारादि ॥५२॥

अत्रापि ‘अपि’ शब्दः पदान्वादेशकः । पदग्रहणेष्वकारादि
अपि पदं विज्ञेयं । यथा, श्रुत्वा वयुनेति ऋस्वादेशे वक्ष्यति ।
अकारादेरपि तस्य श्वाग्रहणस्य (२) ऋस्वत्वं भवति, यथा अश्वा-
वन्तः सहस्रिणः । अकार आदिष्वस्य तत्तथोक्तम् ॥

अन्-कारादि च ॥५३॥

‘च’कारः पदमिति बोधयति । पदग्रहणेष्वन्-कारादि अपि
पदं विज्ञेयं । अण्वित्यनुस्वारागमि वक्ष्यति । अन्-कारादेरपि

१ विसर्जनीयोलमापन्नेपि णत्वम् इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ श्वा इत्यस्य यच्चायेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तस्यानुस्वारागमः स्यात् । यथा, अन्-ए-शु कुर्वन्तः । अन्-कार-
आदिर्यस्य तत्तथोक्तं । नन्वत्र सूत्रे अनित्यस्य कारोत्तरत्व-
कथं क्रियते, वर्णः कारोत्तर इति सूत्रे वर्णस्य कारोत्तरत्व-
विधानं^(१) भङ्गप्रसङ्गात् । उच्यते । सत्यं, एतच्छास्त्रबलान्न
क्रियते, किन्तु शास्त्रान्तरबलात् क्रियते । यथा, पाणिनीयाः
एवकारः, अपिकारः, इत्यादीनां साधुतां कथयन्ति । एवम-
त्रापि । एवमकार आगमेत्यत्रापि चोद्यपरिहारौ विज्ञेयौ ॥

एकवर्णः पदमपृक्तः ॥५४॥

एकश्चासौ वर्णश्च एकवर्णः । स चेत् पदं भवति, सोपृक्तसञ्ज्ञ-
कः स्यात् । यथा, स उवेकविंशवर्त्तनिः । पदमिति किम् ।
यन्नपताविति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उकारोपृक्तः प्रकृत्येति ।
अपृक्त इति व्यञ्जनेनासंयुत इत्यर्थः ॥

आद्यन्तवच्च ॥५५॥

चकारान्वादिष्टं तदपृक्तसञ्ज्ञं पदम् आदिवदन्तवच्च^(२)
कार्यभाग् भवति । आदिवद्यथा, स उवेकविंशवर्त्तनिरित्यत्र
तस्यादिरुच्चैस्तरामिति कार्यं भवति । अन्तवद्यथा, अती यन्ती-
त्यत्र अन्त इति प्रग्रहकार्यं भवति । आदिश्चान्तश्च आद्यन्ती,
ताविव आद्यन्तवत् ॥

१ वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्येति वर्णसात्रस्य कारोत्तरत्वविधानेति ग, चिह्नित-
पुस्तकपाठः । वर्णः कारोत्तरो इति वर्णस्य कारोत्तरत्वविधानं, इति ग, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

२ आद्यन्तवच्चेति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

वर्णस्य विकारलोपौ ॥ ५६ ॥

वर्णमात्रं स्य विकारलोपौ स्यातां नतु सर्वस्य पदस्य ।
विकारस्तावत्, धूर्षाहाविति । लोपस्तु, स ते जानाति ॥

विनाशो लोपः ॥ ५७ ॥

वर्णस्य विनाशो लोपसञ्ज्ञो भवति । यथा, इमन्द्रा सुप्रयसः ।
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अथ लोप इत्यादि । वर्णस्य नित्यतां केचि-
दाहुः । तन्निराकरणाय व्याकरणानुसारेण सूत्रमेतदभाणि ॥

अन्वादेशोऽन्यस्य ॥ ५८ ॥

निमित्तस्य निमित्तिनो वा अन्यस्यान्वादेशो भवति । निमि-
त्तौति प्रधानं कार्यभागिति (१) यावत् । निमित्तस्य यथा,
हन्यादुप्यमानञ्चेल्यन्यस्य (२) निःशब्दस्य । निमित्तिनो यथा,
अकारस्तु संहितायामपीत्यत्र सुहोका इत्यन्यस्य अकारस्य ।
अन्यस्येति किं । ब्रह्मा त्वं राजन्, अग्ना३ इत्याह, विचित्यः
सोमा३ न विचिन्त्या ३, इति ॥

उपबन्धस्तु देशाय नित्यं ॥ ५९ ॥

उपबन्धस्तु स्वदेशायैव नित्यं निर्देशको भवति । उपनिबध्यत-
इत्युपबन्धः (३) । एतस्मिन्नित्यधिकरणरूपः सङ्ख्यानविषयः प्रदेशश्च

१ निमित्तौति प्रथमकायभागिति ग, चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

२ हन्यादुप्यमानं चेत्यस्याचेति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

३ उपनिबध्यत इत्युपनिबन्ध इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपबन्ध उच्यते । यथा, इरावतीत्यादि^(१) सूत्रद्वयं, सोमायस्वे-
तस्मिन्, गमयतो भवत इति च । उपबन्धे यदुक्तं तदन्यत्र न
भवतीति 'तु'शब्दार्थः । यथा, इत्याह देवी ह्येषा देवः सोमः ।
अत्र त्रिपदप्रभृतिन्यायेन पूर्वजे प्रभृत्यायमिति प्राप्तिः । अन्यत्र
यो निषेधः स उपबन्धे न भवतीति 'नित्य'शब्दार्थः । यथा,
सदो हविर्दाने इति प्रग्रहो ग्रहियते । केवलं हविर्दाने इति
सर्वथा न प्रग्रहो गृह्यते । यथा, हविर्दाने खायन्त इत्ययमन्यत्र
निषेधो हविर्दाने प्राची प्रवर्त्तयेयुरित्यत्र न प्रसरति । गम-
यतो भवत इत्यादिना प्राप्तिः । नन्वेतदनुपपन्नं । अन्यत्र निषे-
धस्य क्वचिदुपबन्धेऽपि दर्शनात् । यथा, अय मिथुनी भवत इत्यत्र
गमयतो भवत इत्युपबन्धप्राप्तिः । न ग्रामीत्यादिना अन्यत्र निषे-
धेन निषिध्यते । यथा, वायव आरोहणवाहा इत्यत्र सोमाय-
स्वेति प्राप्तिः ^(२) । अन्ते समानपद इत्यनेन ^(३) अन्यत्र निषे-
धेन निषिध्यते । अत्रोच्यते, ग्रामी वायवे मनवे इत्यादीनां कण्ठो-
क्तत्वादेव निषेधः प्रसरतु, केवलं हविर्दाने प्रग्रहो न इत्यर्थिको
निषेधो न प्रसरत्येव । आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तस्य प्राबल्यात् ।
ननु अत्रे अवे इत्यनयोः कण्ठोक्त्यैवालं, तत्र नित्यग्रहणेन किं ।
उच्यते, नितरां परिहारः । कण्ठोक्तिरुपबन्धप्राप्तिमेव निवर्त्त-
यति । नित्यशब्दस्तु प्रात्यन्तरमपि परिहरति । यथा, द्वे जाये
विन्दत इत्यत्र एकव्यवेतोऽपीति प्राप्तिः । वनस्यते वीङ्ग्वङ्ग इत्यत्र

१ इरावतीप्रभृत्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सोमायस्वेतस्मिन्निति प्राप्तिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ समानपदे नित्यमित्यनेनेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वीडादिप्राप्तिः । एवमाद्यूहनीयम् । माहिषेयमतानुसारेणैवं प्रपञ्चितं ॥

नानापदीयं च निमित्तं प्रग्रहस्त्रादिषु ॥ ६० ॥

‘च’कारस्तुशब्दगदितं नञर्थमन्वादिशति^(१) । प्रग्रहेषु स्त्रादिषु च नानापदसम्बन्धिनिमित्तमसंहितायामपि स्वकार्य-मुपदिशतीति^(२) प्रग्रहानुस्वारकार्यं न निवर्तते^(३) । यथा वक्ष्यति, घ्रीचक्रे पपरे प्रग्रहौ भवत इत्यत्र प्रग्रहत्वे प्रकारेणोपदिष्टे पदकालेपि तथैव । स्त्रादिषु च यथा, नावग्रहपूर्वं इत्यवग्रहेणानु-स्वारागमे निषिद्धे पदकालेऽपि तथैव । यथा, अर्धमासे देवाः । षत्वणत्वादौ तु नानापदीयं निमित्तम् असंहितायामेव^(४) कार्यं करोतीत्ययमारम्भः । यथा, शुचिषदिति शुचिसत् । प्रवाहण इति प्रवाहनः ।

यथोक्तं पुनरुक्तं त्रिपदप्रभृति त्रिपदप्रभृति ॥ ६१ ॥

त्रयाणां पदानां समाहारस्त्रिपदं । कार्यभाजः पदस्य तृतीयत्वं विज्ञेयं । ईदृशं त्रिपदप्रभृति आदिर्यस्य तत्त्रिपदप्रभृति, ‘यथोक्तं’ पूर्वोक्तविधिं^(५) करोति । अविशेषेण तत्त्रिपदप्रभृति^(६) पुनरुक्तं

१ नञमन्वादिशति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । तदर्थमन्वादिशति इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ स्वरकार्यमुपदिशतीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रग्रहानुस्वारकार्यं निवर्तते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ निमित्तं संहितायामेवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

५ पूर्वविधिमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ स्वविशेषणाय तत् त्रिपदप्रभृति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । स्वविशेषणं यत् तत् त्रिपदप्रभृति इति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

चेत् । तथा हि, लुप्यते खकार एकारौकारपूर्वं इत्यनेन प्रथमकारणं तृतीयप्रश्ने देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोरित्यत्र अकारे लुप्ते तदेव वाक्यं, वाजपेयेष्वलोपं बाधित्वा तत् तथैव भवति, त्रिपदप्रभृतित्वात् । उभावामित्यत्र सुपथा राये अस्मान्नित्यतत् । उदुत्यं जातवेदसमित्यत्रापितथैव । तथा शन्ते वायुरित्यत्र स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्येतत् । क्रूरमिवेत्यत्रापि^(१) तथैव । ब्राह्मणवाक्येषु तु त्रिपदमात्राद्वा कार्यं भवति । ब्राह्मणवाक्येषु पूर्वस्थस्यैवोक्तम् ।^(२) यथा, इमामगृभ्णन्नित्यत्र मर्थ्यश्री सृष्टयद्वर्णा अग्निरित्येतद् वाक्यम् । उत्क्रामित्यत्रापितथैव भवति । कार्यभाजः पदस्य तृतीयत्वमिति किम् । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्य इत्युच्ये । येन्तरिक्षे ये दिवि येषामिति रुद्रास्मानुवाके । प्रभृतीति किम् । त्वमग्ने रुद्र इति याज्यायां दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति वाक्यम् । अग्नयेऽन्नवत इत्यत्र इतः प्रथमं जज्ञे अग्निरिति पुनरुक्तं सत्तथैव भवेदिति चेत्, मैवं । त्रिपदमात्रादेव तथाभाव इति नात्र वक्तुं युक्तं । किन्तु जज्ञे सः स्थानस्थान इति जज्ञेग्रहणसामर्थ्यात्^(३) । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात् । पदवीप्सा अध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ क्रूरमिव वा अत्रापि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ पूर्वस्थस्यैवोक्तोरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । इः सु० पुस्तक पाठश्च ।

३ किञ्च जज्ञे सः स्थान इति जज्ञेग्रहणसामर्थ्यात् इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तैत्तिरीय-प्रातिशारख्ये

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ शब्दोत्पत्तिः ॥ १ ॥

उक्तो वर्णसमाम्नायस्तेषां वर्णाणां कौटुकं करणं, कथं वा उपलब्धिः^(१) इत्याकाङ्क्षानन्तरं तन्निरूप्यत इत्यानन्तर्यार्थः, 'अथ'शब्दः । अथवा इत उत्तरं यद्वक्ष्यते^(२) तच्छब्दोत्पत्तिरित्यधिकृतं^(३) वेदितव्यमित्यधिकारार्थः । शब्दो नाम ध्वनिः, वर्णानामकारादीनामुपादानकारणं, तदुत्पत्तिर्जन्म, उपलब्धिर्वा । यथा उदकस्य दर्शनात् पूर्वमेव भूमौ जलमस्त्येव तत् खननाद् दृश्यते तद्वत्^(४) सेयमुच्यत इति सूत्रार्थः ॥

वायुशरीरसमीरणात् कण्ठोरसोः सन्धाने ॥ २ ॥

वायुम् अग्निः समीरयति इति वायुशरीरं, तथाभूतात् 'समीरणात्' प्रेरणात्, अभिघातादित्यर्थः । 'कण्ठोरसोः', 'सन्धाने' मध्यदेशे, शब्दोत्पत्तिर्भवति^(५) । शिञ्चा चैवमस्ति^(६),

१ कौटुकं कारणं कथं वा तदुपलब्धिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च । कौटुकं करणं कथं वा तदुपलब्धिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यद्वक्ष्यतीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तच्छब्दोत्पत्तिरित्येतदधिकृतमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ तद्वत् शब्दोत्पत्तिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ भवतीति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

६ शिञ्चा चैवमस्तीति इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

(१) मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतं ।

मारुतसूरसि चरन् मन्द्रञ्जनयति स्वरम् ॥ इति । (१)

वायुश्च शरीरञ्च वायुशरीरे, तयोः समीरणं, तस्मात् ।
अन्ये त्वाहुः, वायोः शरीरे सतः समीरणं, तस्मात् शब्दोत्पत्ति-
रिति । अत्रेत्यं (१)समासः, राजदन्तादित्वाच्छरीरशब्दस्य (४)
परनिपातः । शरीरे वायुः, वायुशरीरं, तस्य समीरणं, तस्मात् ।
अस्मिन्मते वायोः समीरणकर्तृत्वमेव, न तु कर्मत्वं ॥

तस्य प्रातिश्रुत्कानि भवन्त्युरः कण्ठः शिरो मुखं

नासिके इति ॥ ३ ॥

‘तस्य’ प्रकृतस्य शब्दस्य, उरःप्रभृतीनि स्थानानि (५) ‘प्राति-
श्रुत्कानि’, भवन्ति । ‘प्रतिश्रुत्’प्रतिध्वनिः, तस्य सम्बन्धीनि
‘प्रातिश्रुत्कानि’ । संवृते कण्ठे नादः क्रियते एतदादिना
सूत्रत्रयेण शब्दस्य त्रैविध्यमुच्यते, नादः, श्वासः, हकारः, च इति ।
तावन्नादलक्षणमाह,

१ आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षयेति ग, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः
पाठः ।

२ किञ्च । आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुद्हरन् वक्त्रमुपैति नादः । स्थाना-
नारेषु प्रविशन्मानो वर्णलसाद्याति स एव शब्दः ॥ इति नैयायिके । इति ग,
चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

३ तच्चेत्यसि क, ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ शरीरस्येति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

५ उरःप्रभृतिस्थानानि इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

संवृते कण्ठे नादः क्रियते ॥ ४ ॥

‘संवृते कण्ठे’, यः शब्दः ‘क्रियते’, सः ‘नाद’सञ्ज्ञो भवति ।
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, नादीनुप्रदानमित्यादि ॥

विवृते श्वासः ॥ ५ ॥

‘विवृते’, कण्ठे यः शब्दः क्रियते, सः ‘श्वास’सञ्ज्ञो भवति ।
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अधोषेषु श्वास इति ॥

मध्ये हकारः ॥ ६ ॥

संवृतविवृतयोः ‘मध्ये’ मध्यमप्रकारे, यः शब्दः क्रियते, स
‘हकार’सञ्ज्ञो भवति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, हकारो
हचतुर्थेष्विति ॥

ता वर्णप्रकृतयः ॥ ७ ॥

वर्णानां प्रकृतयः, ‘वर्णप्रकृतयः’ । ता वर्णप्रकृतयो भवन्ति
ये नादश्वासहकारा उक्ताः । नादप्रकृतयः केचिद्वर्णाः, श्वासप्रकृ-
तयोऽन्ये, हकारप्रकृतयोऽन्ये । यथा, सत्प्रकृतयो घटशरावादयः ।
यथा वा, तन्तुप्रकृतयः पटाः । ननु सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शकत्वात्
(१) नादश्वासहकारेषु पुलिङ्गेषु परामर्शाहर्षेषु (२) सत्सु ता इति
स्त्रीलिङ्गप्रयोगः (३) कथं साधुः । उच्यते । निर्देशनिर्दिश्य-

१ प्रकृतपरामर्शित्वादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । प्रकृतपरामर्शित्वेनेति इ०
मु० पुस्तकपाठः ।

२ परामर्शितेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मानयोः^(१) एकतामापादयन्ति सर्वनामानि कामचारेण तस्मिन्ना-
तामुपाददत इति महाभाष्यवचनात्^(२) प्रयोगसाधुत्वमध्यवसी-
यते । तस्मादन्योन्यान्यसम्भवः^(३) ॥

नादोऽनुप्रदानं स्वरघोषवत्सु ॥ ८ ॥

‘स्वरेषु’ ‘घोषवत्सु’, च वर्णेषु, ‘नादः’, ‘अनुप्रदानं’, भवति ।
अनुप्रदीयते अनेन वर्ण इति ‘अनुप्रदानं’ मूलकारणं । अनु-
प्रदीयते उपादीयते जन्यत इत्यर्थः ॥

हकारो हचतुर्थेषु ॥ ९ ॥

हकारश्च चतुर्थश्च ‘हचतुर्थाः’, तेषु, वर्णेषु, ‘हकारः’, अनुप्रदानं
भवति । ननु सञ्ज्ञाविधानक्रममङ्गान्नात्रेदं^(४) सूत्रमवतरति ।
मैवं । घोषवत्स्थिति सामान्यान्नादो हचतुर्थेषु च प्रसज्यते
इत्यतिप्रसङ्गः^(५) परिहारार्थत्वादवतरत्येवेति वदामः ॥

अघोषेषु श्वासः ॥ १० ॥

‘अघोषेषु’ वर्णेषु, श्वासोऽनुप्रदानं भवति ॥

१ निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु०
पुस्तकपाठश्च ।

२ महाभाष्यकारवचनादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तस्मादन्योन्यान्यः सम्भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तक-
पाठश्च ।

४ क्रममङ्गप्रसङ्गादत्रेदमिति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

५ इतिप्रसङ्ग इति क, ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु ॥ ११ ॥

सान्निध्याच्छ्वास इति लभ्यते । 'प्रथमेभ्यः,' 'अन्येषु' घोषेषु,^(१) श्वासः, 'भूयान्' अधिकः, भवति ॥

अवर्णे नात्युपसंहृतमोष्ठहनु^(२) नातिव्यस्तम् ॥ १२ ॥

'अवर्णे' 'उच्चार्यमाणे' 'ओष्ठहनु', 'अत्युपसंहृत' अतिसंक्षिप्तं, 'न', भवति । 'अतिव्यस्तं' अतिविद्यतं च, 'न', भवति । ओष्ठौ च हनू च, ओष्ठहनु । इदं च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामित्येकवद्भावः । तदेकस्मिन्नुभयथा न शक्यते कर्तुमिति योगविभागः^(३), अकारे नात्युपसंहृतम्, आकारे भुते च नातिव्यस्तम्, इति ॥

ओकारे च ॥ १३ ॥

'च'कारो हनुमात्रकार्यान्वादेशकः । ओष्ठकार्यस्य परसूत्रेण विशेषविधानात् । 'ओकारे,' उच्चार्यमाणे हनू अतिव्यस्ते न भवतः ॥

ओष्ठौ तूपसंहृततरो ॥ १४ ॥

सान्निध्यादोकार इति लभ्यते । ओकारे कार्यं 'ओष्ठौ', 'उपसंहृततरो', स्यातां । 'तु'शब्द ओष्ठयोः पूर्वोक्तविधिं निवारय-

१ अन्येष्वघोषेषु इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

२ नात्युपसंहृतमोष्ठहनु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ योगविभागः कार्य इति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

तीति^(१) वरश्चिस्वाच । माहिषेयस्तु, बभाषे, बन्धोरि-
त्यादिकमोकारं सव्यञ्जनं व्यस्ततो निवारयतीति ॥

ईषत्प्रकृष्टावेकारे ॥ १५ ॥

प्रकृष्टावित्यत्र द्विवचनेन प्रकृतावोष्ठौ गृह्येते । 'एकारे,'
कार्यं, ओष्ठौ 'ईषत् प्रकृष्टौ,' स्यातां । प्रकृष्टता, सन्निकृष्टता ॥

उपसंहृततरे हनू ॥ १६ ॥

सान्निध्यादेकार इति लभ्यते । एकारे कार्यं 'हनू,' 'उप-
संहृततरे,' भवतः । अतिशयनोपसंहृते उपसंहृततरे ॥

जिह्वामध्यान्ताभ्यां चोत्तराज्जम्भ्यान्स्पर्शयति ॥ १७ ॥

एकारे कार्यं 'जिह्वामध्यान्ताभ्याम्,' 'उत्तरान् जम्भान्,'
'स्पर्शयति' स्पष्टेदित्यर्थः । पालयतीत्यादिवत् स्वार्थं णिच् ।
'जम्भान्' इति हनुमूलप्रान्तप्रदेशान्, इत्यर्थः । मण्डूकप्लुति-
न्यायेन 'च'कार एकारमाकर्षति । जिह्वाया मध्यं,^(२) तस्य
अन्तो, ताभ्यां, जिह्वामध्यान्ताभ्यां ॥

उपसंहृततरे च जिह्वाग्रमृकारकारल्कारेषु

वर्सेषूपसंहरति ॥ १८ ॥

'च'शब्देन हन्वोरन्वादेशः^(३) । ऋकारे ऋकारे लृकारे च

१ तुशब्दः पूर्वोक्तविधिसोष्ठयोर्निराकरोतीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ जिह्वाया मध्यं जिह्वामध्यामिति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

३ चशब्दे हन्वोरन्वादेशक इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तक-
पाठश्च ।

कार्थ्ये हनू 'उपसंहृततरे', भवतः, जिह्वाग्रच्च 'वर्खेषु', 'उपसंहरति' निक्षिपेत् । 'वर्खेषु' इति दन्तपङ्क्तेरुपरिष्ठादुच्चप्रदेशेषु, इत्यर्थः । नन्वरमृकारपरे इति लक्षणासम्भवाट्कारकार्त्कारेष्विति कथं सन्धिः साधुः । सत्यं । नैतल्लक्षणात् किन्तु शास्त्रान्तरबलात् साधुः । एवमृकारल्कारौ ऋस्त्रावित्यत्रापि विज्ञेयम् ॥

एकेषामनुस्वारस्वरभक्तयोश्च ॥ १९ ॥

'च'कारः पूर्वोक्तविधिमन्वादिशति । यथासङ्ख्येन 'अनुस्वारस्वरभक्तयोः', पूर्वोक्तविधिर्भवति । अनुस्वारे हन्वेरुपसंहारः, स्वरभक्तौ जिह्वाग्रस्य वर्खेषूपसंहारः, एतत् 'एकेषां', मतं । अन्येषान्तु मतम्, अनुस्वारस्यानुनासिकमात्रत्वं, स्वरभक्तेर्ऋकारतुल्यत्वम्, इति । तच्चिन्त्यं (१) ॥

अनादेशे प्रण्यस्ता जिह्वा ॥ २० ॥

यत्र जिह्वाग्रेण जिह्वामध्येनेत्यादिः 'अनादेशः' अनुपदेशः, तत्र विषये, 'प्रण्यस्ता', 'जिह्वा', तूष्णीम्भूता भवति । प्रकर्षणं न्यस्ता प्रण्यस्ता । यथा उपमा । नन्वनादेशे सर्व्वकरणानां तूष्णीम्भावसिद्धेः किमर्थोयमारम्भः । उच्यते, एकारस्य जिह्वामध्यान्तनिष्पाद्यत्वमस्तीति (१) तदवयवस्याप्यकारस्य तथात्व-

१ ऋकारतुल्यत्वमिति वररुचिरचितं तच्चिन्त्यमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च । ऋकारतुल्यत्वमिति वररुचिमतं तच्चानित्यमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ जिह्वामध्यान्ताभ्यां निष्पाद्यत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । जिह्वामध्यान्तनिष्पाद्यत्वमिति इ० मु० चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मस्तीति^(१) अकारत्वसामान्यात्^(२) अन्यत्राप्यथेत्यादौ तथात्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टं । तच्चाभूदिति परिहारः । न आदेशः, अनादेशः, तस्मिन्, उपदेशाभावे, इत्यर्थः ॥

अकारवदोष्ठौ ॥ २१ ॥

सान्निध्यादनादेश इति लभ्यते । ओष्ठयोर्यत्रानादेशस्तत्र 'अकारवत्' अकारे यथा, तथा 'ओष्ठौ', भवतः, नात्युपसंहृत-तरावित्यर्थः । यथा, इन्द्र इति ॥

तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे ॥ २२ ॥

'इवर्णे', कार्ये, 'जिह्वामध्यं', 'तालौ', उपसंहर्तव्यं । यथा, इषे त्वा । जिह्वायाः मध्यं, जिह्वामध्यम् ॥

एकारे च ॥ २३ ॥

'च'कारः पूर्वविधिमन्वादिशति । 'एकारे', कार्ये, जिह्वामध्यं तालावुपसंहर्तव्यं । ननु, विधौ समाने पृथक् सूतारम्भः किमर्थः । उच्यते, इवर्णे यथा जिह्वामध्योपसंहारः, न खल्वेवमेकारे, किन्तु ततो न्यून इत्यर्थः । कुतः, अकारमिश्रितत्वादेकारस्य, अकारस्य च तदेकदेशत्वात् जिह्वामध्यनिष्पाद्यत्वं,^(३) न तु स्वतः । अत एव सोपाधिकत्वाद्न्यूनत्वोप-

१ तदवयवस्याकारस्य तथात्वमिति इति इ० सु० पुस्तकपाठः ।

२ अकारत्वसामान्यादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

३ जिह्वामध्यान्ताभ्यां निष्पाद्यत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । जिह्वामध्यान्त-निष्पाद्यमिति इ० सु० पुस्तकपाठः । तदेक देशत्वात् तत् सङ्गानत्वमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

पत्तिः । ईषत्प्रकृष्टावित्यादिसूत्रत्रयेण एकारस्य स्थानकरणे निर्दिष्टे । इह तु ततोऽन्यथैव^(१) निर्दिश्यते । तदेकस्मिन्^(२) उभयथा कर्तुं न शक्यते, विरोधात् । तस्मादत्र योगविभागः कर्त्तव्यः, अव्यञ्जने तल्लक्षणं, सव्यञ्जने त्वेतत्, इति । कुतोऽयं नियमः । उच्यते, एकार इति सामान्योक्तौ सत्यां प्रथममव्यञ्जनस्यैव ग्रहणं मुख्यं । तथा सति प्रथमप्रतीते तस्मिन्^(३) प्रथमं लक्षणं युज्यते । सव्यञ्जनेषु^(४) पारिशेष्यादेतदिति विज्ञेयम् ॥

ओष्ठोपसंहार उवर्णे ॥ २४ ॥

‘उवर्णे’, कार्ये, ‘ओष्ठोपसंहारः,’ भवति । अत्रोपसंहारः पूर्ववन्न सन्निवृत्ततामात्रं, किन्तु सन्निवृत्ततावेवोष्ठौ दीर्घौ स्यातामिति^(५) वक्ष्यते । एवमोष्ठौ तूपसंहततरावित्यत्रापि विज्ञेयम् । यथा, उलूखलबुध्नो यूप् । ओष्ठयोरुपसंहारः, ओष्ठोपसंहारः ॥

एकान्तरस्तु सर्वत्र प्रकृतात् ॥ २५ ॥

सान्निध्यादोष्ठोपसंहार इति लभ्यते । सर्वत्र ओष्ठास्त्रेषु ‘प्रकृतात्’ ओष्ठोपसंहारात्, पृथगोष्ठोपसंहारः कर्त्तव्यः । स चेत् ‘एका-

१ ततोऽन्यत्स्येवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ तदेकस्मिन् इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रतीतेरिति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

४ सव्यञ्जने इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ दीर्घौ च स्यातामिति इति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न्तरः' एकान्तर इति मात्राकालव्यवेत इत्यर्थः^(१) । एकमात्रा^(२) अन्तरं, व्यवधानं, यस्य असौ । एकान्तर इति पृथगोष्ठोपसंहारस्य विशेषणम् । 'तु' शब्द ओकारपरत्वे एकान्तरत्वनियमं निवर्त्तयति । उदाहरणानि । उत्पूत शुष्म^३ । सूत्रीयमिति सु उत्वीयं । अथो ओषधीषु । बाहुवोर्बलं । तनुवौ घोराभ्याम् । चतुर्हीता । ननु, योऽशुमित्यत्रानुस्वारस्य मात्राकालः, शकारस्यार्द्धमात्रा-कालः, एवमर्ध्वर्द्धमात्रत्वे सत्येकान्तरत्वाभावात् कथं पृथगोष्ठोप-संहारः^(४) । उच्यते, शते पञ्चाशन्त्यायेन सिद्ध्यति । अर्ध्वर्द्धमात्रत्वे एकमात्रत्वं^(५) सुतरामस्ति । तेन कार्यं भवति । अधिकान्तु न निषिध्यते । स्वायोगव्यवच्छेदकत्वादेकशब्दस्य । अत एव बाहुवोर्बलमुखवोरोज इत्यादेर्न द्विरोष्ठत्वं^(६) मुख्यं, किन्तु स्फुरितत्वं । उदाहरणञ्चाभासतया दर्शितं । तर्हि कुसु-रविन्द इत्यत्र ककाररेफाभ्यामुत्तरयोरुकारयोः कथं पृथगोष्ठोप-संहारो न भवति । अर्ध्वर्द्धमात्रव्यवायसम्भवात् । मैवम् । अत्र^(७) ककारसकारोत्तरयोरुकारयोस्तावन्न पृथगोष्ठता । एत-

१ मात्राकालव्यवाय इत्यर्थ इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । मात्राकालव्यवाय-इति लभ्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

२ एका मात्रेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पृथगोष्ठोपसंहारलसिद्धिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पृथगोष्ठोपसंहार-सिद्धिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

४ अर्ध्वर्द्धमात्रत्वेकमात्रत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

५ द्विरोष्ठमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । द्विरोष्ठत्वमिति क, चिह्नितपुस्तक-पाठः ।

६ तदेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लक्षणासम्भवात् । रेफादुत्तरस्य तु प्रकृतात् पृथक्त्वाभावा-
न्नायं विधिः । किन्तु मध्यस्थसकारोत्तरादुकारात् पृथक्त्वं ।
तथा सत्येकान्तरत्वाभावस्तदवस्थः^(१) एवेति लक्षणमिदमव्यभि-
चरितम् ॥

अकारार्द्धमैकारौकारयोरादिः ॥ २६ ॥

ऐकारस्यौकारस्य च 'आदिः', 'अकारार्द्धं', भवति ।
अकारस्यार्द्धकालसम इत्यर्थः । अकारस्यार्द्धम्, अकारार्द्धम् ॥

संवृतकरणतरमेकेषां ॥ २७ ॥

सान्निध्यादकारार्द्धमिति लभ्यते । 'एकेषां,' मते तदकारार्द्धं
'संवृतकरणतरं,' भवति । संवृतानि, सान्निक्त्यानि, करणानि,
यस्य तत्, संवृतकरणम् । अतिशयेन संवृतकरणं, संवृतकरण-
तरम् ॥

इकारोध्यर्द्धः पूर्वस्य शेषः ॥ २८ ॥

'पूर्वस्य' ऐकारस्येत्यर्थः । अधस्तादैकारौकारयोः सहो-
च्चरितत्वात् । 'अध्यर्द्धः,' 'इकारः,' ऐकारस्य, 'शेषः,' भवति ।
अधिकमर्द्धं यस्याऽसावध्यर्द्धः ॥

उकारस्तूत्तरस्य ॥ २९ ॥

'उत्तरस्य' औकारस्येत्यर्थः । अध्यर्द्धः, 'उकारः,' औकारस्य

शेष^(१) भवति । यथानयोरुभयोरप्यादिरकार एव, तद्वदिकार-
एव^(२) शेषः प्रसक्तः । तन्निषेधति 'तु' शब्दः ॥

अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः ॥ ३० ॥

'अनुस्वारः,' च 'उत्तमाः,' च 'अनुनासिकाः,' भवन्ति ।
नासिकामनुवर्तन्त इत्यनुनासिकाः^(३) । यथा अनुस्वारः,
योऽंशुम्^(४) । उत्तमाश्च, प्रत्यङ् होतारम् । प्राञ्चसुप^(५) ॥

स्वराणां यचोपसंहारस्तत् स्थानं ॥ ३१ ॥

'स्वराणां,' 'तत् स्थानं,' भवति, 'यचोपसंहारः,' स्यात् ।
'उपसंहारः,' नाम संक्षेपविशेषः^(६) ॥

यदुपसंहरति तत् करणम् ॥ ३२ ॥

साविध्यात् स्वराणामिति लभ्यते । स्वराणां 'तत् करणं,'
भवति, 'यत्,' स्वराण् 'उपसंहरति' प्रापयति स्वस्थानम्^(७) ।
यथा, जिह्वाग्रमृकारल्लारेत्यादि ।

१ औकारशेष इति ३० सु० पुस्तकपाठः ।

२ आदिरकारस्तद्वदिकार एवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भवन्तीति क, चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठः ।

४ योऽंशु गृह्णातीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ प्राञ्चमित्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ उपसंक्षेपविशेष इति ३० सु० पुस्तकपाठः ।

७ प्रापयति तत् स्थानमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । प्रापयति तत् करणमिति
ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ३० सु० पुस्तकपाठश्च ।

अन्येषान्तु यत्र स्पर्शनं तत् स्थानम् ॥ ३३ ॥

स्वरेभ्यः 'अन्येषां' वर्णानां, 'तत् स्थानं,' 'यत्र स्पर्शनं,' भवेत् ।
अत्र व्यञ्जनानां संश्लेषमात्रं कथ्यते । स्वराणाम् पुरस्तात् संश्लेष-
विशेषः कथितः । उपसंहारस्पर्शनयोः शब्दशक्त्या विशेष एव
विदुषा^(१) विज्ञेयः । 'तु'शब्दः स्वरनिवृत्त्यर्थः । अथवा अनुस्वार-
स्वरभक्त्योर्व्यञ्जनवत्^(२) स्पर्शनमात्रनिवर्तकः^(३) इति माहिषेय-
भाषितम् ॥

येन स्पर्शयति तत् करणम् ॥ ३४ ॥

सान्निध्यादन्येषामिति लभ्यते । स्वरेभ्योन्येषां वर्णानां
'तत् करणं,' भवति, अध्येता 'येन,' व्यञ्जनानि 'स्पर्शयति'
प्रापयति स्थानम्^(४) ॥

हनुमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति ॥ ३५ ॥

'कवर्गे,' उच्चार्यमाणे 'जिह्वामूलेन,' वर्णे 'हनुमूले' 'स्पर्श-

१ उपसंहारस्पर्शशब्दशक्त्या स्थानविशेष एवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । उप-
संहारस्पर्शनयोः शब्दशक्त्या विशेषो विदुषा इति ३० मु० पुस्तकपाठः, ख, चिह्नित-
पुस्तकपाठश्च ।

२ अटुस्वारभक्त्योर्व्यञ्जनवादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ स्पर्शनमात्रनिवर्तक इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । स्पर्शनमात्रकत्वनिव-
र्तक इति ३० मु० पुस्तकपाठः ।

४ प्रापयति तत् करणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ३० मु० पुस्तकपाठश्च ।
प्रापयति तत् स्थानमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अध्याये ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, सूत्राणि । ३८

यति' प्रापयेदित्यर्थः । हन्वोर्मूलं, हनुमूलं, तस्मिन् । मूल इति
जात्यपेक्षायामेकवचनम्^(१) ॥

तालौ जिह्वामध्येन चवर्गे ॥ ३६ ॥

'चवर्गे,' कार्ये, 'जिह्वामध्येन,' वर्णान् 'तालौ,' स्पर्शयेत् ॥

जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्य मूर्धनि टवर्गे ॥ ३७ ॥

'टवर्गे,' कार्ये, 'जिह्वाग्रेण,' वर्णं 'मूर्धनि,' स्पर्शयेत् । किं
कृत्वा, योग्यत्वात् जिह्वाग्रं,^(१) 'प्रतिवेष्ट्य' आवेष्ट्य । 'मूर्ध'-
शब्देन वक्त्रविवरोपरिभागी विवक्ष्यते ॥

जिह्वाग्रेण तवर्गे दन्तमूलेषु ॥ ३८ ॥

'तवर्गे,' कार्ये, 'जिह्वाग्रेण,' वर्णान् 'दन्तमूलेषु,' स्पर्शयेत् ॥

ओष्ठाभ्यां पवर्गे ॥ ३९ ॥

'पवर्गे,' कार्ये, 'ओष्ठाभ्यां' अन्यीन्यं स्पर्शयेत् । अत्रोत्तरोष्ठ-
स्थानं उत्तरत्वसाम्यादिषां स्थानानामधरोष्ठः कारणं ॥

तालौ जिह्वामध्यान्ताभ्यां यकारे ॥ ४० ॥

'यकारे,' कार्ये, 'जिह्वामध्यान्ताभ्यां,' 'तालौ,' स्पर्शयेत् ।
जिह्वायाः मध्यं, तस्य अन्तो, ताभ्यां, जिह्वामध्यान्ताभ्यां ॥

१ तस्मिन्, मूलमिति जात्यपेक्षामेकवचनमिति ग, विक्रितपुस्तकपाठः । तस्मिन् ।
जात्यपेक्षायामेकवचनमिति ३० ४० पुस्तकपाठः ।

२ योग्यत्वात् जिह्वाग्रमिति ख, ग, विक्रितपुस्तकपाठः ।

रेफे जिह्वाग्रमध्येन प्रत्यग् दन्तमूलेभ्यः ॥ ४१ ॥

‘रेफे,’ कार्य्ये, ‘जिह्वाग्रमध्येन,’ ‘दन्तमूलेभ्यः,’ ‘प्रत्यक्’ स्पर्श-
येत् । ‘प्रत्यक्’ इति अभ्यन्तर उपरिभागे (१), इत्यर्थः । यथा,
प्रत्यगात्मेत्यन्तरात्मा (१) प्रतीयते ॥

दन्तमूलेषु च लकारे ॥ ४२ ॥

‘च’कारो जिह्वाग्रमध्यं प्रत्यक्त्वच्चाकर्षति (१) । ‘लकारे,’
कार्य्ये, जिह्वाग्रमध्येन ‘दन्तमूलेषु,’ प्रत्यक् स्पर्शयेत् । अयमर्थः,
लकारस्य दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यक्प्रदेशस्थानमिति (१) विज्ञेयं ॥

ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे ॥ ४३ ॥

‘व्वकारे,’ कार्य्ये, अधरोष्ठान्ताभ्याम् ‘उत्तरदन्ताग्रैः (१),’ सह
स्पर्शयेत् । ‘दन्तैः’ इति स्थाननिर्देशः । ‘ओष्ठान्ताभ्याम्’ इति
करणनिर्देशः ॥

स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण ॥ ४४ ॥

‘ऊष्माणः’ ‘आनुपूर्व्येण’ यथाक्रमेण, ‘स्पर्शस्थानेषु,’ उच्चार-
णीया भवन्ति । यथा, जिह्वामूलीयः, कवर्गस्थाने । यः काम-

१ अभ्यन्तरमुपरिभागे इति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ प्रत्यगात्मेत्यभ्यन्तरात्मेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रत्यक्त्वमन्वादिशतौति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

४ दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यगन्तरप्रदेशस्थानमितौति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इ० सु०
पुस्तकपाठश्च । दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रदेशस्थानमितौति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ उपरि दन्ताग्रमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

येत । शकारः, चवर्गस्थानि । मधुश्च माधवश्च । पकारः, टवर्ग-
स्थाने । अष्टाभ्यः स्वाहा^(१) । सकारः, तवर्गस्थानि । स्तना-
उपरवाः^(२) । उपधानीयः, पवर्गस्थाने । यः पाप्मना इत्यानु-
पूर्व्येण विज्ञेयं^(३) । आनुपूर्व्यनियमात् पञ्चसूत्रसु उक्तेषु हकारो-
ऽवशिष्टः । तस्य विधिसुपरिष्ठादाचष्टे ॥

करणमध्यन्तु विवृतं ॥ ४५ ॥

तेषामूष्मणां 'करणमध्यन्तु,' 'विवृतं,' भवति । स्पर्शानौ
करणसाधर्म्यनिवृत्तिपरः^(४) 'तु'शब्दः । करणानां मध्यं, करण-
मध्यं ॥

कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ ॥ ४६ ॥

'हकारविसर्जनीयौ,' 'कण्ठस्थानौ,' भवतः^(५) । कण्ठः, स्थानं
ययोस्तौ, तथोक्तौ^(६) । अनयोः करणभावः । अहरहर्ह-
विधानिनां ॥

उदयस्वरादिसंस्थानौ हकार एकेषां ॥ ४७ ॥

'एकेषां,' मते, 'हकारः,' 'उदयस्वरादिसंस्थानौ' आत्मन-
उपरि स्वरादिसंस्थानः, भवति, इति वाररुचोक्तं । स्यादेतत् ।

१ अष्टावष्टाविति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अग्निस्ते इति ग, चिह्नितपुस्तके भिन्नपाठः ।

३ आन्तपूर्व्येण, आन्तपूर्व्या विज्ञेयाः इति च १० सु० पु० पाठः ।

४ करणसाध्यनिवृत्तिकर इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । करणसाध्यनिवृत्तिपर-
इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, १० सु० पुस्तकपाठश्च ।

५ कण्ठस्थानौ स्थानाभित्ति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, १० सु० पुस्तकपाठश्च ।

६ यथोक्तौ कण्ठस्थानाविति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आदिना सस्थान इत्युक्ते शेषस्य स्थानान्तरं^(१) वक्तव्यं । तदप्य-
कार इकार उकारे^(२) नास्ति । तथा सति स्वरस्य आदित-
एकमेवस्थानमिति, ^(३) आदिशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । स्वरसस्थान-
इत्येतावतैव सिद्धेरिति^(४) । मैवं । सम्यच्चरेषु शेषस्य
स्थानान्तरोपपत्तेः । इकारोऽध्यर्द्ध इति सूत्रद्वयेन शेषभूत-
वर्णव्यक्तौ^(५) तयो स्थानान्तरमपि सिद्धमेव^(६) । एवमैकारौ-
कारयोरपि व्याकरणे शेषस्य स्थानान्तरं विहितं विज्ञेयं ।
सम्यच्चरत्वाविशेषादनयोः^(७) । नन्वेवमप्यकुहविसर्जनीयानां
कण्ठ इति सम्यच्चरादावकारस्यापि कण्ठस्थानत्वात्तेन सस्था-
नत्वे कथ्यमाने^(८) पूर्वसूत्रोक्तेन पौनरुक्त्यमस्य सूत्रस्य स्यात् ।
मैवं मंस्थाः । एकारौकारयोरादिवर्त्तिनः^(९) अकारस्य केवलस्य
च विशेषोऽस्ति । केवलस्य कारणम्, ओष्ठहतु, नातिव्यस्तं,
नात्युपसंहृतञ्च । सम्यच्चरादौ वर्त्तमानस्य तु संहृतकरण-
तरं^(१०) । तस्मात् स्थानकरणयोः सहचरितत्वादादिसस्थान-

१ स्थानान्तरमिति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

२ तदप्यकारेकारोकारेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

३ स्वरस्यैकमेव स्थानमिति इति क, ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ इत्येतावतैवार्थसिद्धेरिति इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

५ सूत्रद्वयेन एकारौकारयोः शेषभूतवर्णव्यक्तौ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ प्रसिद्धमेवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ सम्यच्चरत्वादविशेषादनयोरिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

८ तेन समानस्थानत्वे कथ्यमाने इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तक-
पाठश्च ।

९ एकारौकारादिवर्त्तिन इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

ओकारौकारयोरादिवर्त्तिन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१० संहृतकरणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

द्रव्योक्ते आदिसमानस्थानकरण इति विज्ञेयं । किञ्च पूर्वसूत्रे
करणाभाव उक्तः । अत्र तु करणवत्वमपि विद्यत इति मता-
न्तरमुपपद्यते, न पौनरुक्त्यञ्च । यथा, तिग्महेते । यावती-
र्वासामहै । अग्निहोत्रं जुहोति । सम्प्रयतीरहौ^(१) । 'उदय'-
शब्दः, उत्तरपर्यायः । उदयश्चासौ स्वरश्च, तस्य आदिः, तेन
सस्थानः, उदयस्वरान्तस्थानः^(२) ॥

पूर्वान्तसस्थानो विसर्जनीयः ॥ ४८ ॥

'विसर्जनीयः', आत्मनः पूर्वस्वरान्तेन 'सस्थानः' समानस्थान-
करणः, भवति । अत्रापि पूर्वस्वरान्त इति^(३) सम्यच्चरमुच्यते ।
स्वरान्तस्य भिन्नस्थानान्तरत्वाभावात्^(४) । यथा, अग्नेः ।
ब्राह्मणैरायुष्मत् । बाहुवोर्वलं । आयङ्गौः । पूर्वस्य, अन्तः,
तेन, सस्थानः, पूर्वान्तसस्थानः ॥

नासिक्या नासिकास्थानाः ॥ ४९ ॥

'नासिक्याः' यमाः, 'नासिकास्थानाः', भवन्ति । यथा, रुक्मं ।
याञ्चा । आह्लारः । रत्नमभजन्त । पाप्मानं ॥

१ सम्प्रयतीरहौ इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ उदयस्वरान्तस्थानः, उदयश्चासौ स्वरश्च, तस्य आदिः, तेन, सस्थानः, उदय-
स्वरान्तस्थान इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । उदयश्चासौ स्वरश्च तस्य आदिः, तेन
सस्थान इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

३ पूर्वस्वर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

४ स्वरान्तरस्य हि स्थानान्तरत्वाभावात् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मुखनासिक्या वा ॥ ५० ॥

त एव नासिक्याः 'मुखनासिकाभ्यां वा उच्चारणीयाः' (१)
भवन्ति । उक्तान्येवोदाहरणानि । मुखञ्च, नासिका च,
मुखनासिके । तत्सम्बन्धिनः, 'मुखनासिक्याः' ॥

वर्गवच्चैषु ॥ ५१ ॥

सिंहावलोकनेन (२) वर्गस्योक्तं करणं 'च'कारोऽनुकर्षति ।
'एषु' नासिक्येषु, 'वर्गवत्', करणं भवति । वर्गस्येव वर्गवत् ॥

नासिकाविवरणादानुनासिक्यं, नासिकाविवरणादानु-
नासिक्यम् ॥ ५२ ॥

'नासिकाविवरणात्' घ्राणविलात्, 'आनुनासिक्यं' रागादि
कर्त्तव्यं । यथा सुस्त्रोकांश्च सुमङ्गलांश्च इत्यादि (३) ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथादावुत्तरे विभागे द्रुखं व्यञ्जनपरः ॥ १ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'आदौ' पदादौ, 'उत्तरे' पदान्ते च,
वर्त्तमानः संहितायां यो दीर्घः, असौ, 'विभागे' पदविभागसमये,
'व्यञ्जनपरः,' 'द्रुखं,' आपद्यते । व्यञ्जनपरत्वमत्र यथासंहितायां

१ मुखनासिकाभ्यामुच्चारणीया इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तक-
पाठश्च । मुखेन नासिकाभ्याञ्च उच्चारणीया इति ६० मु० चिह्नितपुस्तकोद्भूतपाठ-
नन्तरम् । मुख नासिकाभ्यामुच्चारणीया इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सिंहावलोकनन्यासेन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सुस्त्रोकां सुमङ्गलमित्यादीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विज्ञेयं । ननु, दीर्घः कथं लभ्यते, ऋस्वानन्तरभावित्वात्, देवाशी-
कादिग्रहणेषु भुतादर्शनाच्चेति ब्रूमः । संहितायामित्यस्याय-
मर्थः, कार्यभाजः पदस्य उत्तरपदेन सह सम्बन्धः,^(१) न तु पूर्व-
पदेन सह सम्बन्धनियमः । 'विभागः', अत्र प्रकृतिपदैरुच्यते । प्रकृति-
र्नाम यथापाठः । प्रकृतिपदैरिति किं । स्थामयो भुव इत्यत्र
जटायां श्यशब्दस्य द्वितीयोच्चारणेपि दीर्घः प्रसज्येत । उत्तरपदेन
विभागाभावात् स माभूदिति^(२) परिहारः । विभागशब्दस्य^(३)
अयमर्थः, पदादौ दीर्घस्य पूर्वपदेन विभागः, पदान्ते दीर्घस्य
उत्तरपदेन विभागः । विभागे व्यञ्जनपर इति किं । ऋत-
धामासीत्यत्र^(४) माभूदिति । नाधामा धारयेदिति प्राप्तिः^(५) ।
संहितायां यो दीर्घ इति किं^(६) । एष वो भरता राजेत्यत्र^(७)
प्राप्तिस्मप्तादनार्थः । तथा सति भरता याज्यास्त्विति^(८) याज्या-
पदं सार्थकं । नान्यथा । व्यञ्जनमस्मात् परः, इति व्यञ्जन-
परः ॥

१ सम्बन्धनियम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

२ तन्माभूदिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ विभागपदस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

४ ऋतधामा इत्यत्रेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ धामा धारयेति प्राप्तिरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ संहितायां दीर्घ इतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

७ भरता राजेत्यत्रेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

८ याज्यास्त्वित्तीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ऊर्जं त्वा वायवः (१) इत्यादावेतं स चणसम्भवादतिव्याप्ति-
मुत्तरसूत्रैः परिहरति ।

देवाशीकासुम्नाश्चर्त्तावयुना हृदयाघोक्याशुद्धा ॥ २ ॥

देवा शीका सुम्नाश्चा ऋता वयुना हृदया अघा उक्था
शुद्धा इत्येतेष्ववग्रहेष्वन्त्यस्वरः (१) विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमा-
पद्यते । यथा, देवायते यजमानाय । शीकायते स्वाहा । सुम्ना-
यन्तो हवामहे । द्यावापृथिव्याश्चावित् । अप्यकारादिति वच-
नादिदमप्युदाहर्त्तव्यम् । अश्वावतीः सोमवती । ऋतायवः
पुरात्रमचन् (२) वयुनाविदेकः (३) । हृदयाविधश्चित् । अघा-
यवो मा गन्धर्वा विश्वावसुराद्यत् । उक्था मदानां धेनुः ।
आपो देवैः शुद्धा युवः ॥

इन्द्रा वदन्वान्परः ॥ ३ ॥

‘इन्द्रा’ इत्येतस्मिन् अवग्रहे सति, अन्त्यस्वरः, वत्, वन्, वान्;
इत्येवम्परो विभागे ऋस्वमापद्यते । यथा, इन्द्रावतीमपचित्ती ।
इन्द्रावन्तो भरतः । इन्द्रावान् स्वाहा । इन्द्रेति किं । ऊर्णा-
वन्तं प्रथमः (४) । प्रजावान् (५) । प्रजावतीरनमीवा अयच्छाः ।
एवं पर इति किं । इन्द्रावरुणयोरहं ॥

१ त्वा वायव इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

२ इत्येतेषु अवग्रहेष्ववग्रहेष्वन्त्यस्वर इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तक-
पाठश्च । एतेष्वन्त्यस्वरोवग्रहेषु इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ ऋतायवः पुरात्रं भवन्निति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ऋतायवः पुरात्रमिति
ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ वयुनाविदेक इदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ प्रथमः सिद्धोनीमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ असुरप्रजावान् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

चित्रा वपरः ॥ ४ ॥

‘चित्रा’ इत्येतस्मिन्नवग्रहे, अन्तस्वरो वकारपरः, विभागे ऋस्वमापद्यते । यथा, चित्रावसोः स्वस्ति ते पारमशीय । चित्रे-
ति किं । मित्रावरुणावेव । वपर इति किं । चित्रापूर्णेमासे^(१)
दीक्षेरन् ॥

प्रस्थेन्द्रियाद्रविणा विश्वदेव्या दीर्घा वीर्या विश्वा वातात्वा-
भङ्गुराकर्णकावृष्ण्या सुगोपकंसामाघासत्रावर्षापुष्यामे-
घाप्रास्ता ॥ ५ ॥

प्रस्था इन्द्रिया द्रविणा विश्वदेव्या दीर्घा वीर्या विश्वा वाता
त्वा भङ्गुरा कर्णका वृष्ण्या सुगोपा ऋक्सामा अघा सत्रा वर्षा
पुष्या मेघा प्रा स्ता एतेष्ववग्रहेषु^(२) अन्तस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो
ऋस्वमापद्यते । यथा, प्रस्थावद्रथवाहनं । इन्द्रियावते पुरोडाशम् ।
द्रविणावतः कुरुते । विश्वदेव्यावते श्वाताः । दीर्घा धियो रक्ष-
माणाः । वीर्यावन्तमभिमातिषाहम् । विश्वामित्रस्य सूत्रम् ।
वातावद्वर्षन् । त्वावतो मद्योनः । भेत्तारं भङ्गुरावतः । कर्णका-
वत्येतया^(३) । वृष्ण्यावतस्तव । सुगोपातमो जनः^(४) । ऋक-
सामाभ्यां यजुषाम् । अघाश्वा देवैनम् । सत्राजितं धनजितं ।

१ चित्रापूर्णेमासे इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ इत्येतेष्ववग्रहेष्विति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

३ सूमी कर्णकावत्येतयेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स सुगोपानमो जन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वर्षाद्वा जुहोति । पुष्यावतीः सुपिप्पलाः । मेघायते स्वाहा ।
प्रावणेभिः सजोषसः । स्वाधियञ्जनयत् सूदयच्च ॥

लोक एवेष्टा ॥ ६ ॥

‘लोके’ ‘एव’ इत्येवम्पूर्वे ‘इष्टा’ इत्येतस्मिन् अवग्रहे (१)
अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, समसुषिं-
ल्लोक इष्टापूर्त्तेन (२) । स त्वेवेष्टापूर्त्ती । एवम्पूर्वं इति किं ।
एनम् इष्टापूर्त्ते सः सृजेयाम् (३) । इष्टेति किं । साक्षादेव
प्रजापतये ॥

शक्तीरथीत्विषीवाशीराव्योषध्याहुतीव्याहृतीस्वाहाकृती-
ह्रादुनीशचीचितीश्रोणीपृष्ठीपूत्यभीचर्षणीपर्यधीपारीशत्रू-
विषूवसूअनूहनूसूविभू इत्यवग्रहेः ॥ ७ ॥

शक्ती रथी त्विषी वाशी रात्री ओषधी आहुती व्याहृती
स्वाहा कृती ह्रादुनी शची चिती श्रोणी पृष्ठी पूती अभी चर्षणी
परी अधी पारी शत्रू विषू वसू अनू हनू सू विभू इत्येते-
ष्ववग्रहेषु, अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते ।
यथा, शक्तीवन्तो गभीराः । रथीतमौ रथीनां । त्विषीमते
पथीनां (४) । वाशीमन्त इष्विणः (५) । रात्रीभिरसृजन् ।

१ इत्येतस्मिन्नवग्रहे इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः इत्यस्मिन् ग्रहणे इति ६० सु०
पुस्तकपाठः ।

२ समसुषिंल्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । लोक इष्टा-
पूर्त्तेनेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ एनमिष्टापूर्त्ते संरमेयामिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ ससिञ्जराय त्विषीमते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ते वाशीवामन्त इष्विण इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

श्रीषधीभ्यो वेहतं । आहुतीभिरनूयाजेषु । एताभिर्व्याहृतीभिः
प्रजापतिः । स्वाहा क्षतीभ्यः प्रेथ इत्याह । क्वादुनीभ्यः स्वाहा ।
चष्टे शचीभिः । चितीभ्यामुपायन् । श्रीणीभ्याः स्वाहा । वृष्टीभ्यः
स्वाहा । पूतीगन्धस्यापहृत्यै । अभीवृती वृणीवान् । मित्रस्य
चर्षणी धृतः । वीरवन्तं परीणसं । अधोवासं या हिरण्यानि ।
पारीणह्यस्ये । शत्रूयतो हन्ता । विषूवान् विषूवन्तः ^(१) ।
अरमतिर्वसूयुः । अनूराधा नक्षत्रं । अन्कारादि चेति ^(२) वचना-
दननूयाजं प्रापणीयमित्येतदप्युदाहरणं ^(३) भवति । हनूभ्याः
स्वाहा । सूर्यवसिनी मनवे । विभू दावने ^(४) । 'इत्यवग्रहः'
'इति' अनेन प्रकारेण उक्तः पदसमुदायः, 'अवग्रहः', विज्ञेयः ॥

अवा-सचस्वा-नुदा-मृडा-वर्द्धा-शिक्षा-रक्षा-ऽद्या-भवा-
भजा-यत्राचरा-पिवा-ना-धामा-धारया-धर्षाघा-वर्द्धया-
बोधात्रा-तत्रामुच्चाश्वस्या-पृणस्वा-हिष्ठा-त्वन्तरा-जनिष्ठा-
युच्चाच्छा ॥ ८ ॥

अवा सचस्वा नुदा मृडा वर्द्धा शिक्षा रक्षा अद्या भवा
भजा यत्रा चरा पिवा ना धामा धारया धर्षा अघा वर्द्धया
बोधा अत्रा तत्रा मुच्चा अश्वस्या पृणस्वा हिष्ठा त्वन्तरा जनिष्ठा
युच्चा अच्छा इत्येतेष्वनवग्रहेषु ^(५) अन्त्यस्वरी विभागे व्यञ्जन-

१ विषूवन्तो भवन्ति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अन्कारादित्येति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रापणीयमित्येतदुदाहरणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ विभू दावने इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ एतेष्वनवग्रहेषु इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

परो ऋक्समापद्यते । यथा, अवा नो देव्या कृपा । सचस्वा नः
 स्वस्तये । प्रणदा नः सपत्नान् । मृडा जनित्रे रुद्र (१) ।
 वर्द्धा नो अमवच्छ्वः । शिच्चा नो अस्मिन् । रच्चा च नो
 अधि (२) । अद्या देवान् जुष्टतमः । भवा पायुर्विशो अस्याः ।
 व्रजे भजा त्वन्नः । यन्ना नरो मरुतः । प्रचरा सोम दुर्ध्या ।
 पिवा सोममिन्द्रमन्दतु त्वा । रिपवो ना ह देभुः । अपि विकृ-
 तम्, अप्यकारात्, इति वचनाभ्यां (३) प्रणवा अश्व इत्यत्र
 ऋखादेशः किं न स्यात् । मैवं । अपि विकृतमिति वचनं
 कण्ठोक्तपदविषयम्, न त्वकारादिपदविषयम् । प्राणा इत्य-
 स्यापि (४) अकारादित्वान्नायं विधिः । तर्हि वैकृतत्वाभावा-
 दना इत्यनीङ्ग्यांशस्य किं न स्यादयं विधिः । एवं रूपस्य
 संहितायां दीर्घाभावात् । धामा ह यत् ते अजर ॥
 वृहस्पते धारया वसूनि । धर्षा मानुषा नद्भ्यः । उतवाधा
 स्यालात् । तमग्ने वर्द्धया त्वम् । बोधा नो अस्य वचसो यविष्टा ।
 अन्ना ते रूपम् (५) । तन्नारथमुप (६) । प्रमुञ्चा स्वस्तये । एकस्त्वष्टु-
 रश्वस्या विशस्ता (७) । सप्तयोनीराष्ट्रस्वा घृतेन । आपो हिष्ठा

१ मृडा नो रुद्रोत नो मय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । मृडा जरित्र इति
 ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ रच्चा च नो अधि च देवपूचि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इति द्वाभ्यां वचनाभ्यामिति ३० मु० पुस्तकपाठः ।

४ प्राणा वा इत्यस्यापीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ अन्ना ते रूपमुत्तममिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तन्ना रथमुपश्रम्य सदेमेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ अश्वस्या विशस्तेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मयोभुवः^(१) । हि इति किं^(२) । प्रतिष्ठा वा एकविंशः ।
अग्ने त्वन्तरा सृधः । त्वमिति किं । अन्तरतरा तप्तव्रतो भवति ।
जनिष्ठा हि जेन्यः । युक्त्वा हि देवहृतमान् । अच्छा नक्षि-
द्युमत्तः^(३) ।

अध्याग्नियाज्ये ॥ ८ ॥

अग्निश्च याज्या च 'अग्नियाज्यं', तस्मिन् । चार्थे इन्द्र इति
समासः । 'अग्निः' इत्यग्निप्रकाशकमन्त्रा इत्युच्यन्ते^(४) । चतुर्थ-
काण्ड इत्यर्थः । उभावामिन्द्राग्नीप्रभृत्यग्निर्हव्राणिपथ्यन्ताः
प्रश्नोत्तमानुवाका याज्यासञ्ज्ञका^(५) भवन्ति, युक्त्वा हीत्यनुवाकश्च ।
अत्र विषये 'अधा' इत्येतस्मिन् ग्रहणे अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जन-
परो ऋक्समापद्यते । यथा, अधा ह्यग्ने क्रतोः । अधा च नः
शर्म यच्छ । अधा ते सुन्ममीमहे । अधा यथा नः । अग्नि-
याज्ये इति किं । अधा मेति तद्वितिषावे ॥

कुत्रा-दक्षिणेना-स्वेना-हन्तना-जगामा-रुहेमा-विद्वर्ध्यामा-
चकृमा-क्षामा-स्तुरीमा-भरेमा-वर्षयथेरयथारिया-पाथाथा-
सिच्चथा-जनयथा-जयतोक्षतावता-याता-शृणुता-कृणुता-
विभृता ॥ १० ॥

१ मयोभुवो भुव इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ हिष्ठेति किमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ युमत्तम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ मन्त्रा लब्धन्ते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च । मन्त्रा
लब्धन्ते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ याज्यासञ्ज्ञा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

कुत्रा दक्षिणेना खेना हन्तना जगामा रुहेमा विद्वा
 ऋध्यामा चक्रमा क्षामा स्तरीमा भरेमा वर्षयथा ईरयथा
 आरिथा पाथा अथा सिञ्चथा जनयथा जयता उच्चता अवता
 याता शृणुता कणुता विभृता एतेष्वनवग्रहेषु^(१) अन्यस्वरो
 विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, कुत्राचिद्यस्य स मृतौ ।
 दक्षिणेना वसूनि । खेना हि वृत्रशवसा । तपसा हन्तना
 तं । आजगामा परस्याः । अस्रवन्ती मा रुहेमा स्वस्तये । विद्वा
 ते अग्ने । ऋध्यामा त ओहैः । चक्रमा कच्चनागः । क्षामा रे-
 ष्वीरुधः समञ्जन् । सुटरीमा जुषाणा । अहो मुचे प्रभरमा-
 मनीषां । वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । उदीरयथा मरुतः । उदारिथा
 यजेतम् । क्षये पाथा दिवो विमहसः । अथा सोमस्य^(२) । यत्रा
 नरो मरुतः सिञ्चथा मधु । आपो जनयथा च नः । उप प्रेत
 जयता नर स्थिराः । घृतमुच्चता मधुवर्णम्^(३) । अस्मानु देवा
 अवता हवेषु ॥ देवा रथैर्याता हिरण्यैः । मरुतः शृणुता हवं ।
 संवत्सराय कणुता वृहन्नमः । पुत्रं विभृता स्नेनम् ॥

भरता याज्यासु ॥ ११ ॥

‘भरता’ इत्येतस्मिन् ग्रहणे अन्यस्वरो ‘याज्या’विषये विभागे
 व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, धिया भरता जातवेदसं । भर-

१ इत्येतेष्वनवग्रहेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च । एतेषु
 इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अथा सोमस्य प्रयत्नौ युवाभ्यामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ उच्चतामधुवर्णमच ते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ता वसुवित्तमं । वचोग्नये^(१) भरता बृहत् । याज्यास्विति किं ।
एष वो भरता राजा ॥

अत्ता-भवता-नदता-तरतातपता-जुहुता-वोचता-
मुच्चता-चृता-घुष्या-जनया-वर्त्तया-सादया-पारया-दीया-
हरा-भरापा-ससादा-सृजा-तिष्ठा-येना ॥ १२ ॥

अत्ता भवता अनदता तरता तपता जुहुता वोचता
मुच्चता चृता घुष्या जनया वर्त्तया सादया पारया दीया हरा
भरा अपा ससादा सृजा तिष्ठा येना एतेषु^(१) अनवग्रहेष्वन्त्य-
स्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, अत्ता हवींषि ।
आदित्यासो भवता मृडयन्तः । अहावनदता ह ते । सु वो रुहा-
णास्तरता रजांस्सि । तपता सुवृत्तिभिः । पित्रे जुहुता विश्वक-
र्म्मणे । विश्वेदेवासो अधिवोचता मे । पदिषिताममुच्चता यजत्रा ।
अयस्मयं विचृता बन्धमेतं । परुष्यरुनुघुष्या विशस्ता । मनुर्भव
जनया दैव्यं^(२) । ताभिरावर्त्तया पुनः । सादया यज्ञं^(३) ।
अग्ने त्वं पारया नव्यः । बृहस्पते परिदीया रथेन । निहार-
मित्रिमे हरा निहारं । मा नो सर्षीराभरादद्धि । वाजं श्रुत्या

१ नमोग्नये इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । मूयं वचोग्नये इति ख, चिह्नितपुस्तक-
पाठः ।

२ इत्येतेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ जनया दैव्यं जनमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ यज्ञं सुकृतस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अपावधि (१) । अग्निर्हीता निषसादा यजीयान् । सजा वृष्टिं
दिवः । तिष्ठा देवो न सविता । येना सहस्रं वहसि ॥

उश्मसी-क्रयो-क्षधी-शुधी-यदी ॥ १३ ॥

उश्मसी क्रयो क्षधी शुधी यदी इत्येतेषु ग्रहणेषु (१) अन्यस्वरो
विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, उश्मसी गमध्वे ।
रुद्र यत्ते क्रयो परं । क्षधी स्वस्मान् अदितेः । इमं मे वरुण
शुधी हवं । यदी भूमिं जनयन् विश्वकर्मा ॥

सू-तू-नू-मिथू-मचू-ऊ ॥ १४ ॥

सू तू नू मिथू मचू ऊ इत्येतेषु ग्रहणेषु (१) अन्यस्वरो विभागे
व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, मीषूण इन्द्र । आतू न
उपगन्त न । तस्य नूरुण आ (२) । पात्राण्यसिना (३) मिथूकः ।
मचू देववती रथः । अस्माभिरुत प्रतिचक्ष्याभूत् (४) ।

व्युत्पूर्वं आननुदात्तो नूश्चवत्यनूश्चवति ॥ १५ ॥

‘वि’ इत्येवम्पूर्वं ‘उत्’ पूर्वो वा (१) ‘आन्’ इत्येष स्वरः ‘अनुदात्तः’,

१ श्रुत्या अपावधि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ इत्येतेष्वनवग्रहेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

३ इत्येतेष्वनवग्रहेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० सु० पुस्तकपाठश्च । एतेषु
इति, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ एतदस्य नूरुणे इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ पात्राण्यसिनेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ अस्माभिरुत प्रतिचक्ष्याभूत् ऊर्द्धं क ऊषुण ऊतये इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
अस्माभिरुत ऊर्द्धं ऊषुण इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ वि उत् इत्येवम्पूर्वं उत्पूर्वो वेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‘अनूष्णवति’ ऊष्णरहिते पदे^(१), वर्त्तमानो व्यञ्जनपरः पदादौ वर्त्तमानत्वाच्च पूर्वपदेन^(२) विभागे सति ऋस्वमापद्यते । यथा, व्यानायेति वि अनाय । उदानायेत्युत् अनाय । एवम्पूर्वं इति किं । यदानूचुस्तेन । पर्याणीयाहवनीयस्य । नकारः किमर्थः । यद्रुक्त्वं व्याघारयति । उदादाय पृथिवीं जीरदानुः । अनुदात्त-इति किं । विश्वकर्मा व्यानट् । नेष्टः पत्नीमुदानय । अनूष्णवतीति किं । मधोर्धारा व्यानश्च । उदानिषुर्महीरिति ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ प्रग्रहाः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘प्रग्रहाः’, उच्यन्ते, इत्येतदधिकृतं विज्ञेयम् ^(१) ॥

नावग्रहः ॥ २ ॥

‘नावग्रहः’, प्रग्रहो ‘न’, भवति ॥

१ ऊष्णरहिते पदादौ इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ वर्त्तमानत्वात् पूर्वपदेन इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठः च ।

३ अधिष्ठतं वेदितव्यम्, इतउत्तरं यदध्यास इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

ओकारः सांहितोकारव्यञ्जनपरः, ग्नी नहिपरः हे इति वक्ष्यति । एतत् उद्दिश्य पुरस्तादपवादोऽनेन विधीयते । यथा, तनूनपादसुरः । अगो अर्धं यजमानं । अग्नीषीमौ मा । हे हे पुरोऽनुवाक्ये कुर्यात् । अवग्रह इति जाल्यपेक्षायामेकवचनं ॥

अन्तः ॥ ३ ॥

पदस्य 'अन्तः', प्रग्रहसञ्ज्ञो भवति । यथा, देवते समृद्धौ । अत्राह, किम् अपदान्तोऽपि प्रग्रहः स्यात् । अचीचते, जकार-इत्यविशेषेण वक्ष्यति, ओकारोऽसांहितोकारव्यञ्जनपर इति, चीयत्प्रपर इति च । अपदान्तस्य जकारस्य ओकारस्य^(१) चीशब्दस्य वा प्रग्रहत्वं माभूदिति^(२) । ननु, सिद्धमेवैतत् । एतत्सूत्रशेषे^(३) उत्तरसूत्रेऽपिशब्देनान्वादेशोऽन्यस्यैव कार्यस्य निर्व्वाहात्^(४) नेति ब्रूमः । अनेकवर्णसमुदाये ह्यन्यत्त्वमुपपन्नं । अयं पुनरेकवर्णनिर्द्देशः । जकार इत्यादिवर्णस्य यौ विकारलोपौ तयोरेवान्वादेशः । अन्यस्येत्यनेन अन्यः प्रग्रह इत्युक्तम् । प्रग्रह-इति सञ्ज्ञामात्रं, न निमित्तं^(५) निमित्ती वा । तस्मादन्वादेशो न प्रसरति ॥

इतिपरोपि ॥ ४ ॥

'अपि'शब्दः सिंहावलोकनेन अथादावुत्तरे विभागे इत्यत्र

१ ओकारान्तस्येति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ चीशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ एतत् सूत्रशेषभूते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ कार्यनिर्वाहात् इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ न तु निमित्तमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

विभागपदमन्वादिशति । सोऽयं प्रग्रहो विभागे 'इतिपरोऽपि', भवति । यथा, देवते इति । उभे इति । 'इति' शब्दः, परः, यस्मात्, असौ, इतिपरः ॥

ऊकारः ॥ ५ ॥

'ऊकारः', पदान्तः सर्वत्र प्रग्रहो भवति । पदसमये वर्त्तमानः । यथा, हनू वा एते । वासन्तिकावृतू । बाह्व उपश्रुतं । पदसमये वर्त्तमान इति किं । सूतून्मिथूमचूज इत्यादावपि स्यात्^(१) ।

ओकारोऽसांहितोऽकारव्यञ्जनपरः ॥ ६ ॥

'असांहितः', 'ओकारः', 'अकारपरः^(२)' 'व्यञ्जनपरो वा प्रग्रहः स्यात् । यथा, विज्ञाहि सूनो असि । विष्णो हव्यश् रक्षस्व । असांहित इति किं । सोऽब्रवीत् । एवम्पर इति किं । विष्णवे हीदम् । संहितानिमित्तः, सांहितः, न सांहितः असांहितः । अकारश्च व्यञ्जनञ्च अकारव्यञ्जने एते परे^(३) यस्मात् सः तथोक्तः ॥

समहृदयपितृपूर्वश्च ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तनिमित्ताभावेपि ^(४) कार्यविधानार्थमोकारं विशि-

१ इत्यादि इति ग०, ६० सु० च ।

२ अकारपरो वेति ग०, ६० सु० च ।

३ ते परे इति ६० सु० ।

४ पूर्वोक्तपरनिमित्ताभावेपि इति ख०, ग०, ६० सु० च ।

नष्टि । 'च'कार ओकारमन्वादिशति । 'स म ह द थ पित्',
 एवम् 'पूर्वः,' असांहित ओकारः, अकारव्यञ्जनाभ्यामन्यपरोऽपि
 प्रग्रहो भवति । यथा, सो एवैषैतस्य । माभेर्मारोमो एषाम् ।
 उपहृतांश्च हो । इन्द्रो इत्याह । तथो एवोत्तरे । पितो आवि-
 शस्व । एवम्पूर्वं इति किं । शतक्रतवुद्गमिव । असांहित-
 इति किं । प्र सो अग्ने ॥

अथैकारेकारौ ॥ ८ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'एकारेकारौ', प्रग्रहत्वेन विशिष्येते^(१),
 इति एतदधिकृतं वेदितव्यं ॥

अस्मे ॥ ९ ॥

'अस्मे' इत्येतस्मिन् ग्रहणे, अन्यस्वरः प्रग्रहो भवति । यथा,
 अस्मे ते बन्धुः ॥

त्वे इत्यनिङ्ग्यान्तः ॥ १० ॥

'इति'शब्दः पदग्रहणत्वं^(२) द्योतयति । 'अनिङ्ग्यान्तः', 'त्वे'
 इत्येष शब्दः, प्रग्रहो भवति । यथा, त्वे क्रतुमपि । अनिङ्ग्यान्त-
 इति किं । अनागास्त्वे अदिति त्वे तुरासः । इङ्ग्यास्यान्तः
 इङ्ग्यान्तः, न इङ्ग्यान्तः अनिङ्ग्यान्तः ॥

१ प्रग्रहत्वेन विशिष्येते इति षष्ठः, ग०, इ० सु० च ।

२ इङ्ग्यग्रहणत्वमिति ग०, इ० सु० च ।

देवते उभे भागधे जङ्घे विशाखे शृङ्गे एने मेध्ये तृषे तृद्ये-
कनीनिके पार्श्वे शिवे चोत्तमे एवोत्तरे शिप्रे रथन्तरे वत्सरस्य
रूपे विरूपे विषुरूपे सदोहविर्द्धाने अधिषवणे अहोरात्रे-
धृतव्रते स्तुतशस्त्रे ऋक्सामे अक्ते अर्पिते रैवते पूर्त्ते प्रत्ते-
विधृते अनृते अक्लिद्रेवहुले पूर्वजं कृणुध्वंसदने ॥११॥

देवते उभे भागधे जङ्घे विशाखे शृङ्गे एने मेध्ये तृषे तृद्ये
कनीनिके पार्श्वे शिवे चोत्तमे एवोत्तरे शिप्रे रथन्तरे वत्सरस्य
रूपे विरूपे विषुरूपे सदोहविर्द्धाने अधिषवणे अहोरात्रे धृतव्रते
स्तुतशस्त्रे ऋक्सामे अक्ते अर्पिते रैवते पूर्त्ते प्रत्ते विधृते अनृते
अक्लिद्रेवहुले पूर्वजं कृणुध्वंसदने, एतानि पदानि प्रग्रह-
सञ्ज्ञानि स्युः । यथा, देवते समृद्धौ । उभे एव रसेनानक्ति ।
भागधे भागधा अस्मै । भागधे इति किं ।^(१) अग्न उदधे । जङ्घे
समिधावादधाति । विशाखे नक्षत्रं । वीति किं । तस्मिन् सह-
स्रशाखे इति शाखान्तरे । अन्तरा शृङ्गे । मेध्ये एवैने करोति ।
असंतृषे हि हनू । सन्तृद्ये धृत्यै । कनीनिके अग्निष्टोमी यत् ।
पार्श्वे परः समानः । शिवे नो द्यावापृथिवी । विकीर्णी चोत्तमे
उपदधाति । चेति किं । सम्पाद्योत्तमे मासि । तथो एवोत्तरे
निर्व्वपेत् । एवेति किं । नैति षोडश्युत्तरे । शिप्रे अवेपयः । यद्वह-
द्रथन्तरे अन्वर्जयेयुः । संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति । विरूपे
धापयेते । विषुरूपे अहनी । वत्सरस्य विष्विति किं । अरुक्षितं

दृश आरूपे अन्नं । रूपशब्दस्य प्रतिविशेषणं ग्रहणं विस्मृतार्थं^(१) द्रष्टव्यं । सदो हविर्हाने एव सम्भिनोति । सद इति किं । उपरका हविर्हाने खायन्ते । ननु, पदग्रहणेषु पदं गम्यतेति सामर्थ्यात् हविर्हाने इत्येकपदस्यैव कार्यसिद्धिः, सदःपदं व्यर्थं । मैवं । पदग्रहणे^(२) स्थलान्तरे भिन्नरूपस्य सम्भावनायां विशेषणं सार्थकं^(३) । भिन्नरूपत्वाभावे तु चोद्यमेवैतद्भवेत्^(४) । ननु, तर्हि देवते इति पदग्रहणस्य स्थलान्तरे सोमदेवते मतिविद् इत्यत्र च भिन्नरूपत्वात्^(५) विशेषणेन भवितव्यं । तच्च नास्ति । उच्यते, देवते इत्यखण्डपदस्यैव कार्यं विशेषणं^(६) न युज्यते । अखण्डविधानमिति कथं प्रतीयते । ते इत्यंशस्य^(७) ते मा पातमित्यादिना पृथक्करणमिति ब्रूमः । मैवं^(८) । हविर्हाने इत्यस्याखण्डत्वद्योतकं न किञ्चिदप्यस्ति^(९), येन सदःपदं वैयर्थ्यमालम्ब्यते^(१०) । अधिषवणे जिह्वा चर्म्म^(११) । अधोति किं । सवने सवनेऽभिगृह्णाति ।

१ प्रतिविशेषणमुच्चारणं विस्मृतार्थमिति ख०, ग०, इ० सू० च ।

२ पदग्रहणस्येति क०, ख० च ।

३ सार्थकं भवति इति इ० सू० ।

४ चोद्यमेतद्भवेदिति ग०, इ० सू० च । चोद्यमतदिति ख० ।

५ मतिविद् इति भिन्नरूपत्वादिति ख० मतिविद् इत्यभिन्नरूपत्वादिति ग० ।

६ कार्याविधानादत्र विशेषणमिति ख०, ग०, इ० सू० च ।

७ ते इत्यस्येति ग०, इ० सू० च ।

८ नैवमिति ख०, इ० सू० च ।

९ सदो हविर्हाने इत्यखण्डत्वद्योतकं न किञ्चित्थास्ति इति ग० ।

१० सदःपदवैयर्थ्यमालम्ब्यते इति इ० सू० । सदःपदवैयर्थ्यमापद्यते इति, सदःपदवैयर्थ्यमावलम्ब्यते इति, सदःपदवैयर्थ्यमालम्ब्यते इति च, इ० सू० धृतपाठः ।

११ हनू अधिषवणे जिह्वेति ग० ।

अहोरात्रे प्राविशन् । अहरिति किं । अतिरात्रे पशुकामस्य ।
 द्यावापृथिवी धृतव्रते अविन्ना^(१) । धृतेति किं । यस्य व्रते पुष्टि-
 पतिः स्तुतश्चेत् एवैतेन दुहे । स्तुते इति किं । ऊर्ध्वशस्त्रे
 प्रतिष्ठिते, इति शाखान्तरे । ऋक्सामे वै^(२) । ऋगिति किम् ।
 ब्रह्मसामे इति शाखान्तरे^(३) । धृतेनाक्ते^(४) । भुवनेष्वर्पिते ।
 शाकररैवते^(५) । जागृह्येनमिष्टापूर्त्ते^(६) । प्रत्ते कामं^(७) ।
 विधृते समानी^(८) । वीतिकिम् । अग्निधृते इति^(९) शाखा-
 न्तरे । सत्यानृते अवपश्यन् । अक्षिद्रे बहुले उभे । पूर्व्वजे
 पितरा । पूर्व्वेति किं । प्रथमजे इति शाखान्तरे । गौर्भिः
 कण्णध्वंसदने ऋतस्य । कण्णध्वमिति किं अपान्त्वा सदने
 सादयामि ॥

अमो चक्षुषो काष्णी देवता फल्गुनी मुष्टी धी नाभी-
 वपाश्रपणी अह्नो जन्मनी सुम्निनी सामनो वैष्णवी ऐश्वरी
 दर्वी द्यावापृथिवी ॥ १२ ॥

अमो चक्षुषो काष्णी देवता फल्गुनी मुष्टी धी नाभी वपाश्रपणी

१ अविन्ना देवेति ख०, ग० ।

२ अक्सामे वै देवेभ्य इति ख०, ग० च ।

३ ब्रह्म मे प्रतिष्ठिते इति शाखान्तरे इति ग० ।

४ धृतेनाक्ते दृषणमिति ग० । अक्ते दृषणं दधायामिति ख० ।

५ शाकररैवते सामनोति ख०, ग० च ।

६ इष्टा पूर्त्ते संसृजेयामिति ख०, ग० च ।

७ प्रत्ते कामसन्नाद्यं दुहते इति ख०, ग० च ।

८ नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वत इति ख० ।

९ अपि धृते इति ख० ।

अहनी जन्मनी सुम्निनी सामनी वैष्णवी ऐक्षवी दर्वी द्यावापृथिवी,
 एतानि पदानि प्रग्रहसञ्ज्ञानि भवन्ति^(१) । यथा, अमीत्वा
 जहति^(२) । चक्षुषी वा एते^(३) । कार्ण्णी उपानहा^(४) । पितरो-
 देवता । फल्गुनी नक्षत्रम् । देवतेति किं । यद् द्वितीयं सा
 फल्गुनी । मुष्टीकरोति वाचं । प्रधीतावुक्त्वा । रजतनाभी
 वैश्वदेवौ । वपाश्चण्णी प्रहरति । वपेति किं । पशुश्चपणीति
 शाखान्तरे । अहनी द्यौरिवासि । उभे निपासि जन्मनी ।
 सुम्नाय सुम्निनी । सामनी प्रतिष्ठित्यै । वलगहनी वैष्णवी ।
 ऐक्षवी तिरश्ची । दर्वी श्रीणीष आसनी । द्यावापृथिवी एव
 स्वेन । द्यावेति किं । मही द्यौः पृथिवी च नः ॥

पूर्वश्च ॥ १३ ॥

‘च’ कारेणान्वादिष्ट्यावापृथिवी इत्येतस्मात् ‘पूर्वः’, अपि
 ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, यावती
 द्यावापृथिवी^(५) । अविन्ने द्यावापृथिवी^(६) ॥

न रुन्धे नित्यम् ॥ १४ ॥

‘रुन्धे’ इत्यन्तः स्वरो द्यावापृथिवी इत्यस्मात् पूर्वोपि ‘न’,

१ सञ्ज्ञानि सूरिति ग०, ६० मु० च ।

२ अमी वा इदमभूवन्निति ग० ।

३ एते यज्ञस्तेति ग० ।

४ कार्ण्णी उपानहावुपमुक्षत इति ख०, ग० च ।

५ द्यावापृथिवी मर्हन्तेति ख०, ग० च ।

६ द्यावापृथिवी धृतग्रते इति ख० ।

प्रग्रही भवति । रुन्धे द्यावापृथिवी गच्छ (१) । 'नित्य'शब्दः
प्राप्तान्तरनिषेधार्थः । अवरुन्धे यदा सहस्रं । वीडादीति-
प्राप्तिः ।

हरी सङ्करी सङ्कृती कल्पयन्ती आपृषती आङ्कती ॥१५॥

हरी सङ्करी सङ्कृती कल्पयन्ती आपृषती आङ्कती, एतेषु
पदेष्वन्यस्वरः प्रग्रही भवति(१) । यथा, हरी ते युञ्जा पृषती(२) ।
सङ्करी सपर्याम् । सेति किं । तमाङ्करी प्लावयन्तीति(३) शाखान्-
तरे । सङ्कृती वनतं गिरः । सेति किं । ङ्कृती पुनर्जुहोतीति
शाखान्तरे । अध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं । युञ्जापृषती अभूतां ।
आपृ इति किं । पृषती स्थूलपृषती । पुरोडाशमेते आङ्कती(४) ।
आङ्क इति किं । ङ्कृती तस्माद्देवा इति, शाखान्तरे ।

पूर्वश्च ॥ १६ ॥

'च'कारान्वादिष्टादाङ्कती इत्येतस्मात् 'पूर्वः', अपि(५) ईकार
एकारो वा पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, पुरोडाशमेते
आङ्कती (६) ।

१ गच्छेत्तद्याहेति ख० ।

२ एतेष्वन्यस्वरः प्रग्रहः स्यादिति ग०, इ० सु० च ।

३ पृषती अभूतामिति ग० ।

४ तस्माङ्करीद्वयत इति ग० ।

५ आङ्कती जुहोतीति ख० ।

६ चकारान्वादेशादाङ्कती इत्येतस्मात् पूर्व इति ग०, इ० सु० च ।

७ एते आङ्कती जुहोतीति ख० ।

वाससी-तपसी-रोदसी ॥ १७ ॥

वाससी तपसी रोदसी, इत्येतेषु पदेष्वन्यस्वरः प्रग्रहो भवति
(१) । यथा, वाससी इव विवसानौ । दीक्षातपसी अवस्थे ।
इमे वै रोदसी तयोः ॥

परश्च ॥ १८ ॥

‘च’कारारान्वादिष्टाद्रोदसी इत्येतस्मात् ‘परः’, ईकार-
एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, अन्विन्द्रो रोदसी
वा वसाने ॥

व्यचस्वतो-भरिष्यन्तो-नःपृथिवी ॥ १९ ॥

एतेषु पदेष्वन्यः स्वरः प्रग्रहो भवति(२) । यथा, व्यचस्वतो
संवसायां । अग्निमन्तभरिष्यन्ती(३) । व्यावा नः पृथिवी इमं ।
न इति किं । रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥

येअप्रथेतामुर्वी-तेअस्य-यंकन्दसी-कन्दस्वतो-तेआच-
रन्ती-अन्तरैतासु ॥ २० ॥

येअप्रथेताम् उर्वी तेअस्य यंकन्दसी कन्दस्वतो तेआच-
रन्ती अन्तरा, ‘एतासु’ ऋद्, ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो

१ इत्येतानि प्रग्रहसञ्ज्ञानि भवन्तीति ख०, इ० सु० च । इत्येतानि प्रग्रह-
सञ्ज्ञानि स्युरिति ग० ।

२ एतेष्वन्यस्वरः पदान्त इति इ० सु० ।

३ भरिष्यन्ती ज्योतिष्यन्तीति ख० ।

भवति^(१) । यथा, ये अप्रथेताममितिभिः । अप्रथेतामिति किं ।
ये ते पन्थानः । उर्वी रोदसी वरिवः^(२) । ते अस्य योषणे^(३) ।
अस्येति किं । ते वर्द्धन्त^(४) । यं क्रन्दसी अवसा^(५) । क्रन्दसीति
किं । यमग्ने पृतसु मर्त्यं । क्रन्दस्वती उषसा^(६) । ते आचरन्ती
समाना^(७) । आचरन्तीति किं । ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतः ।
अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती ॥

नोपास्ये ॥ २१ ॥

एतास्त्वृक्षु 'उपस्ये' इत्यन्तस्वरः^(८) प्रग्रही 'न' भवति ।
यथा, बिभृतामुपस्ये । उपेति किं । ये प्रतिष्ठे अवभतां^(९) ॥

इरावतीप्रभृत्यादाधार ॥ २२ ॥

'इरावतीप्रभृति' इरावतीशब्दमारभ्य^(१०) 'आदाधार'
दाधारशब्दपर्यन्तम्, ईकार एकारी वा पदान्तः प्रग्रही भवति ।
यथा, इरावती धेनुमती हि भूतं ॥

१ प्रग्रहः स्थादिति ग० ।

२ उर्वी रोदसी वरिवः क्षणोत्तमिति ख० ।

३ योषणे दिव्ये इति ख० ।

४ वर्द्धन्त खतवसो महिलानेति ग० ।

५ अवसा तस्तुभाने इति ख० ।

६ उषसा पेपिशाने इति ख० ।

७ समानेव योषेति ख० ।

८ अन्त्यस्वरः पदान्त इति ग०, इ० सु० च ।

९ अवभतां वसूनामिति ख०, ग० च ।

१० इरावती इति शब्दमारभ्येति ख०, इ० सु० च ।

पूर्वजेप्रभृत्यायं ॥ २३ ॥

‘पूर्वजेप्रभृति’, ‘आ अयं’, पर्यन्तः^(१) ईकार एकारी वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, पूर्वजे ऋतावरी इत्याह । ‘आ’ इति पदं^(२) मर्यादायां वर्त्तते । ननु, पूर्वजे पितरेत्यारभ्य अयं पुरोभुव इत्येतत्पर्यन्तस्थलमेतत्सूत्रविषयः किं न स्यात् । उच्यते, भवत्पक्षे उपबन्धान्तःपातित्वात् कणुध्वं सदने इति ग्रहणस्य वैयर्थ्यं माभूदिति^(३) । तस्मात् स्थलमेतत्सूत्रविषयः^(४) न भवति । नन्वत्र पूर्वजेग्रहणमनर्थकं । पूर्वजे कणुध्वं सदने इति तत्रैवोक्तत्वात् । किन्तु वरीप्रभृतीत्येतावतैवालं । नेति ब्रूमः^(५) । वरीग्रहणद्वयसम्भवात्, कुत्र वा अवधित्वेन^(६) स्त्रीकार-इति सन्देहः स्यात् । किञ्च आसन्नं सन्देहे इतिवचनादुत्तरावधिसन्निहृष्टो द्वितीयवरीशब्द एव स्वीकर्तव्यः । तथासति पूर्ववरीशब्दस्य च प्रग्रहत्वं न स्यात् । तच्चानिष्टम् । ननु, भवन्मतेपि पूर्वजेद्वयसम्भवात् कुत्र वा ग्रहणमिति सन्देहः समानः । किञ्च युक्त्युक्तमनिष्टञ्च समानं^(७) । मैवं । पूर्वजे इति पद-

१ अयं पर्यन्तमिति ख० ।

२ आङ्पदमिति ग०, इ० सु० च ।

३ वैयर्थ्यं स्यात् तन्माभूदिति इ० सु० ।

४ तस्मादेतत्स्थलमेतत्सूत्रविषय इति ग०, इ० सु० च ।

५ ऋतावरीप्रभृत्येतावतैवालमिति चेन्निति ग० ।

६ अवधिनियमत्वेनेति ग०, इ० सु० च ।

७ यत्पुक्तमनिष्टं तुल्यमिति ग० । युक्तियुक्तसन्निहृष्टञ्च समानमिति ख० ।

मत्र कार्यभाक्त्वेन नोच्यते, येन पौनरुक्त्यं भवेत्, किन्तु पूर्वशासौ
जेशब्दश्च पूर्वजे । एतत्प्रभृतीत्युपलक्षणत्वेनोच्यते^(१) ॥ ननु तर्हि
उपहृत इति पदमतिक्रम्य अयमित्यवधित्वेन किमुच्यते^(२) ।
उपहृत इति पदानां बाहुल्येऽपि आसन्नसन्देहे इति वचनात्
प्राथमिकस्यैव ग्रहणसिद्धेः । मैवं । उपहृत इतिग्रहणे सूत्रगौर-
वदोषः^(३) । उपेत्येतावन्मात्रस्येङ्ग्यांशस्य पदत्वं गौणं^(४) । अयं
इत्यस्य तु मुख्यम् । मुख्ये सम्भवति न गौणमिति न्यायादयमिति
युक्तं ग्रहणम् । नन्वेतेनैव न्यायेन आद्यवधेरनुपपन्नता^(५) । नायं
पक्षः । मुख्ये सम्भवाभावात्^(६) । तथाहि । ह्वयत इति मुख्ये
स्वीकृते अभिविधिन्यायेन तस्यापि प्रग्रहत्वं स्यात्^(७) । तच्चा-
निष्टं । अते समानपद इतिवचनादेतदिष्टं न भवतीति चेत् ।
प्रचालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात्, ह्वयत
इत्युच्चार्य तस्य निषेधकथनादपि तदनुच्चारणमेव रमणीय-

१ प्रभृतीत्युपलक्षणत्वेनोच्यते इति ख०, इ० सु० च । एतत्प्रभृतीनित्युपलक्षण-
त्वेनोच्यते इति ग० ।

२ इति पदमुपक्राम्यायमित्यवधित्वेन किमर्थमुच्यते इति ग० । इति पदमति-
क्राम्यायमित्यवधित्वेन किमर्थमुच्यते इति इ० सु० ।

३ उपहृत इति पदग्रहणे तत्र गौरवदोष इति ग०, इ० सु० च ।

४ उपेत्येतावन्मात्रमूतस्यादिभूतस्यांशभूतस्येति ग० । उपेत्येतावन्मात्रस्यादिभूतस्यां-
शस्येति इ० सु० च ।

५ आद्यपदस्यानुपपन्नतेति ख०, ग० च ।

६ मुख्यसम्भवाभावादिति ग०, इ० सु० च ।

७ तस्यापि ग्रहणं स्यादिति ख०, ग०, इ० सु० च ।

मिति^(१) मुख्यसम्भवाभावस्तदवस्थ एव । तस्मादस्मिन् सूत्रेऽनुप-
पत्तिलेशो नास्ति ॥

इमे गर्भमुपैवरसेनपरः ॥ २४ ॥

‘इमे’, इत्यन्यस्वरो गर्भम् उपएव रसेन, एवम्परः प्रग्रहः^(१)
स्यात् । यथा, यदिमे गर्भमदधातां । इमे उपावत्स्यतः ।
इमे एव रसेनानक्ति । रसनेतिकिं । इम एवास्मै लोकाः । एव-
म्परइति किं । अध्वर्त्तव्या वा इमे देवाः ॥

क्रूरमापःसजूर्ब्रह्मजैतेषु च ॥ २५ ॥

इमे इति शब्दमन्वादिशति ‘च’कारः^(१) । क्रूरं आपः सजूर्
ब्रह्मज, ‘एतेषु’ अनुवाक्येषु, इमे, इत्यन्यस्वरः, पूर्व्वोक्तपरनिमि-
त्ताभावेऽपि प्रग्रहो भवति । क्रूरमिव वेत्यत्र यथा, इमे वै रोदसी ।
आपो वरुणस्येत्यत्र यथा, इमे एवोपधत्ते । सजूर्ब्रह्म इत्यत्र यथा,
इमे अश्विना संवत्सरः । ब्रह्मजज्ञानमित्यत्र यथा, न हीमे
यजुषामुं^(२) । जेति किं । ब्रह्मवादिन इत्यत्र त्रय इमे लोकाः^(३)
इत्यस्य प्रग्रहत्वं माभूदिति ॥

१ वरमिति ग० ।

२ एवम्परः पदान्तः प्रग्रह इति ग०, इ० सु० च ।

३ इमे इति चशब्दोन्वादिशति इति इ० सु० । चकार इमे इति शब्दमन्वादि-
शतीति ख० ।

४ यजुषामुमर्हतीति ख० ।

५ ब्रह्मवादिनो वदनौत्यत्र इमे लोका इति ग० । ब्रह्मवादिनो वदन्यङ्गिरित्यत्र
य इमे लोका इति ख० ।

पूर्णं च ॥ २६ ॥

‘च’शब्दो ब्रह्मजज्ञानमित्यन्वादिशति । ‘पूर्णं’ इत्यन्तस्वरः ब्रह्मजज्ञानमित्यनुवाके प्रग्रही भवति । यथा, पूर्णं उपदधाति । पूर्णं एवैनं । अस्मिन्ननुवाके इति किं । यो वै पूर्णं आसि-
ञ्चति ॥

दृढे ॥ २७ ॥

‘दृढे’ इत्यन्त्यस्वरः (१) सर्वत्र प्रग्रही भवति । यथा, येन द्यौरुद्या पृथिवी च दृढे ॥

घ्नीचक्रे पपरे ॥ २८ ॥

‘घ्नी’, ‘चक्रे’, इत्येते पदे ‘पपरे,’ प्रग्रहे (१) भवतः । यथा, वार्त्तघ्नी पूर्णमासे । चक्रे पृष्ठानि । पपर इति किं । यद्विरूपया वार्त्तघ्नी स्यात् । समिधानचक्रे नीचा तं (१) । घ्नीचक्रे इति किं । शका भौमी पान्तः । येषामौशि पशुपतिः । पकारः परः याभ्यां ते, पपरे ॥

न्वती ॥ २९ ॥

‘न्वती’ इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रही भवति । यथा, ओमन्वती तेस्मिन् । वृधन्वती अमावास्यायां । नकारेण किं । कर्णकाव-
त्येतया ह स्म ॥

१ इत्यस्मिन्नन्त्यस्वरः सर्वत्र इति ख०, इ० मु० च । इत्यन्तस्वर इति ग० ।

२ इत्येते सर्वत्र पदे पपरे प्रगृह्ये इति ख० ।

३ नीचात वच्चि इति ख० ।

पपरो न ॥ ३० ॥

सान्निध्यान् न्वतो इति लभ्यते । 'पपरः' न्वतो इत्यन्त्यस्वरः
प्रग्रहः 'न' भवति । यथा, मूर्धन्वतो पुरोऽनुवाक्या भवति ॥

समोची ॥ ३१ ॥

'समोची' इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रहो भवति । यथा, समीची-
रेतः सिञ्चतः । पश्चात् समीची ताभिः ॥

नपरो न ॥ ३२ ॥

सान्निध्यात् समीची इति लभ्यते । 'न', खलु समीची
इत्यन्त्यस्वरः 'न'कार'परः', प्रग्रहो भवति । समीची-
नामासि ॥

ची यत्प्रपरः ॥ ३३ ॥

'ची' इत्यन्त्यस्वरः 'यत्प्रपरः' 'प्रपरः' वा प्रग्रहः स्यात् । यथा,
ऐच्चवी तिरस्त्री यत्^(१) । यच्च प्राची प्रेतं^(२) । एवम्पर इति किं ।
सा प्राची दिक् । तकाररेफाभ्यां किं । गौर्दृताची यज्ञः ।
प्राची पत्न्यन्वास्ते । चीति किं । एकादशिनो यदग्नौ । प्रज-
नने प्रजननी^(३) ॥

१ ऐच्चवी तिरस्त्री यदाश्चवाल इति ख० । ऐच्चवी तिरस्त्री यचेति क० ।

२ प्रेतसध्वरमिति ख०, ग० च ।

३ प्रजनने प्रजननमिति ख० ।

आन्मही ॥ ३४ ॥

‘आन्’ इत्येतद्विशिष्टे ‘मही’ ग्रहणे अन्यस्वरः प्रग्रही भवति ^(१) । यथा, महान्मही अस्तभायत् ॥ आनिति किं । मही द्यौः पृथिवी च नः । आकारेण किं । वयुनाविदेक इन्मही ॥

पतीश्रुतिः ॥ ३५ ॥

‘पती’ इत्यस्य यत्नं यत्नं ‘श्रुतिः’ अवणमस्ति, तत्त तत्त प्रग्रहत्वं विज्ञेयं । यथा, हौ पती विन्दते । शुभस्पती इदं ^(२) । श्रुतिरिति किं । दम्पती वामं ^(३), प्रियमिन्द्रावृहस्पती, इत्यादावपि पदैकदेशे प्रग्रहत्वाय ॥

ग्नी ॥ ३६ ॥

‘ग्नी’ इति प्रग्रही भवति । यथा, अन्तराग्नी पशूनां । विश्वामित्रयमदग्नी ^(४) ॥

न हिपरः ॥ ३७ ॥

ग्नी इति सान्निध्यात्प्रभ्यते । ‘न’ खलु ग्नी इति पदान्तः ‘हिपरः’ प्रग्रही भवति । यथा, ऐन्द्राग्नी हि वार्हस्पत्या । एवम्यर इति किं । इन्द्राग्नी हवामहे इति शाखान्तरे ॥

१ प्रग्रहः स्थादिति इ० सु० ।

२ इदमहमिति ख० ।

३ वामसञ्ज्ञत इति ख० ।

४ यमदग्नी वसिष्ठेनेति ख०, ग० च ।

वीङ् द्वारौ कृष्णश्चरावो यदापरः ॥ ३८ ॥

‘वीङ् द्वारौ कृष्णः चरावः यदा’ इत्येतत्‘परः’ (१) ईकार एकारो वा पदन्तः प्रग्रहो भवति । यथा, धिषणे विडूसती वीङ्-येथां । डकारेण किं । आपञ्च मे वीरुधञ्च(१) । देवौ द्वारौ वा(१) । रौ इति किं । द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश । अतिष्ठमाने कृष्णो रूपम्(२) । विसर्गेण किं । चात्वाले कृष्णविषाणां(३) । विवसानौ ये चरावः । राव इति किं ॥ राये च नः स्वपत्याय(४) । नन्नमाने यदेदन्ता । ननु, यतन्ते यदाक्षिषुरित्यत्र(५) प्रग्रहत्वं किं न स्यात् । पदग्रहणेषु पदं गम्येतेति वचनात् नेति ब्रूमः (६) ॥

न ज्ञेऽङ्गे नित्यम् ॥ ३९ ॥

‘ज्ञे’ ‘अङ्गे’ ‘इत्येतयोरन्त्यस्वरः’ ‘नित्य’ प्रग्रहः ‘न’ स्यात् । यथा, वरुणाय राज्ञे कृष्णः । अन्यङ्गे कृष्णः(७) । वीङ्गादिप्राप्तिरनयोः । ‘नित्य’शब्दः प्राप्तप्रन्तरप्रतिषेधकप्रयोजकः(१०) । यज्ञेपि कर्त्तोरिति तावब्रूतां । गमयेतो भवत-

१ इत्येवम्पर इति ख०, ग०, द० सु० च ।

२ वीरुधञ्च मे इति ख० ।

३ द्वारौ मानेति ख०, ग० च ।

४ यज्ञायातिष्ठमाने कृष्ण इति ख० ।

५ विषाणां प्राप्स्यति इति ग० ।

६ स्वपत्याय देवेति ग० ।

७ यदाक्षिषुर्द्विब्यमित्यनेति ग० ।

८ वचनात् भवतीति ब्रूम इति ख०, ग०, द० सु० च ।

९ अङ्गे कृष्णो राक्षिषे इति ख० ।

१० प्राप्तप्रन्तरप्रतिषेधक इति ख० ।

इत्यादिना प्राप्तिः । खराज्जेनो बाहौ । सीमायस्वेतिप्राप्तिः ॥

आकारैकारपूर्वस्तु बहुस्वरस्य ते ये ॥ ४० ॥

‘बहुस्वरस्य’ पदस्य, सम्बन्धो ‘ते’ इति ‘ये’ इति वा आकारपूर्वं एकारपूर्वो वा प्रग्रहो भवति । यथा, सृजाते यो विद्विषाणयोः । शुक्रामन्यिनौ गृह्यते । पृथिव्या रिरिचाये^(१) । दृष्ट्वाय नु-देये । एवम्पूर्वं इति किं । आद्यस्यते वा एतत्^(२) । त्रीणि व्रता विदधे अन्तरेषां । बहुस्वरस्येति किं । तत् प्रवाते^(३) । यदेते गृह्यन्त एषां । ते ये इति किं । अनूच्यमान आसादयति । वीङ्गादिनिमित्तसापेक्षतानिवर्त्तकः ‘तु’शब्द इति वररुचिपक्षः । साहिषेयपक्षस्तु वक्ष्यते, पूर्वसूत्रोक्तनिषेधनित्यशब्दज्ञापितानु-वृत्तिं निवारयतीति । तत्र वररुचिमत् रूचितं^(४) । बहवः स्वराः यस्मिन् तत् बहुस्वरं, तस्य । अत्र स्वरशब्देनोपादान-वता^(५) बहुशब्देन व्यक्तिभेदो विज्ञेयः ॥

न शार्याते ॥ ४१ ॥

‘शार्याते’ इत्यन्यस्वरः प्रग्रहः ‘न’ भवति । यथा, शार्याते अपिवः सुतस्य । पूर्वसूत्रप्राप्ती सत्यां कण्ठोक्त्या निषेधोऽनेन^(६) विधीयते ॥

१ रिरिचाये दिवसेति ख० ।

२ एतद्यजमान इति ग० ।

३ प्रवाते विषजन्ति इति ग० ।

४ रुचिरमिति ग० ।

५ स्वरशब्देनोपादानाविति इ० मु० । बहुस्वररूपशब्देनोपादानवनेति ग० ।

६ कण्ठोक्तनिषेधोनेनेति ग०, इ० मु० च । कण्ठोक्तो निषेधोनेनेति ख० ।

ते मापातं नम एनमभि वायुर्गर्भमुपाहस्तुपरः ॥ ४२ ॥

मापातं नमः एनमभि वायुः गर्भम् उप अहः तु, एवं 'परः'
'ते' इति शब्दः, प्रग्रहः स्यात् । यथा, ते मा पातमास्थ । पात-
मिति किं^(१) । ते मास्मिन् यज्ञे^(२) परिदधावहै पुनस्ते । नमो-
ऽग्नये । नम इति किं^(३) । ते न व्यजयन्त । ते एनमभिसमन-
ह्येतां । अभोति किं । त एनं भिषज्यन्ति ब्रह्मणः । ते वायुर्व्यवात् ।
युरिति किं । ते वाचश्च स्त्रियं । ते गर्भमदधातां । ते उपामन्त्र-
यन्त । ते अहीराचयोः । ते त्वावनोत्सृज्ये इत्याहुः । उकारेण
किं । ते ते धामान्युश्मसि । एवम्पर इति किं । ते देवाः । ते
इति किं । वृहदुक्थे नमः^(४) । अमुष्मिंल्लोक उपशरे । यन्ति
वा एते सवनाद्येहः ॥

अनुदात्तो न नित्यं ॥ ४३ ॥

मापातमित्यादिपरोपि ते इत्यन्त्यस्वरः 'अनुदातः' 'नित्यं'
प्रग्रहो 'न' भवति । यथा, उभाभ्यामुत ते नमः^(५) । नित्यमिति
किं । लक्षणान्तरप्राप्तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात् । नमस्ते
अस्वायुधाय । गमयतो भवत इति प्राप्तिः^(६) ॥

१ मा पातमिति किमिति ख० ।

२ यज्ञे उपह्वयध्वमिति ख० ।

३ स इति किमिति ग० ।

४ वृहदुक्थे नम इति क०, ग० च ।

५ उभाभ्यामुत ते नम इति ख० ।

६ भवत इत्यादिना प्राप्तिरिति इ० सु० ।

एते तनुवौवैसमेवहियज्ञपदिष्टक्-परः ॥ ४४ ॥

तनुवौ वैसं एव हि यज्ञ पत् इष्टक्, एवं 'परः' (१) 'एते' इत्यन्त्यस्वरः (२) प्रग्रही भवति । यथा, तस्यैते तनुवौ । एते वै संवत्सरस्य चक्षुषी । समिति किं । एते वा इडाग्नौ स्तनाः । स एते एव नमस्यन्नुपाधावत् । एते हि देवानां । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य । एते पदे अथो (३) । यदेते इष्टके उपदधाति । एवम्पर इति किं । अथ कतम एते देवाः । एते इति किं । मनुत एवैनं । पुष्करपर्णे ह्येनं । अग्रे यज्ञपतिं धत्त । सप्तमे पदे जुहोति ॥

परश्च द्वयोः ॥ ४५ ॥

निमित्तिनिमित्तयोः 'द्वयोः', उपरि वर्त्तमानयोः (४) पत् इष्टक् इत्येतयोः (५) 'च'कारान्वादिष्टयोः परत ईकार एकारी वा पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, यज्ञस्य ह्येते पदे । यदेते इष्टके उपदधाति । निमित्तिन उपरि वर्त्तमानयोरिति किं ॥ सप्तमे पदे जुहोति । तस्यास्ते देवीष्टके ॥

१ इत्येवम्पर इति ख०, ग०, द० सु० च ।

२ इत्यन्त्यस्वरः पदान्त इति ग०, द० सु० च ।

३ यज्ञस्य ह्येते पदे अथो इति ग० ।

४ निमित्तिन उपरि वर्त्तमानयोरिति ख०, ग०, द० सु० च ।

५ पदिष्टकशब्दयोरिति द० सु० ।

स्थःपरः ॥ ४६ ॥

‘स्थः’ इत्येवं ‘परः’ ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति ।
यथा, विष्णोः षाम्ने स्थः^(१) । विसर्गेण किं । लोके स्थ
युष्मास्ते नु ॥

परश्चोभयोः ॥ ४७ ॥

‘च’कारान्वादिष्टयोः पूर्वसूत्रोक्तनिमित्तनिमित्तिनोः ‘उभयोः’
‘परः’, ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, शिल्पे
स्थस्ते वामारभेते वा^(२) । दृढे स्थः शिथिरे समीची । उभयो-
रिति किं । वृषणौ स्थ उर्व्वगौ । परश्च द्वयोरिति^(३) वाच्ये
उभयोरिति शब्दान्तरमर्थान्तरज्ञापकं^(४) । निमित्तिसहितयोः
पूर्वसूत्रोक्तयोर्निमित्तयोः परः प्रग्रहो भवति, परश्च द्वयो-
रिति सूत्रार्थः । अत्र तु सूत्रे निमित्तनिमित्तिनोरुभयोः परः
प्रग्रहः स्यादिति विषयभेदो विज्ञेयः^(५) ॥

सोमायस्वैतस्मिन् ॥ ४८ ॥

‘सोमायस्व राज्ञे’ इत्येतस्मिन्ननुवाके ईकार एकारो वा

१ विष्णोः षाम्ने स्थ इति क० ।

२ शिल्पे स्थस्ते वामारभेते इति ख०, ग० च ।

३ तयोरिति क०, ख० ।

४ शब्दान्तरमर्थान्तरज्ञापकमिति ख० ।

५ विशेषवाङ्मते विज्ञेय इति इ० मु० । विशेषणभेदो विज्ञेय इति ग० ।

पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, अवी हे धेनू इत्यादि । खेति किं । सोमाय पितृमत इत्यत्र माभूदिति ॥

हे ॥ ४८ ॥

‘हे’ इत्यन्यस्वरः सर्वत्र (१) प्रग्रही भवति । यथा, हे हे सम्भरति । यहे नश्येतां ॥

परश्च ॥ ५० ॥

‘च’कारो हे इत्यन्वादिशति । हे इत्येतस्मात् ‘परः’ ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, हे शुक्ते हे कृष्णे मूर्धन्वतीः ॥

एकव्यवेतोऽपि ॥ ५१ ॥

‘एकव्यवेतोऽपि’ (१) हे इत्येतस्मात् पर ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, हे ह्येते देवते (२) । हे वाव देवसन्ने । एकेन व्यवेतः (३) एकव्यवेतः । ‘अपि’शब्दो हे इत्यन्वादिशति, भण्डूकप्लुतिन्यायेन ॥

१ पदान्तः सर्वत्रेति ग०, इ० सु० च ।

२ एकव्यवहितोपि इति ख०, ग० च ।

३ देवते सन्ने इति ख० ।

४ एकेन पदेन व्यवेत इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

गमयतो भवतोऽनूकारात् परं तनूयदकरोत्कुर्या-
दिष्टिष्वब्रूतां प्रवर्त्तास्तास्तन्नीतां वाचयतिविभृतस्ताग्निं
गायत्रं ताभ्यामेवोभाभ्यामवान्तरं पर आषष्ठात् ॥५२॥

‘गमयतः’ ‘भवतः’, ‘अनूकारात्’ उकारव्यतिरिक्तवर्णात्,
‘परं’, ‘भवतः’ इति पदं । नञो यद्यप्यभावो मुख्योऽर्थः, तथापि
तदन्यार्थता स्वीकृता, लक्ष्यानुसारात् । तनू यत्, अकरोत्,
कुर्यादिष्टिषु, कुर्यादिति पदमिष्टिषूत्येतत् । ‘इष्टयो नाम दश-
मादयस्त्वयः प्रपाठकाः (१) उत्तमानुवाकवर्जिताः (२) । अब्रूतां
प्रवर्त्त आस्तां स्तन्नीतां वाचयति विभृतस्त अग्निं गायत्रं
ताभ्यामेव उभाभ्याम् अवान्तरम्, इत्येवम् ‘परः’ ‘आषष्ठात्’
पदात्, पूर्वो वर्त्तमान ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो
भवति । अभिविधावयम् ‘आकारः’ । तेन सहेत्यभिविधिः ।
यथा, ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः । उत्तरावती भवतः ।
अनूकारात् परमिति किं । दीचन्तेन्तरामानाष्टतू भवतः (३) ।
एते वै महायज्ञस्यान्ते तनू यत् । यदिति किं । परिपतये त्वा
गृह्णामि तनू नम् त्वा गृह्णामि (४) । बुध्रवती अग्रवती
याज्यानुवाक्ये अकरोत् । मानवी ऋचौ ध्याये कुर्यात् ।

१ त्रयः प्रश्ना इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ उत्तमानुवाकरहिता इति क०, ख० च ।

३ दीचन्तेन्तरामानाष्टतू भवत इति क० ।

४ त्वा गृह्णामि तनू नम् त्वा गृह्णामि इति ख०, ग० च ।

इष्टिष्विति किं । अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
 ते अब्रूतां वरं वृणावहे । हविर्दाने^(१) प्राची प्रवर्त्तयेयुः ।
 वर्त्तन्ति किं । ते दित्याः समध्रियन्त त्वया प्रजानामि ।
 इमे वै सहास्तां । वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथयन्ती स्तम्भी-
 ताम् । उत्तमे औदुम्बरी वाचयति । ते एव यजमानस्य
 रेतो बिभृतस्तस्मात् । तेति किं^(२) । मन्त्रहे यावात्मन्विभृतो
 यौ च रक्षतः । एते दधाते ये अग्निं गायत्रं । गायत्र-
 मिति किं । सधस्थेऽग्निं पुरीषम् । एते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
 शुती ताभ्यामेव । अत्र पदद्वयमेकं निमित्तमित्येतेत्पद-
 मुद्दिश्य आषष्ठनियमभङ्गप्रसङ्ग इति चेत् । मैवं^(३) । निमित्तै-
 कदेशस्य षष्ठत्वोपपत्तेः । सकलस्यापि निमित्तस्य षष्ठत्वमुप-
 पद्यते^(४) ! लोकेऽप्यवयवधर्मेणावयविनी विशेषसिद्धेः । तथाहि,
 कर्णे कुण्डलं धारयन्तं कुण्डली देवदत्त इति वदन्ति । एवेति
 किं । अपहृत्स्यग्ने ताभ्याम् । ये हे अहोरात्रे एव ते उभा-
 भ्याम् । उत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं । अन्तरमिति किं ।
 सन्तेवते हेडः । आषष्ठादिति किं । पर इत्यन्तर इति परि-
 भाषया अनन्तरस्यैव परत्वं स्यात् । तन्माभूदिति ॥

१ हविर्दानो इति ख० ।

२ स्तेतिकिमिति क०, ग० च ।

३ इति चेन्नार्थं प्रसङ्ग इति ख०, इ० सु० च ।

४ षष्ठत्वमुपचर्यत इति क० ।

न ग्रामी वर्चसी मिथुनी मासे लोके धत्ते ॥ ५३ ॥

ग्रामी वर्चसी मिथुनी मासे लोके धत्ते, एतेष्वन्त्यस्वरो गमयतो भवत इत्यादिपरोपि प्रग्रहो 'न' भवति । यथा, ग्राम्येव भवति गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः । ब्रह्मवर्चस्येव भवत्युभयतो रुक्मो भवतः । अथ मिथुनी भवतः । पूर्णमासे प्रयच्छन्तावब्रूतां । लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वौ षडहो भवतः । धत्ते ज्योतिष्मतावस्मा इमौ लोको भवतः ॥

अते समानपदे नित्यमवे चावे च ॥ ५४ ॥

निषेधं 'च'कारोन्वादिशति । अते अवे इत्यनयोः पदैक-देशयोरन्त्यस्वरः 'समानपदे' वर्त्तमानो गमयतो भवत इत्यादि-परोपि नित्यं प्रग्रहो न भवति । यथा, अवरुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतः । अभ्याह्वयते वज्रमेनमभिप्रवर्त्तयति । अनातष्टृष्णवे । उभाभ्यामुत ते नमः । समानपद इति किं । एव ते उभाभ्याम् । अत्र नित्यशब्दः प्राप्तान्तरपरिहारार्थ इति सोदाहरण उपबन्धस्तु देशायेति सूत्रे प्रसङ्गादुक्तम् । समानञ्च तत् पदञ्च समानपदम्, तस्मिन् समानपदे ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ संहितायामेकप्राणभावे ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘संहितायामेकप्राणभावे’ इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, इत उत्तरं ग्रहय्यामः । संहितेति कीऽर्थः । नानापदसन्धानं संयोग इति सूत्रेणोक्तः संहितार्थः । परः सन्निकर्षः संहितेति वैयाकरणाः पठन्ति । एकसमुत्थः प्राणः एकप्राणः, तस्य भावस्तद्भावः, तस्मिन्, इत्यात्रेयमतं । अन्यथापि समासः सङ्गच्छते, एकप्राणेन भाव्यते जन्यते उच्चार्यते इत्येकप्राणभावः । एकेनोच्छ्वासेन यावानुच्चार्यते वेदभागः, तावान् ‘एकप्राणभावः’ इत्यर्थः । अतएवावसाने पदविधिः^(१) । ननु संहितायामित्येतावतैवालम्, एकप्राणभाव इति वा उभयारम्भेण किम् । उच्यते, एकप्राणभाव इत्यनारभ्यमाणे प्रवृत्तस्य संहिताविधिः पदावसानत्वं नेष्यते । संहितायामित्यारभ्यमाणे तु पदेष्वेकप्राणभावः^(२) उपपद्यते इति वक्ष्यमाणं कार्यं कुत्र वा भवतीति^(३) सन्देहः स्यात् । तस्मादस्मिन्नुभयारम्भे प्रयोजनमस्ति ॥

यथायुक्ताविधिः सा प्रकृतिः ॥ २ ॥

‘प्रकृतिः’ संहितास्वरूपम्, अनेनोच्यते । प्रकृतिर्विक्रमक्रम इति

१ नपदविधिरिति क० ।

२ पदेष्वेकप्राणभाव इति ग०, इ० मु० च । पदे एकप्राणभाव इति ख० ।

३ क भवतीति इ० इति मु० ।

विज्ञेयत्वेन विधानात्^(१) । 'यथायुक्तात्' यथास्थितात् पदपाठात्
कूटस्थात् अविचालिनः^(२), 'विधिः' 'सा' 'प्रकृतिः' संहिता^(३)
विज्ञेया । 'विधिः' विधानं प्रकृतिरित्यर्थः । यथा, स्वधा अस्युर्वी
चासि । धन्वन्निव प्रपा असि । सहस्रस्य प्रमा असि । प्रवु-
धिया ईरते । ज्या इयत् समने । अमिनन्त एवैः । अत्र सूत्रे
पदानां परस्परान्वयो महाभाष्यवचनेन^(४) विज्ञेयः । तच्च वचनं
तावर्णप्रकृतय इत्यत्र पठितव्यम्^(५) । एवमत्रापि स्वरित-
योर्मध्ये यत्र नीचमित्यादौ मन्तव्यम् ॥

तत्र पूर्व्वं पूर्व्वं प्रथमम् ॥ ३ ॥

'तत्र' संहिताविधाने, 'पूर्व्वं पूर्व्वं' पदं सूत्रञ्च, 'प्रथमं'
कर्त्तव्यम् । यथा, भक्ष आ इहि इत्यत्र दीर्घं समानाक्षर इति
दीर्घः^(६) । भक्षा इहि इति स्थिते इवर्णपर एकारमित्येकारे
क्षते भक्षेहीति भवति । अन्यथा एहीति क्त्वा भक्षशब्देन^(७)
सन्धीयमाने भक्षेहीति स्यात् । तच्चानिष्टं । पूर्व्वपदकर्त्तव्यत्वे
एतदुदाहरणम् । पूर्व्वसूत्रकर्त्तव्यत्वेपि वदामः । यथा, षट्-

१ विज्ञेयत्वविधानादिति ग० ।

२ अविचलित इति ग०, इ० सु० च । अविचिन्न इति ख० ।

३ प्रकृतिसंहितेति क०, ख०, इ० सु० च ।

४ महाभाष्यवचने इति ख० । महाभाष्यवचनाच्चेति ग०, इ० सु० च ।

५ पठितमिति ख० । पठन्ति इति ग०, इ० सु० च ।

६ दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपरे इति दीर्घ इति ख० ।

७ भक्षशब्दे इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

त्रिग्रामनिष्पूर्वं इति नकारस्य णत्वे कृते उत्तमपर उत्तम-
सवर्गीयमित्यनेन टकारस्य णत्वे^(१) षष्ठ्यवत्या इति भवति ।
अन्यथा उत्तमपर उत्तममिति सूत्रे प्रथमं प्रवृत्ते सति षण् न-
वत्या इति स्यात् । तच्चानिष्टं । यथा, वट्^(२) स्वयमभिगूर्त्ताये-
त्यत्र टनकार इति पूर्व्वश्च तकारः, प्रथम ऊष्मपर इति^(३) सूत्र-
द्वयं प्रसक्तं । तत्र पूर्व्वत्वात् टनकारपूर्व्व इत्येतदेव^(४) कर्त्तव्यं
प्रथमं । अन्यथा वषट् स्वाहेति स्यात्^(५) । तच्चानिष्टं । अथवा
इमं विष्णामीत्यत्र उपसर्गनिष्पूर्व्वोत्पदात्ते पदे स्वरपूर्व्वं व्यञ्जन-
मिति सूत्रं च^(६) प्राप्तं । तत्र द्वित्वसूत्रप्राथम्ये^(७) विष्णामीति
स्यात् । तन्माभूदिति षत्वमेव प्रथमं कर्त्तव्यं । पूर्व्वं पूर्व्वमिति
वीक्षा सर्व्वत्रैवमर्थं^(८) समर्थयति ॥

त्रुमिथुपूर्व्वः शकारश्चपरः ॥ ४ ॥

‘त्रु’ ‘मिथु’ एवम्पूर्व्वः शकारागमो भवति, चकारपरः^(९) ।

१ णत्वे कृते इति ६० मु० । णत्वे सतीति ख०, ग० च ।

२ तथा वषट् इति ख० । तथा वट् इति ६० मु० ।

३ ऊष्मपरो द्वितीयमिति ख०, ग०, ६० मु० च ।

४ टनकारपूर्व्वश्च तकार इत्येतदेवेति ग० ।

५ वट् स्वयमिति ख०, ६० मु० च ।

६ व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरमिति सूत्रद्वयमिति ग०, ६० मु० च । व्यञ्जनमित्यादि

सूत्रहेति ख० ।

७ द्वित्वसूत्रे प्रथमे कार्ये सतीति ख०, ग०, ६० मु० च ।

८ सर्व्वत्रैवमर्थमिति ६० मु० ।

९ चपर इति ग०, ६० मु० च ।

यथा, सीसच्च मे चपुच्च मे । मिथुश्चरन्तमुपयाति । एवम्पूर्वं
इति किं । विभु च मे प्रभु च मे । एवम्यर इति किं ।
असिना मिथूकः ॥

सुपूर्वश्च चन्द्रपरः ॥ ५ ॥

‘च’कारः शकारमन्वादिशति । ‘सुपूर्वः’ शकार आगमो
भवति, ‘चन्द्रपरः’ । यथा, सुचन्द्रदस्मविश्रते । एवम्पूर्वं इति
किं । प्रचन्द्रमास्तिरति^(१) । एवम्यर इति किं । आ मा
सुचरिते भज । सु इत्येष शब्दः पूर्वो यस्मादसौ सुपूर्वः ॥

सम्पूर्वः सकारः कुरुपरः ॥ ६ ॥

‘सम्’ इत्येवम्पूर्वः ‘सकारः’ आगमो भवति, ‘कुरुपरः’ ।
यथा, यज्ञमानः संस्क्रुते । एवम्पूर्वं इति किं । पुरोडाशं
कुर्वीति^(२) । एवम्यर इति किं । संस्कृत्यच्छावाकसामं^(३)
भवति । कुरुशब्दः परो यस्मादसौ कुरुपरः ॥

अकुर्व च प्रत्ययात् परः ॥ ७ ॥

‘च’कारः सम्पूर्वभागमन्वादिशति^(४) । ‘अकुर्व च’ इति

१ स्तिरति दीर्घमायुरिति ग० ।

२ पुरोडाशं चल् कुर्वीतीति ख०, ग० च ।

३ संस्कृत्यच्छावाकसाममिति ग० ।

४ सम्पूर्वभागमन्वादिशतीति ग०, इ० मु० च । सम्पूर्वत्वमागमनं चान्वा-
दिशतीति ख० ।

प्रग्रहणे (१) 'प्रत्ययात्' 'परः' सकार आगमो भवति, सम्पूर्वः ।
यथा, त इषुःसमस्कुर्वत । प्रत्ययो नाम अकार उच्यते ।
प्रत्यायन्ते अभिव्यज्यन्ते व्यञ्जनान्यनेनेति प्रत्ययः । सम्पूर्व इति
किं । अग्निहोत्रं व्रत्तमकुर्वत ॥

नीचापूर्वा दकार उच्चापरः ॥ ८ ॥

'नीचापूर्वः' 'दकारः' आगमो भवति, 'उच्चापरः' । यथा,
मध्यानीचादुच्चा स्वधया । एवम्पूर्व इति किं । लोकं यन्धु-
च्चावचाङ्गि । एवम्पर इति किं । नीचातन्ध्वि । आगमा
एते ॥

असम्पूर्वोऽरमृकारः ॥ ९ ॥

'असम्' इत्येवम्पूर्वः 'रमृकारः' 'अरं'विकारमापद्यते ।
यथा, मृहाणामसमर्थे । अत्र (१) निमित्तमेकपदसंस्थं विज्ञेयं ।
अन्यथा कल्याणी रूपसमृद्धा, वही ह्येष समृद्धैः, इत्यादावपि
भवेत् । रमृकार इति किं । असंख्येहि (२) ॥

अवग्रह आशीर्धूःसुवरिति रेफं परः सकारः षकारम् ॥ १० ॥

'अवग्रहे' इति सप्तम्यन्तं पदं, 'आशीः'प्रभृतिभिः प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते (३) । आशीः धूः सुवः, इत्येतेष्ववग्रहेषु विसर्जनीयो

१ अकुर्वेच इति ग्रहणे इति ग०, इ० सु० च । अकुर्वे इति ग्रहणे इति ख० ।

२ तवेति ग०, इ० सु० च ।

३ असन्तृषेहि हनू इति ग० ।

४ सम्बध्यते विसर्ग इति क०, ग०, च ।

रेफमापद्यते । एभ्यः 'परः' यदि वर्त्तते 'सकारः' तर्हि सोपि 'षकारः' आपद्यते । यथा, इत्याशीर्षदयर्च्चा । धूर्षाहावन्यू । सुवर्षाजिह्वाग्ने । अवग्रह इति किं । देव सुवस्थ ते^(१) । कखपकार^(२) इति अनेन आशीर्षदयेति प्राप्तं । अघोषपरस्तस्य सस्थानमिति धूःसाहौ, सुवःसाहमिति च प्राप्तं ॥ तदुभयभङ्गा-यायमारम्भः । 'इति'शब्द एवामेवैष विशेषो नान्येषामिति प्रकारवाची ॥

अथ लोपः ॥ ११ ॥

'अथ'इत्ययमधिकारः । 'लोपः' इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्व्यासः । अयमधिकारस्तिष्ठन्त्येकयेति^(१) सूत्र-पर्यन्तो मन्तव्यः^(२) ॥

ईम्पूर्वा मकारः ॥ १२ ॥

'मकारः' 'ईम्' इत्येवम्पूर्वो, लुप्यते मकारपरश्चेत् । यथा, ईमन्द्रा सुप्रयस । एवम्पूर्व इति किं । इमं मे वरुण । दीर्घेण किं । अग्निं मित्रं वरुणं । ईमिति पदग्रहणं । इतरथा पृथिवी मा हिंसीः इत्यादौ मकारो लुप्यते^(३) । तच्चानिष्टं । मकार-पर इति किं । ईङ्काराय स्वाहेङ्गताय ।

१ देव सुस्थ ते इमसामुप्याघणमिति ख० ।

२ कखपकारपर इति ग०, इ० सु० च ।

३ तिष्ठन्त्येकया सपूर्वं इति ख० ।

४ वेदितव्य इति ग०, इ० सु० च ।

५ लुप्येतेति ख०, ग०, इ० सु० च ।

तुनुपूर्व उदात्तयोर्वकारः ॥ १३ ॥

‘तु नु’ इत्येवम्पूर्वो ‘वकारः’ लुप्यते । तयोः तुन्वोः ‘उदात्तयोः’ असत्तोरिति विभज्य विनियोगो विज्ञेयः । यथा, सत्ये यजेत । इन्वा उपस्तीर्णं^(१) । उदात्तयोरिति किं । अनुव्रतहत्ये । अप्यकारादिति प्राप्तिः । एवम्पूर्व इति किं । इदं वामावास्ये^(२) । वकार इति किं । प्र तु जनयति इति । विदुषो नु यज्ञं^(३) । तुश्च नुश्च तुनू तौ पूर्वौ यस्मात् स तथोक्तः ॥

उत्पूर्वः सकारो व्यञ्जनपरः ॥ १४ ॥

‘व्यञ्जनपरः’ ‘सकारः’ ‘उत्पूर्वः’ लुप्यते । प्रत्युच्चै सयत्वाय । व्यञ्जनमस्मात् परमिति व्यञ्जनपरः । एवम्पूर्व इति किम् । जगत्स्था देवाः । सकार इति किं । उत्क्राण्यते स्वाहा । एवम्पर इति किं । उत्सादेन जिह्वामव ॥

एषसस्य इति च ॥ १५ ॥

व्यक्तिविषयः^(४) ‘इति’शब्दः प्रत्येकमेष इत्यादीन् विसर्जनीयान्तान् द्योतयति^(५) । ‘च’कारो व्यञ्जनमन्वादिशति^(६) । एषः सः स्यः, एषु पदेषु विसर्जनीयो व्यञ्जनपरो लुप्यते । यथा,

१ उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति ख०, ग० च ।

२ वामावास्ये हविरिति ग० ।

३ यज्ञं शृणोतु इति ख० ।

४ व्यक्तिविषयः इति क०, ।

५ तावद् द्योतयतीति ग० ।

६ व्यञ्जनपरतामन्वादिशतीति ग० ।

एष ते गायतः । स ते जानाति । एष स्व वाजी । एवम्पर
इति किं । दम एवास्मैष उप तिष्ठते । स इधानः ॥

नासः ॥ १६ ॥

‘असः’ इत्यस्मिन् ग्रहणे, विसर्जनीयः व्यञ्जनपरो ‘न’ लुप्यते ।
ह्रस्वसो मयोभूत् । अप्यकारादितिप्राप्तेर्निषेधः ॥

इदिदमइमान्नएनौषधीःपरः सः ॥ १७ ॥

इदु इदग्ने इमान एना ओषधीः, इत्येवम् ‘परः’^(१) ‘सः’
इत्यत्र विसर्जनीयो लुप्यते । यथा, सेदु होता । सेदग्ने अस्तु ।
इदग्ने इत्येताभ्यां किं । स इज्जनेन । स इद्वेषु गच्छति ।
सेमात्री हव्यदातिं । न इति किं । स इमामभ्यष्टशत् ।
सेनानोकेन । सौषधीरनुरुध्यसे । स इति किं । परो दिवा
पर एना ॥

अवग्रह इत्येकम् ॥ १८ ॥

‘इति’शब्दविशिष्टे ‘एकम्’ इत्यस्मिन्, ‘अवग्रहे’ मकारो
लुप्यते । यथा, इत्येकैकं तस्य जुहुयात् । अवग्रह इति किं ।
इत्येकमयेय । इतीति किं^(२) । यदेकमेकं सभरेत् ॥

१ एवम्पर इति ग०, इ० सु० च ।

२ इति शब्दविशिष्ट इति किम् इति ग०, इ० सु० च ।

तिष्ठन्त्येकया सपूर्वः ॥ १८ ॥

‘तिष्ठन्ति’शब्दविषयविशिष्टे(१) ‘एकया’ इत्यस्मिन् ग्रहणे
अन्त्यो वर्णः ‘सपूर्वः’ पूर्वसहितः, लुप्यते । यथा, तिष्ठन्त्येकै-
कया स्तुतया समायन्ति । तिष्ठन्तीति किं । करोत्येकयैकयोत्-
सर्गम् । पूर्वेण सह वर्तते इति सपूर्वः ॥

नकारः शकारच्चपरः ॥ २० ॥

‘च’कार‘परः’ ‘नकारः’ ‘शकारम्’ आपद्यते । यथा,
अहींश्च सर्वान् जम्भयन् । ऋतूंश्च तस्य चत्रियां च । कर्णांश्च
खाकर्णांश्च । नकार इति किं । शञ्चमे । चपर इति किं । तां
छन्दोभिरन्वविन्दत् । चकारः परो यस्मादसौ चपरः ॥

नायन्नैरयन्नाध्रुवन्नङ्गान्घृणीवान् वारुणानेवास्मिन् ॥ २१ ॥

आयन् ऐरयन् आध्रुवन् अनङ्गान् घृणीवान् वारुणान् एवा-
स्मिन्, एषु ग्रहणेषु नकारः शकारं ‘न’ आपद्यते, च परोऽपि ।
यथा, लोकमायन् चतस्रः । यामैरयन् चन्द्रमसि । आध्रुवन्
चरुणास्मिन् । अनङ्गाच्च मे धेनुश्च मे । घृणीवान् चेति-
तिष्मना । वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेत् । एवास्मिन्
चक्षुर्धत्तः । एवेति किं । अस्मिंश्चासुस्मिंश्च ॥

तकारश्चकारश्च शचक्परः ॥ २२ ॥

‘शचक्परस्तकारश्चकारम्’ आपद्यते । यथा, तच्छंयोः ।

तच्चाददुः । तच्छन्दसाम् । अत्र शचक्षपर इति सामान्येनीत्तानां
 (१) निमित्तानां प्रकृतत्वं विज्ञेयम्, मुख्यत्वात् । प्राकृतवै-
 क्तयोः (१) प्राकृतं मुख्यम् । अन्यथा शकारग्रहणवैयर्थ्याच्च (१) ।
 कुतो वैयर्थ्यम् । स्पर्शपूर्वः शकारश्चकारमिति शकारस्य क्लृप्ते
 क्लृप्ते तकारश्चकारं शचक्षपर इत्येतावतैव सिद्धिरिति ब्रूमः ।
 किञ्च परसूत्रे सति प्रवृत्ते पश्चात् पूर्वसूत्रप्रसरणवत्स्वरसं । तत्र
 पूर्व्यं पूर्व्यं प्रथममिति नियमभङ्गप्रसङ्गात् ॥

जपरो जकारम् ॥ २३ ॥

सान्निध्यात्तकार इति लभ्यते । 'जपरः' तकारः 'जकारः'
 आप्नोति (५) । यथा, तज्जयानां जयत्वम् । एवमपर इति किं ।
 तत् प्रवाते ॥

नकार एतेषु जकारम् ॥ २४ ॥

एतेष्विति बहुवचननिर्देशं प्रत्यासन्नमेवापेक्ष्य (५) सूत्रद्वय-
 स्थेषु परनिमित्तेषु सम्प्रत्ययः । तस्मात् 'एतेषु' इति शचक्षेषु
 परत इत्यर्थः । 'नकारो जकारम्' आपद्यते । यथा, तेनैवै-
 नाच्छमयति । शत्वापत्तौ निषिद्धो यो नकारः सोऽत्र चपरत्वेन

१ सामान्योक्तानामिति ६० सु० ।

२ तत्र प्राकृतवैकृतयोरिति ग०, ६० सु० च ।

३ शकारग्रहणवैयर्थ्यात् इति ग०, ६० सु० च ।

४ आपद्यते इति ग०, ६० सु० च ।

५ बहुवचननिर्देशात् प्रत्यासन्नमेवापेक्ष्येति ग०, ६० सु० च ।

विषयी क्रियते । लोकमायच्चतस्रः । तावच्छब्दोभिरनु । अप-
रूपमात्मज् जायते । एवम्पर इति किं । तान् स्तब्धान् ॥

लपरौ लकारम् ॥ २५ ॥

द्विवचनसामर्थ्यात् गृहीतौ प्रकृतौ तकारनकारौ 'लकारम्' (१)
आपद्यते, 'लपरौ' । यथा, यज्ञोहितं परापतत् । त्रींशोक्तानु-
दजयत् । लकारः परः (२) याभ्यां तौ लपरौ ॥

नकारोऽनुनासिकम् ॥ २६ ॥

अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति नकारस्यानुनासिकत्वे
सिद्धे पुनरत्रापि तत्कथनमनुपपन्नं । तस्मादत्र लक्षणया
'नकारः' नाम तत्स्थानी लकार इत्यर्थः । असौ 'अनुनासिकं'
भजते । पूर्वोक्तमेवोदाहरणम् ॥

मकारः स्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकम् ॥ २७ ॥

'स्पर्शपरः' 'मकारः' 'तस्य' स्पर्शस्य, 'सस्थानमनुनासिकं'
भजते । यथा, यं कामयेत । शं चमे । तं तेदुश्चाः । तं प्रतथा ।
समानं स्थानं यस्यासौ सस्थानः, तं । स्पर्शः परो यस्मादसौ
स्पर्शपरः ॥

अन्तस्थापरश्च सवर्णमनुनासिकम् ॥ २८ ॥

'च'कारो मकारमन्वादिशति । 'अन्तस्थापरः' मकारस्तस्या

१ ललमिति ग० ।

२ लः पर इति ग०, इ० सु० च ।

अन्तस्थायाः 'सवर्ण' सदृशम्, 'अनुनासिकम्' अनुनासिकधर्म-
विशिष्टं, भजते । यथा, संयत्ता आसन् । सुवर्णं लोकम् ।
संवत्सरः । नन्वनुनासिकमित्यनेन सानुनासिकं कथमुपलभ्या-
वहै^(१) । उच्यते नितरां परिहारः । यतो धर्मवाचकः शब्दो
धर्मिणमपि कथयति । श्रुतः पटो नीलमुत्पलमित्यादि^(२) ॥

न रेफपरः ॥ २८ ॥

अन्तस्थात्वाद्रेफपरस्यापि मकारस्य तत्सवर्णानुनासिका-
पत्तिः ^(३) अनेन प्रतिषिद्धाते । 'न' खलु मकारो 'रेफ-
परः' पूर्वोक्तं भजते । यथा, प्रसम्भ्राजं^(४) । साम्नाज्याय
सुक्रतुः । रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः ॥

यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां ॥ ३० ॥

'च'कारो निषेधान्वादेशकः । प्रकृतो मकारः 'एकेषा-
माचार्याणां' पक्षे 'यकारपरः' ^(५) 'वकारपरो वा न सवर्ण-
मनुनासिकं भजते । यथा, सम् यत्ताः । संवत्सरः ॥

उत्तमलभावात् पूर्वानुनासिक इत्यात्रेयः ॥ ३१ ॥

'उत्तमस्य नकारस्य वा मकारस्य 'लभावात्' लकारापत्तिः,

१ कथं लभ्यते इति ग०, इ० सु० च ।

२ इत्यादिवदिति ग०, इ० सु० च ।

३ तत्सवर्णानुनासिकप्राप्तिरिति ग०, इ० सु० च ।

४ प्रसम्भ्राजं प्रथममध्वराणामिति ग० ।

५ यकारपरो वेति ख, ग०, इ० सु० च ।

पूर्वस्वरः 'अनुनासिकः' भवतीति 'आत्रेयः' नाम मुनिः, मन्यते ।
यथा, त्रींश्लोकान् । सुवर्गं लोकं । उत्तमयोर्लभावः उत्तमल-
भावः, तस्मात् । सूत्रद्वयमेतदनिष्टम् ॥

ङपूर्वः ककारः सषकारपरः ॥ ३२ ॥

'सकारपरः' 'षकारपरः' वा 'ककारः' आगमो भवति,
'ङकारपूर्वः' । यथा, प्रत्यङ्क् सोमो अतिद्रुतः । प्रत्यङ्क्
षड्हः^(१) । एवम्पर इति किं । प्रत्यङ्क् होतारम् । एवम्पूर्व
इति किम् । तत् सवितुः । यत् षोडशी^(२) गृह्यते ॥

टनकारपूर्वश्च तकारः ॥ ३३ ॥

'च'कारः सषकारावन्वादिशति । 'टकारपूर्वः' वा 'नकार-
'पूर्वः' वा 'तकारः' आगमो भवति, सषकारपरः । यथा,
वषट्त् स्वाहा । विद्वान्त् सोमेन यजते । अनूयाजौ षट्त्
षडनूयाजावनूयाजौ षट् । एवम्पर इति किं । षट् वा
ऋतवः । तान् रुद्रा अनुवन् ॥

स्पर्शपूर्वः शकारश्चकारम् ॥ ३४ ॥

'शकारश्चकारम्' आपद्यते 'स्पर्शपूर्वः' । यथा, शरच्छौची ।
एवम्पूर्व इति किं । आशुः शिशानः । स्पर्शः पूर्वः यस्मादसौ
स्पर्शपूर्वः ॥

१ प्रत्यङ्क् षड्हो भवतीति ख० ग० च ।

२ तत् षोडशीति ख०, ग० च ।

न मकारपूर्वः ॥ ३५ ॥

‘मकारपूर्वः’ शकारश्चकारं ‘न’ आपद्यते । यथा, सञ्-
शितं मे ब्रह्म । सञ्श्चवाह (१) । स्पर्शत्वान् मकारस्य तपूर्वः
शकारे प्राप्तः कृत्वमनेन निषिध्यते । नन्वेतदनुपपन्नं । रेफो-
ऽपरः (२) इति मकारस्य लोपविधानान्न शकारस्य कृत्वापत्ति-
निमित्तमस्तीति । मैवं । कृत्वापादकमलोपसूत्रयोश्च कृत्वापादक-
स्यैव पूर्वत्वात्तत्र पूर्वः पूर्वमिति न्यायेन (३) कृत्वमेव कर्त्तव्यं
स्यात् । तथासति मकारः स्पर्शपरस्तस्येति शकारे कृत्व-
मापन्ने (४) सञ्चितं मे ब्रह्मेति स्यात् । तन्माभूदित्यत्र (५) सूत्रमुप-
पन्नमेव ॥

पकारपूर्वश्च वाल्मीकेः ॥ ३६ ॥

‘च’कारः प्रतिषेधाकर्षकः (६) । ‘वाल्मीकेः’ मते ‘पकारपूर्वः’
शकारश्चत्वं (७) नापद्यते । यथा, अनुष्टुप्शरदी ॥

व्यञ्जनपरः पौष्करसादेर्न पूर्वश्च ञकारम् ॥ ३७ ॥

‘पौष्करसादेः’ मते ‘व्यञ्जनपरः’ शकारः स्पर्शपूर्वः अपि कृत्वं

१ सञ्श्चवाह सौवर्च न स इति ख० ।

२ अथ मकारलोपः रेफोऽपर इति इ० मु० ।

३ मैवं कृत्वापादकं मलोपापादकान् पूर्वमतस्तत्र पूर्वः पूर्वः प्रथममिति न्यायेनेति
इ० मु० ।

४ तथासति मकारस्पर्शस्तत्परे शकारे कृत्वमापन्ने इति इ० मु० ।

५ तन्माभूदित्येतदिति ख०, ग०, इ० मु० च ।

६ प्रतिषेधाकर्षक इति इ० मु० ।

७ ञकारमिति ख, ग, इ० मु० च ।

‘न’ आपद्यते । शकारात् ‘पूर्व’ नकारश्च ‘जकार’ ‘न’ आपद्यते । यथा, आदित्यान् श्मश्रुभिः । पापीयान् श्रेयसे । पूर्व इत्युक्ते नकार इति कथं लभ्यते, जकारापत्तिरस्येति (१) ब्रूमः । प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधः (१) । व्यञ्जनं यस्मात् परमिति व्यञ्जनपरः । नैतत् सूत्रद्वयमिष्टं ॥

प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं श्लाघिकौण्डिन्य-
गौतमपौष्करसादीनां ॥ ३८ ॥

‘श्लाघिप्रभृतीनां मते ‘प्रथमपूर्वो हकारः’ ‘तस्य’ प्रथमस्य, ‘सस्थान’ ‘चतुर्थ’ भजते । यथा, अर्वाग्येन । सरद्वद् वा अश्वस्य । तद्विरस्यं । एवम्पूर्वं इति किं । प्रत्यङ् होतारं । हकार इति किं । वाक्त आप्यायतां वषट्ते (१) । तत्ते । प्रथमः पूर्वो यस्मादसौ प्रथमपूर्वः ॥

अविकृत एकेषाम् ॥ ३९ ॥

‘एकेषां’ मते प्रथमपूर्वो हकारः ‘अविकृतः’ भवति । यथा, अर्वाग् छेनं ॥

चतुर्थोऽन्तरे शैत्यायनादीनां ॥ ४० ॥

‘शैत्यायनादीनां’ मते हकारप्रथमयोः ‘अन्तरे’ मध्ये, प्रथम-

१ जकारापत्तिरस्येति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ प्रसक्तस्यैव हि प्रतिषेधान् इति इ० सु० ।

३ वषट्ते ते विष्णो इति ख० ।

सस्थानः 'चतुर्थः' आगमो (१) भवति । यथा, अर्वाग्येनं परैः । आदिशब्देन कौहलीपुत्रभरद्वाजस्यविरक्तोऽख्यपोष्कर-सादयो गृह्यन्ते ॥

मीमांसकानां च मीमांसकानाञ्च ॥ ४१ ॥

'च'कारः पूर्वोक्तमन्वादिशति (२) । 'मीमांसकानां' चानन्तरातीतं मतं सम्मतं । पूर्वमेवोक्तमुदाहरणं । मीमांसकानां पूजार्थं पृथक् सूत्रारम्भः । नैतत् सूत्रत्रय-मिष्टम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथ षकारं सकारविसर्जनीयौ ॥ १ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'सकारविसर्जनीयौ' 'षकारम्' आपद्यत इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ।

१ चतुर्थीगम इति ग०, इ० सु० च ।

२ पूर्वोक्तविधिसन्वादिशति इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

खानासोदिव्यापोह्यमुकमू-मो-प्रो-त्री-महि-द्यवि-पद्य-
वग्रहपूर्वः ॥ २ ॥

खानासोदिवि आपोहि अयमु कमु ऊ मो प्रो त्री महि द्यवि
पदि, इत्येवम्पूर्ववग्रहपूर्वश्च सकारः षकारमापद्यते । यथा,
उत खानासो दिवि घन्तु^(१) । खानास इति किं । तृतीयस्या-
मितो दिवि सोम आसीत् । आपो हि ष्ठा मयोभुवः । आप
इति किं । न हि स्वस्व^२ हिनस्ति । अयमुथ प्रदेव्युः । कमुष्वि-
दस्य सेनया । अयं कमिति किं । तदु सोम आह । ऊषुण
ऊतये^(३) । मोषूण इन्द्र । प्रोष्वस्मै^(४) । त्रीषधस्यां । महि-
षद्युमत्तमः । य उपद्यविष्ठ । पदिषितां^(५) । शुचिषदसुः ।
अयाविष्ठा जनयन् गोष्टीमं द्वितीयं । अवग्रहः पूर्वी यस्मादसौ
अवग्रहपूर्वः ॥

असदामासिच्च^२ ॥ ३ ॥

असदाम, असिच्चन्, इत्येतयोः सकारः षकारमापद्यते ।
यथा, येन कामेन न्यषदामेति । मित्रावरुणावभ्यषिच्चन् ।
'च'कारोवग्रहपूर्वत्वान्वादेशकः । अन्वादेशेन किं । अजायां
घर्षं प्रासिच्चन् । अवग्रहपूर्वत्वेऽप्यकारेण व्यवेत इत्ययमारम्भः ।

१ घन्तु इति ग० ।

२ ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये इति ख० ।

३ प्रोष्वस्मै पुरोरथमिति ख०, ग० च ।

४ पदिषितामसुचता यजेदिति ख०, ग०, च ।

ननु, लाघवादकारव्यवेतोपीत्येतावतैवालम्, कण्ठोक्त्या किं ।
उच्यते, ह्रत्स्वसो मयोभूत् इत्यादौ माभूदिति ॥

उपसर्गनिष्पूर्वोऽनुदात्ते पदे ॥ ४ ॥

सर्वानुदात्ते 'पदे' वर्त्तमानः सकारः 'उपसर्गनिष्पूर्वः' वा^(१)
षत्वमापद्यते^(२) । यथा, अश्मनूर्जमिति परिषिञ्चति । इमं वि-
ध्यामि । साम्नाज्जेनाभिषिञ्चामि^(३) । यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति ।
निषसाद् धृतव्रतः^(४) । एतान्युपसर्गपूर्वाणि । निष्पूर्व^(५) ।
यथा, निष्टनिहि दुरिता । एवम्पूर्वं इति किं । सद्ने सौद^(६) ।
वृहत्तः शर्मणि स्यां । सर्वानुदात्त इति किं । विसीमतः^(७) ।
अभिसवना पाहि । पद इति किं । कालार्थः । पदकाले
अनुदात्त इत्यर्थः ॥

रासः सप्तेऽग्निर्निर्विदुर्मौदुःपायुभिर्वेः सुमतिर्माकिरोयुरा-
युराभिः सधिर्नक्रिस्तकारपरो नित्यं ॥ ५ ॥

रासः सप्ते इत्येताभ्यां विशिष्टे अग्निरित्यस्मिन् ग्रहणे निः
विदुः मौदुः पायुभिः वेः सुमतिः माकिः ईयुः आयुः

१ उपसर्गपूर्वो निष्पूर्वो वेति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ प्रकारमापद्यते इति ख० ।

३ अभिषिञ्चतीति ग० ।

४ धृतव्रतो वरुण इति ग० ।

५ निष्पूर्वस्यैति ग० ।

६ सौद समुद्रे इति ख०, ग० च ।

७ विसीमतः सुरवच इति ख०, ग०, च ।

आभिः सधिः नकिः, इत्येतेषु च विसर्जनयः 'तकारपरः'
षकारं 'नित्य' आपद्यते । यथा, अविदुष्टरासः । अग्निष्टत्^(१) ।
मेध्यश्च सप्ते अग्निष्टा । एताभ्यां विशिष्ट इति किं । नाकि-
ऽग्निस्ते तनुवं । निष्टपामि गोष्ठं । विदुष्टरत् सपेम । अप्यकारा-
दितिवचनादविदुष्टरास इत्युदाहरणं^(२) । मौदुष्टम शिवतम ।
पायुभिश्च शिवेभिः । पायुति किं । त्रिभिस्त्रिष्टत्स्तिष्ठति ।
शोचे विदुष्ट हि यज्वा । समतिष्ठे अस्तु । खिति किं । प्रमि-
तिस्ते देवानामिति शाखान्तरे । माकिष्टे व्यधिराधर्षीत् ।
इयुष्टे पूर्वतरां^(३) । आयुष्ट आयुर्दाः^(४) । आभिष्टे अद्य^(५) ।
अप्स्वग्ने सधिष्टव । नकिष्टं घ्नन्ति । 'नित्य'शब्दः किमर्थः ।
ऋकाररेफवति अवग्रहप्रतिषेधं^(६) वक्ष्यति । अविदुरित्यत्र
विसर्जनयस्यावग्रहस्यत्वात् षत्वं नस्यात्तन्माभूदिति कण्ठोक्ति-
रपि विदुरित्यस्यैव न त्वविदुरित्यस्येति दीर्घत्वात् । तत्सङ्ग्रह-
णार्थो नित्यशब्द उपयुज्यते^(७) । अघोषपरस्तस्य सस्थान-
मित्यस्य पुरस्तादपवादीऽयं ॥

१ अग्निष्टद्विषमिति ख०, ग०, च ।

२ इत्यप्युदाहरणमिति ख०, ग०, इ० सु० च ।

३ पूर्वतरामपश्यन् इति ग० ।

४ आयुर्दा अग्रे इति ख० ।

५ अद्य गौर्भिरिति ख०, ग०, च ।

६ तकारपूर्वा नित्यं तकारपूर्वत्वात्, तकारान् पर इति निमित्तार्थो नित्यशब्दः ।

अवग्रह इति निषेधमिति ग०, इ० सु० च । अवग्रह इति प्रतिषेधमिति ख० ।

७ प्रयुज्यते इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

अथ न ॥ ६ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘न’ इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यहव्यामः ॥

अवर्णव्यञ्चनशकुनिपत्न्यृतुमृत्युमलिस्तुवृहस्पतिपूर्वः ॥ ७ ॥

‘अवर्ण’पूर्वो ‘व्यञ्चन’पूर्वश्च शकुनि पत्नी ऋतु मृत्यु मलिस्तु वृहस्पति, इत्येवम्पूर्वश्च सकारः षकारं नापद्यते । यथा, अन्तरि-
चसम् (१) । अवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः । आसिञ्चस्व । उप-
सर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । ऋक्सामे वै । शकुनिसादेन रथं ।
पत्नीसंयाजानुप (२) । ऋतुस्था स्तस्य (३) । मृत्युसंयुत इव ।
नैनं मलिस्तुसेना विन्दति । वृहस्पतिसुतस्य ते । अवग्रहपूर्वत्वा-
देष्टां प्राप्तिः ॥

ऋकाररेफवति ॥ ८ ॥

ऋकारश्च रेफश्च ऋकाररेफौ, तावस्मिन् स्त इति ऋकार-
रेफवत् तस्मिन् पदे वर्त्तमानः सकारः षकारं नापद्यते । यथा,
विसृजते शान्त्यै । उपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । तस्मात् सविस्त्रस्यः ।
अवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः ॥

अवग्रहः ॥ ९ ॥

‘अवग्रह’स्थः, सकारः षकारं ना पद्यते, उपसर्गपूर्वश्च ।

१ दुरोणसन् । आसाद्याग्निं मन्यति इति ख०, चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठः ।

२ पत्नीसंयाजा ऋचमन्थेति ख० ।

३ ऋतुस्थान्तस्य वसन्त इति ख० ।

अवग्रह इत्यवग्रहस्यो लभ्यते । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चस्था
यथा । यथाच स्थूलो जानातीति स्थूलदेहस्थः । उदाहरणानि ।
तस्यां देवा अधिसंवसन्तः । अभिसमगच्छन्तेति । यज्ञानामभि-
संविदाने ॥

सवस्थानं ॥ १० ॥

‘सव’ ‘स्थान’ इत्येतयोः सकारः षकारं नापद्यते । सवेति ।
पदैकदेशो बहूनां पदानामर्थः (१) । यथा, अग्निसवच्चित्यः ।
अनुसवनं पुरोडाशानां (२) । सवने सवनेभिगृह्णाति । प्रसवा-
य सावित्रः । गच्छ गोस्थानं ॥

न धिपूर्वे ॥ ११ ॥

सवः स्थानमित्येतयोः सकारे ‘धिपूर्वे’ निषेधः ‘न’ प्रसरति ।
यथा, अधिषवणमसि । अधिषवणे जिह्वा । अधिष्ठानमारम्भणम् ।
धीत्ययं वर्णः पूर्वो यस्मादसौ धिपूर्वः, तस्मिन् ॥

सन्तानेभ्यः सप्ताभिः सन्मितां स्तनां सीतं स्पशः सक
सनि सनिः सनीः सभेयः सत्त्वा सस्यायै ॥ १२ ॥

सन्तानेभ्यः सप्ताभिः सन्मितां स्तनां सीतं स्पशः सक सनि-
सनिः सनीः सभेयः सत्त्वा सस्यायै, एतेषु सकारः षकारना-
पद्यते । यथा, परिसन्तानेभ्यः स्वाहा । त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य ।
वेदिसन्मितां मिनोति । द्विस्तनां करोति । अनुसीतं वपति ।

१ बहुपदानामर्थ इति ख०, इ० मु० च ।

२ पुरोडाशा इति ग० ।

तनूपातः प्रतिस्यशः । सगिति पदैकदेशो बह्वनाम् ^(१) । यथा,
पश्चात् पृश्निसक्थो भवति । पृश्निसक्थास्त्रयो हैमन्तिकाः ।
पृश्निसक्थमालभेत ^(२) । पृश्निसक्थाय स्वाहा । तस्मादेत-
द्दोसनि । असिस्तनयिदुसनिरसि । वृष्टिसनीरुपदधाति ।
सन्नित्येतावतैव सिद्धे किमखिलपदपाठेन । मृधा वा एषोभिषणः,
निषण्णाय स्वाहा, इत्यादौ माभूदिति । सुसभेयो य एवम् ।
अभिस त्वा सहोजाः । सुसंस्थायै सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः ।
सन्तानेभ्यः सत्त्वा इत्येतयोरुपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । सर्व्वेषामन्ये-
षामवग्रहपूर्व्वत्वात् ॥

न खरस्पर्द्धास्त्रोमसाहस्रसारथिस्फुरन्तीस्तुब्ज्योति-
रायुश्चतुःपूर्व्वस्तोः ॥ १३ ॥

खर स्पर्द्धा स्त्रोम साहस्र सारथि स्फुरन्ती स्तुप्, इत्येतेषु
सकारः ज्योतिः आयुः चतुः, एवम्पूर्व्वश्च 'स्तो' इत्यत्र सकारः ऋ-
काररेफवति अवर्णव्यञ्जन इति चोक्तं निषेधं 'न' आपद्यते, किन्तु
षत्वं प्रतिपद्यत इति प्रतिप्रसवार्थीयं 'न'कारः । यथा, अवनि-
खरा । विष्पर्द्धा च्छन्दः । उपसर्गपूर्व्वत्वादनयोः प्राप्तिः । सुष्टरीमा
जुषाणा । ग्रहणस्य चेदिति वचनादकारगृहीतं साहस्रमने-
कार्थम् । यथा, त्रिषाहस्रं चिन्वीत । द्विषाहस्रो वा असौ ^(३) ।
कामयते सुषारथिः । विष्फुरन्ती अमितान् । सुष्टुप् छन्दः ।

१ बह्वपादानार्थ इति ६० सु० ख०, च । बह्वनां पदानामिति ग० ।

२ पृश्निसक्थमालभेत ग्रामकास इति ख० ।

३ असौ लोक इति ग० ।

ज्योतिष्टोमं प्रथमम् । आयुष्टोमं तृतीयमुपयन्ति । चतुष्टोमो भवेत् । स्तरीमादीनामेषामवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः । ज्योति-
रादिपूर्वत्वेन किं । यद् अक्षया स्तोमीयाः । स्तो इति किं ।
चतुस्तनां करोति । ज्योतिस्त्वा अस्याः ॥

तर्ह्यास्तस्मिंस्त्र्योकां विद्वांस्तान्स्त्रीन् युष्मान् उर्ध्वान्-
म्बकान् ऋतून् अश्मन् कृण्वन् पितॄन् अनान् कपालान् तिष्ठन्नाद्युदात्ते
नेमिर्देवान् सवने पशून् स्तकारपरः सकारं प्राकृतो नित्ये
प्राकृतो नित्ये ॥ १४ ॥

तर्हान् तस्मिन् लोकान् विद्वान् तान् स्त्रीन् युष्मान् उर्ध्वान्
अम्बकान् ऋतून् अश्मन् कृण्वन् पितॄन् अनान् कपालान् तिष्ठन्
'आद्युदात्ते' 'तिष्ठन्' ग्रहणे, नेमिर्देवान् सवने पशून्, एतेषु ग्रह-
णेषु 'प्राकृतः' नकारः 'नित्ये' पदे, वर्त्तमानः 'स्तकारपरः'
'सकारम्' आपद्यते । यथा, शततर्ह्यांस्तृहन्ति । तस्मिंस्त्वाद-
धामि । इमानेव लोकांस्तीर्त्वा । विद्वांस्त्रैधातवीयेन यजेत ।
तांस्ते दधामि जन्मयोः । स्त्रींस्तृचाननु । युष्मांस्तेनु । उर्ध्वां-
स्तानुपद्भिमतः । त्र्यम्बकांस्तृतीयसवनम्^(१) । ऋतूंस्तन्वते^(२) ।
अश्मंस्ते क्षुत् । पुनः कृण्वंस्त्वा^(३) । पितॄंस्तनुरिति^(४) ।

१ सवनमकुर्वतेति ख०, ग०, च ।

२ ऋतूंस्तन्वते कवय इति ख० । ऋतूंस्तन्वते कवयः प्रजानतीरिति ग० ।

३ कृण्वंस्त्वा पितरमिति ग० ।

४ पितॄंस्तनुरिति प्रजा इति ख० ।

प्राणाऽस्तस्यान्तपन्ति । अपिबिक्तमिति वचनादेतद्भवति । द्वाद-
शकपालाऽस्तृतीयसवने । त्रिभिस्त्रिष्टुप्तिष्ठति । आद्युदा-
त्त इति किं । न प्रत्यतिष्ठन्तावसुकोसि । अर्धकारादिति
प्राप्तिः । नेमिर्देवाऽस्त्वं परिभूरसि । नेमिरिति किं । जात-
वेदो वपया गच्छ देवान् त्वं हि । मध्यन्दिने सवने पशुऽस्तृतीय-
सवने । सवन इति किं । प्रजां पशुन्तेनावर्द्धत । तकारपर
इति किं । तस्मिन् प्रजापतिः ^(१) । प्राकृत इति किं । तान्
प्रेरय । प्राकृतोऽर्थं नकारो मकारस्पर्शपर इति प्राप्तत्वात् ।
नित्ये तकारऽत किं । विद्वान् सोमेन यजते । अनित्योऽन्त-
कारः । यतः पदसमये नास्ति । तकारः परो यस्मादसौ,
तथोक्तः ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ नकारोऽकारं ॥ १ ॥

अथेत्यधिकारः । नकारो णकार इत्येतदधिकृतं वेदि-
तव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ।

पुषूक्तधिसुवः समिन्द्रास्थूर्युक्त्वाः षट्त्रिग्रामनिष्पृर्व्वः ॥ २ ॥

पुषूक्तधिसुवः समिन्द्रः अस्थूरि उक्त्वाः षट् त्रिः ग्रामः,

१ प्रजापतिर्लोकांश्च विधातुः कुर्वते इति ख०, चिक्कितपुस्तके धिकः पाठः ।

निः, एवम्पूर्वो नकारो णकारमापद्यते । यथा, ऊर्ध्वं ऊर्ध्वण
ऊतये । इन्द्रो धर्त्ता गृहेष्वित्यत्र णत्वं न भवति, पदग्रहणेष्विति-
वचनात् । मोक्ष्ण इन्द्र । सुसू इत्येतयोर्ग्रहा षत्वं नास्ति तदा
णत्वनिषेधार्थम् । वैकृतग्रहणं यथा, सुन ऊतये । सून इन्द्रः ।
ब्रह्मणा कधि सुवर्णं शुक्रं । कधीति किं । सुवर्नं शुक्रं स्वाहा ।
समिन्द्र णो मनसा । समिति किं । वर्त्तयेन्द्र नर्दन्नुद ।
अशूरिणो गार्हपत्यानि सन्तु । उरुकुटुक्कणस्कधि । तस्मा-
द्वाणाम् वो हितं । षण्वत्यै स्वाहा । त्रिणवस्तोमो वसूनां ।
ग्रामणीयं प्राप्नुवन्ति^(१) । निर्णे निजति ततोऽधि । विसर्गेण किं ।
निर्णे रयि सुभोजसं ॥

हन्यादुप्यमानच्च ॥ ३ ॥

चकारो निष्पूर्वत्वमन्वादिशति । निःशब्दोत्तरयोर्हन्यादुप्य-
मानमित्येतयोर्ग्रहणयोर्नकारो णकारमापद्यते । यथा, योनेर्गम्भं
निर्हण्णात् । निरुप्यमाणमभिमन्वयेत । अन्वादेशः किमर्थः ।
न निर्हन्यान् लोहितं^(२) ।

पारोपरिपरीप्रपूर्वः ॥ ४ ॥

पारी परि परी प्र, एवम्पूर्वो नकारो णकारमापद्यते ।
यथा, पारोणहृष्ये मे । परि णो रुद्रस्य^(३) । वीरवन्तं परी
णसं । प्रणो देवौ सरस्वती ॥

१ ग्रामणी राजन्य इति ग० ।

२ रुद्रस्य हेतिरिति ख० ।

३ लोहितं कुर्यादिति ख०, ग० च ।

अवर्णव्यवेतोऽपि ॥ ५ ॥

अपिशब्दः पर्यायान्वादेशकः^(१) । पर्यादिपूर्वो नकारोऽ-
वर्णव्यवहितोपि^(२) णत्वं भजते । यथा, अग्रं पर्य्यणयन्^(३) ।
पर्याणीयाहवनीयस्य । प्राणाय स्वाहा । अनुप्राण्यात्^(४) । अवर्ण-
व्यवेत इति किं । परिमिन्यात्^(५) । प्रमिनामं व्रतानि ।

वाहनउह्यमानोयानमयन्यवेनवच्च ॥ ६ ॥

वाहनः, उह्यमानः, यानं, अयन्, यवेन, वन्, एषु^(६) अह-
णेषु चकाराकृष्टपूर्वेषु^(७) नकारो णत्वं भजते । यथा, प्रवा-
हणे वङ्गिरसि^(८) । प्रेति किं । परिमिन्यात् । प्रोह्यमाणोऽ-
धिपतिः^(९) । प्रयाणमन्वये^(१०) । अयन्नितिपदैकदेशो बह-
पादानार्थः । तस्मादादित्यः प्रायणीयः । प्रायणीयं कार्यं ।
प्रायणमेवा प्रतिष्ठा^(११) । प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्याः । प्रणी-

१ पर्यायान्वादिशतीति ग०, ६० सु० च ।

२ अवर्णव्यवेतोपीति ग०, ६० सु० च ।

३ अग्रं पर्य्यणयतेति ख० ।

४ अतुप्राण्यात् पृथमामिति ख० ।

५ प्राण्यात् पृथमामिति ग० ।

६ परिमिन्यात् सप्तेति ख० ।

७ एतेऽस्त्विति ख०, ग०, ६० सु० च ।

८ चकाराकृष्टपूर्वेष्विति ग०, ६० सु० च ।

९ प्रवाहणे वङ्गिरसि ग० ।

१० प्रोह्यमाणेधिपतिरिति ग० ।

११ प्रयाणमन्वये इत्ययुरिति ग० । यस्य

प्रयाणमन्वय इत्ययुरिति ख० ।

१२ योवै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामिति

ख० ।

येरन्^(१) । वन्नितिपदैकदेशो बह्वपादानार्थः । प्रथवेण पञ्च^(२) ।
यदि वा तावत् प्रवृणं^(३) । अन्वादेशेन किं । असि हव्यवाहनः ।
उदयनं वेद^(४) ॥

प्रापूर्वश्च ॥ ७ ॥

चकाराकृष्टवन्नित्यत्र ग्रहणे^(५) नकारः प्रा इत्येवम्पूर्वो
णकारं भजते^(६) । यथा, प्रावृणोभिः सुजोषसः ॥

इन्द्रोऽयजुःपूर्व एनंकेन ॥ ८ ॥

इन्द्रः, अयजुः, इत्येवम्पूर्वयोरेनं केन इत्येतयोर्नकारो णत्वं
भजते । यथा, इन्द्र एणं प्रथमः । अयजुश्चेण क्षियते । एव-
म्पूर्वं इति किं । रुद्र एनं भूत्वा । ब्रह्मवादिनः केन^(७) । एनं
केनेति किं । इन्द्रो नेषदति^(८) ॥

नृश्रीपूर्वो मनाः ॥ ९ ॥

नृ श्री इत्येवम्पूर्वो मना इत्येवं नकारो णकारं^(९) भजते ।

१ प्रायणीयेवन्निति ख०, ग० च ।

५ णत्वं भजते इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ तासामुपयन्ति प्रथवेणेति ख० ।

६ केन तदजामिति ख०, ग० च ।

३ आहवनीयात् प्रवृणं स्वादिति ग०-

७ नेषदतिदुरितानि विधा इति ख० ।

चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठः ।

८ णत्वमिति ख०, ग०, इ० सु० च ।

५ चकाराकृष्टवन्नितिग्रहणे इति ग० ।

चकाराकृष्टे वन्नितिग्रहणे इति इ० सु० ।

यथा, नृमणा अजस्रं^(१) । अमीणाः श्रुतपयाः । एवम्पूर्व इति किं । सुमना उपागहि ॥

अङ्गानामोने-गानि-गानां-ग्यानि-यामेन ॥ १० ॥

अङ्गानां, ओने, गानि, गानां, ग्यानि, यामेन, एषु^(२) नकारः संहितायां णत्वं भजते^(३) । यथा, यत्राङ्गाणां समव्यति । आयुषि दुरोणे । अतिदुर्गाणि विश्वा^(४) । पुरोगाणां चक्षुषे । सुवर्ग्याण्यासन् । अन्तर्यामिणान्तरधत्त ॥

रषःपूर्वो हवन्यङ्गेहन् ॥ ११ ॥

हवनी, अङ्गे, हन्, एषु^(५) ग्रहणेषु नकारो रेफपूर्वः रष इत्येवम्पूर्वो वा णत्वं भजते । यथा, अग्निहोत्रहवणी च । श्रुत्यपराङ्गे । हन्ति पदैकदेशग्रहणं^(६) बह्वपादानार्थं । रक्षोहणं^(७) । वैष्णवान् रक्षोहणः^(८) । वृत्रहणं पुरन्दरं । एवम्पूर्व इति किं । साङ्ग एवास्मै । बलग्रहणः ॥

रूपूर्वो मयान्यनी ॥ १२ ॥

मयानी, अनी, इत्यत्र रूपूर्वो नकारो णत्वं भजते । यथा,

१ नृमणा अजस्रमिन्भान इति ख० ।

५ एतेष्विति ग० ।

२ एतेष्विति ग०, इ० सु० च ।

६ पदैकदेश इति ख०, इ० सु० च ।

३ णत्वंभजते इति ख० ।

७ रक्षोहणमिति ग० ।

४ स नः पदैकदेशदुर्गाणि विश्वा इति ग० । ८ वैष्णवो रक्षोहणौ इति ख०, ग० च ।

दारु मयाणि पात्राणि । त्वे वसूनि पूर्वणीक^(१) । एवम्पूर्व इति किं । यानि मृन्मयानि^(२) । अग्नयेनीकवते । रेफग्रहणेन किं । खनीकसन्दृक् ॥

वाघाषपूर्वस्तुष्टं ॥ १३ ॥

वाघा इत्येवम्पूर्वः षकारपूर्वश्च तकारः, टकारमापद्यते^(३) । दाव्याष्टा इति, दारु आघातः । आयुष्ट आयुर्द्धाः^(४) । वाघा इति किं । प्रघात आदित्यानां । षपूर्वं इति किम् । अग्निस्ते तेजः ॥

थश्च ठं ॥ १४ ॥

चकारः षकारपूर्वत्वाकर्षकः । थकारः षकारपूर्वः, ठकारं भजते । यथा, गोष्ठं मा । एवम्पूर्वं इति किं । गच्छ गोस्थानं ॥

न तकारपरः ॥ १५ ॥

वाघाषादिविधिरनधिकृतत्वादुत्पन्नप्रध्वंसी । तस्मादत्र नायं निषेधः^(५) । किन्तु प्रकृतौ णत्वविधिरनेन विषयीक्रियते । तकारपरो नकारो णत्वं नापद्यते । यथा, पर्यन्तरिच्छात् । पारीपरिपरीप्रपूर्वं, अवर्ण्यवेतीपीत्यादिभ्यां^(६) प्राप्तिः ॥

१ पूर्वणीक होत इति ख, ग० च ।

२ मृन्मयानि साक्षादिति ख०, ग० च ।

३ टकारं भजते इति इ० मु० ।

४ आयुर्द्धा अथे इति ग० ।

५ नायं विशेष इति ग० ।

६ अवर्ण्यवेतीपि इत्याभ्यामिति ख०, इ० मु० च ।

नञ्छतिनूनंनृत्यन्त्यन्योन्याभिरन्यान्यन्तश्चान्तश्च ॥ १६ ॥

चकारो निषेधाकर्षकः । नञ्छति, नूनं, नृत्यन्ति, अन्यः, अन्याभिः, अन्यानि, अन्तश्च, एतेषु ग्रहणेषु नकारः, पदान्तश्च नकारो ण्वं^(१) न भजते । यथा, वाससा पु॒र्यान्^१छति । अवर्ण-
व्यवेतोपीति प्राप्तिः । प्रनूनं पु॒र्णवन्धुरः । परि॒नृत्यन्ति^(२) ।
प्रान्यः शृ॒ सति । प्रान्याभियच्छति^(३) । प्रान्यानि पा॒त्राणि^(४) ।
पारीपरिपरीप्रपूर्वं इत्येषां प्राप्तिः । अनित्येतावता सिद्धे, अन्यो-
न्याभिरन्यानीति किं । प्रतिपदपाठेन अनुप्राख्यात् प्रथमा-
मित्यत्र नैष निषेधः प्रसरति । पदान्तो नकारो ण्वं न भजते ।
यथा, वच॒हुन्च्छू॒ विद्वान् । रषःपूर्वं इति प्राप्तिः ॥

इति विभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ प्रथमः ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारः । प्रथम इत्येदधिकृतं वेदितव्यम्, इत
उत्तरं यद्व्यामः । विसर्जनीयपर्यन्तायमधिकारः ॥

१ पदान्तश्च ण्वमिति ग० इ० सू० च ।

२ यच्छत्वन्त्यैरिति ग० ।

३ मार्जास्त्रोयं परिनृत्यति इति ख० ।

४ पात्राणि युज्यन्त इति ख० ।

उत्तमपर उत्तमं सवर्गीयं ॥ २ ॥

उत्तमपरः प्रथम आत्मनः सवर्गीयमुत्तममापद्यते । यथा, वाङ्म आसन् । षष्पवत्यै स्वाहा । तन्महेन्द्रस्य । एवम्पर इति किं । वाङ्म आप्यायतां । प्रथम इति किं । इमां नोवाच^(१) । उत्तमः परो यस्मादसौ स उत्तमपरः ॥

द्वितीयं स्वरघोषवत्परः ॥ ३ ॥

स्वरपरो घोषवत्परश्च प्रथमः, सवर्गीयं द्वितीयमापद्यते । यथा, ऋधगयाद्धधुगुत । यदै होतेत्यादि । स्वराश्च घोषवन्तश्च स्वरघोषवन्तः । ते परे यस्मादसौ स तथोक्तः ॥

ककुच्च मकारपरः ॥ ४ ॥

ककुदित्यस्मिन् ग्रहणे अन्यो वर्णो मकारपरः, चकाराकृष्टं द्वितीयं सवर्गीयमापद्यते^(२) । यथा, ककुद्धान् प्रतूत्तिः^(३) । ककुदिति किं । य उन्माद्येत् । एवम्पर इति किं । ककुच्च-न्दः^(४) । मकारः परो यस्मादसौ मकारपरः । उत्तमपर उत्तमं सवर्गीयमित्यस्यायमपवादः ॥

१ वाचं व्याकुर्वीतीति इति ख० ।

३ प्रतूत्तिर्वाजसातम इति ग० ।

२ सवर्गीयं तृतीयमापद्यते इति ख०, ग०, द० सु० च ।

४ ककुच्चयस्मिन् इति ग० ।

अथ विसर्जनीयः ॥ ५ ॥

अथशब्दे। विसर्जनीयं सच्चत्वेनाधिकरोति, इत उत्तरं
यदुच्यते। अथ स्वरपरो यकारमित्यवधिभूतोऽयमधिकारः।

रेफमेतेषु ॥ ६ ॥

स्वरेषु घोषवत्सु च परतः^(१) विसर्जनीयो रेफमापद्यते।
यथा, तद॒ग्नि॑रा॒ह । आ॒शो॒र्म् ज॒र्ज॑ । एतेष्विति^(२) बहुवचना-
न्तस्य सव्वेनाम्नो निर्द्देशात् स्वरघोषवतां परनिमित्तमुपादानं।
तेषामेव प्रकृतत्वात्। एतेष्विति किं। अ॒ग्निश्च॑म् इन्द्रश्च॑ मे।

न रेफपरः ॥ ७ ॥

रेफपरो विसर्जनीयो रेफत्रापद्यते। यथा, सु॒वो रो॒हा॒व ।
अ॒हो॒रा॒त्रे^(३) । घोषवत्वाद्रेफस्य पूर्वविधिः प्राप्तः^(४)। रेफः परो
यस्मादसौ रेफपरः ॥

ङ्गार॒भा॒र्वा॒र्हा॒र॒वि॒भ॒र॒जी॒ग॒र॒क॒र॒न॒न्त॒र्वि॒वः॒सु॒वः॒पु॒न॒र॒ह॒र॒हः-
प्रा॒त॒र्व॒स्तः॒श॒मि॒तः॒स॒वि॒तः॒स॒नु॒त॒स्त॒नु॒त॒स्तो॒त॒र्हो॒तः॒पि॒त॒र्मा॒त॒र्थ-
ष्ट॒रे॒ष्ट॒र्ने॒ष्ट॒स्त्व॒ष्टः ॥ ८ ॥

ह्राः, अभाः, वाः, हाः, अविभः, अजीगः, अकाः, अनन्तः,
विवः, सुवः, पुनः, अहरहः, प्रातः, वस्तः, शमितः, सवितः, सनुतः,

१ पर इति ख०।

२ स्वरेष्वितीति गो०।

३ रेवतो रमध्वमिति ग, चिह्नितपुस्तके-
धिकः पाठः।

४ पूर्वविधितः पाप्मिरिति ख०।

स्तनुतः, स्तोतः, होतः, पितः, मातः, यष्टः, एष्टः, नेष्टः, त्वष्टः,
एतेषु विसर्जनीयो रेफमापद्यते, स्वरघोषवत्परः । यथा, माह्वा-
मिचस्त्र^(१) । योनावभाकुखा । तस्माद्द्वार्णम बो ह्रितं । मा मे
प्र हारस्ति वा इदं । अविभस्तन्तमविभरविभस्तं । आषधीरजीग-
रजोगुरोषधीरोषधीरजीगः, अजीगरित्जीगः । देवचाकर-
जचोरेण । करावरनुदात्ते पदे इति वक्ष्यति । तेनैतदपि^(२)
सिध्यति, अप्यकारादितिवचनादिति चेत् । मैवं । अनुदात्तेऽक-
शब्दे तद्वति । इदन्त्वन्यत्रार्थमपि^(३) । यथा, अर्वाकरकर-
वर्वाकर्वाकः^(४) आद्युदात्तसरोयम्^(५) । यज्ञपरुषोरनन्तरित्वै^(६) ।
अन्तरनाद्युदात्ते इति वक्ष्यति । तस्मादन्कारादि चेतिवचनात्
सिद्धातीति चेत् । मैवं । अनाद्युदात्ते तद्वति । आद्युदात्त-
स्त्वग्रमपि ग्रहणं^(७) । च विवर्षिवश्च च विवः, विवरिति विवः ।
सुहरसि सुवर्मे^(८) । पुनरासद्य सदनम् । अहरहर्हविद्वानिनां ।
अहारहरित्यनिङ्गान्तो निषिध्यते^(९), इत्येवंरूपस्यायं निय-
मः^(१०) । प्रातरुपसदः । दोषा वस्तुर्द्विधा वयम् । हवीः शमित-

१ इहस्त्र माह्वावसूनामिति ख० ।	७ आद्युदात्तस्त्वग्रमिति ख० । आद्यु-
२ तेनैव तदपि इति ख०, ग० च । तेनैवैत-	दात्तमिदं ग्रहणमिति ग० । आद्युदा-
दपि इति इ० सु० ।	त्तार्थमिदं ग्रहणमिति इ० सु० ।
३ अन्यस्त्रार्थमिति ग०, इ० सु० च ।	८ सुवर्मे यच्छेति ख०, ग० च ।
४ अर्वाकः सलोकः सुहृतं पृथिव्या	९ अहरहरनोङ्ग्र्यांशो निषिध्यत
इति ख, चिह्नितपुस्तकेषिकः पाठः ।	इति क० । अहरहरिति अननिङ्-
५ आद्युदात्तस्त्वग्रमिति ग०, इ० सु० च ।	ग्र्यान्तो निषिध्यते इति ग० ।
६ यज्ञपरुषोनन्तरित्वै इति ख० ।	१० एवंरूपस्य नायं नियम इति ग०,
	इ० सु० च ।

रिति^(१) । देव सवितरेतत्ते । द्वेषः सनुतर्धुयोतु^(२) । स्तनुत-
रिति^(३) शाखान्तरे । एतत् स्तोतरेतेन । होतर्थविष्ट सुकृती
दमूना । मरुतां पितः पितृमरुतां मरुतां पितः । पृथिवी
मातर्मा मा हिंसीः । अग्ने यष्टरिदं नमः । अशीयेष्टरेष्टरशी-
याशीयेष्टः । नेष्टः पत्नीं पत्नीं नेष्टर्नेष्टः पत्नीं । शिवस्त्वष्टरिहा-
गहि । स्वरघोषवत्पर इति किं । अविभक्तं भूतानि पुनस्ते मैषां ।
अवर्णपूर्वस्तु लुप्यत इति क्वचिद्विप्रप्राप्तिः । अथ स्वरपरो यका-
रमिति क्वचिद्व्यकारप्राप्तिः^(४) । ओकारमः सर्व्वोकारपर इति
क्वचिद्व्यलप्राप्तिः^(५) । ता एताः प्राप्तीः प्रतिषेधुं द्वारभारा-
द्वारम्भः ॥

करावरनुदात्ते पदे ॥ ८ ॥

कः, आवः, इत्येतयोर्विसर्जनीयः पदकाले अनुदात्ते पदे
वर्त्तमानः स्वरघोषवत्परो रेफमापद्यते । यथा, मिथुयाक-
र्भागधेयं । सुरुचो वेन आवः, आवरित्वावः । अनुदात्त इति
किं । कोस्येश्वरः । आ वो वाजेषु यज्जनाः^(६) । एवम्पर इति
किं । अधियाम कः समष्ट्यै ॥

अन्तरनाद्युदात्ते ॥ १० ॥

अन्तरित्यस्मिन् पदे अनाद्युदात्ते विसर्जनीयः^(७) स्वरघोषवत्-

१ इवीः३ शमितरिति इति ख० ।

२ आराबिद् द्वेषः सनुतर्धुयोतु इति
ख० ग०, च ।

३ तनुतरिति ख० ।

४ क्वचिद्व्यलप्राप्तिरिति ग०, इ० सु० च ।

५ क्वचिद्व्यकारप्राप्तिरिति ख० ।

६ आ वो वाजेषु यज्जनेति ख०, ग० च ।

७ स विसर्जनीय इति ख० ।

परो रेफमाप्नोति^(१) । यथा, अन्तरग्नेरुचा^(२) । अग्निमन्त-
र्भविष्यन्ती । अन्तर्यामि मघवन् । अनाद्युदात्त इति किं । एषो-
न्तोन्तं मनुष्यः । एवम्पर इति किं । अन्तस्ते दधामि । अन्तोदात्त-
इति वक्तव्ये बहुस्वरत्वं बह्वपादानार्थं । अन्यथा ह्यन्तोदात्तस्यैव
(^३) स्यात् । इह तु न स्यात् । अन्तर्वेदि मिथुनौ^(४) । अन्त-
र्यामि मघवन् । आदावुदात्तः^(५) यस्य तत् आद्युदात्तं, न आद्यु-
दात्तं अनाद्युदात्तं, तस्मिन् ॥

आवृत्परः ॥ ११ ॥

आवृत् इत्येवम्परो विसर्जनीयो रेफमाप्नोति^(६) । यथा,
जिन्वरावृत् स्वाहा । उग्ररावृत् स्वाहा । भीमरावृत् स्वाहा ॥

इतिपरोऽपि ॥ १२ ॥

अपिशब्द आवृत्परत्वकार्यमन्वादिशति^(७) । असौ विस-
र्जनीयः, इतिपरो रेफमाप्नोति^(८) । इति श्रुतः श्रुतरितोति
श्रुतः^(९) । अन्वादेशः किमर्थः । हवनश्रुतः^(१०) । इति
परः^(११) यस्मादसौ इतिपरः ॥

१ रेफमापद्यते इति ग०, इ० सु० च ।

२ अन्तरग्नेरुचा लभिति ख०, ग० च ।

३ अन्यथा त्वन्तोदात्तस्यैव स्यादिति
इ० सु० ।

४ मिथुनौ सम्भवत इति ख० ।

५ आदिउदात्त इति ख० ।

६ रेफमापद्यते इति ख० ।

(७) आष्टपरं विसर्जनीयमन्वादिशति

इति ग०, इ० सु० च । आष्टपरं विस-

र्जनीयं आन्वादिशतीति ख० ।

८ रेफमापद्यते इति ख० ।

९ इति श्रुतिरित्येति श्रुत इति ग० ।

इति श्रुतिः श्रुतरित्येति श्रुत इति ख० ।

१० ऋतुभिर्हवनश्रुत इति ग० । हव-

नश्रुतो हवं हवनश्रुत इति ख० ।

११ इतिः पर इति इ० म० ।

अक्षरहःसुवरनिङ्ग्यान्तः ॥ १३ ॥

अहाः, अहः, सुवः, एतेषु^(१) विसर्जनीयोऽनिङ्ग्यान्तः
 स्वरघोषवत्परो रेफमापद्यते^(२) । यथा, अहार्जातवेदः^(३) । अह-
 र्देवानामासीत्^(४) । सुवर्देवाः अगन्म । अनिङ्ग्यान्त इति किं ।
 अभिपूर्वं च अहा भवन्ति । प्रत्यङ् षड्ही भवति^(५) । देवसुव
 इति देवसुवः । एवमपर इति किं । एवमुत्तममहः स्यात्^(६) ।
 सुवश्च मूर्धा च । द्वारभारादिसूत्रे हारित्यनेन ग्रहणेन^(७)
 अहाःशब्दस्य अप्यकारादितिवचनाद्रेफसिद्धौ सत्यामत्र पुनर्वचन-
 मिङ्ग्यान्तस्य अहाःशब्दस्य प्रतिषेधार्थः । नन्वेव हारिति
 वक्तव्यं, अप्यकारादितिवचनेन कार्य्यसिद्धेः, न तु तत्र गौरव-
 दोषापत्तेरिति चेत्^(८) । मैवं । अनिङ्ग्यान्त इत्युक्तेरनिङ्-
 ग्यान्तत्वमपि^(९) सम्भावनीयं । तच्च हारित्वेवंरूपे ग्रहणे
 नास्त्येत्येदं विशेषणमनर्थकं स्यात् । तथाप्येवंरूपे माभूत् ।
 अप्यकारादित्वे भवतीत्यन्यः पक्षः^(१०) । न तु सरल इति सूत्रे
 हारिति ग्रहणमुपयुज्यते^(११) ॥

१ एतेषु पदेषु इति ख० ।

२ रेफमाप्नोतीति ग०, इ० सु० च ।

३ अहर्जं तवेदा विचर्षणीति ख०, ग० च ।

४ अहर्मासेनेति ख०, ग० च ।

५ ओतिगौरायुरिति त्रहो भवतीति
 ग०, चिह्नितपुस्तके भिन्नः पाठः ।

६ प्रायणीयमहस्तस्मादिति ग० चिह्निते
 इ०, सु० पुस्तके च भिन्नः पाठः ।

७ हारित्यनेनेति ख० ।

८ न तु तद्गौरवापत्तेरिति चेत्
 इति इ० सु० । न तु तद्गौरवापत्तेरिति
 चेत् इति ग० ।

९ इत्युक्तेरनिङ्ग्यान्तत्वमिति इति
 इ० सु० । इत्युक्तेरिङ्ग्यान्तमेवेति ख० ।

१० तथाप्येवंरूपे माभूत्, इति कि-
 न्नुकारादित्वे भवतीति जघन्यः पक्ष
 इति ग०, इ० सु० च । तथाप्येवंरूपे
 माभूत् किन्नुकारादित्वे भवतीति
 गौरवं जघन्यः पक्ष इति ख० ।

११ ननु सरलेतिगम्यमानस्य चार्थस्य
 नैव दृष्टं विशेषणमिति न्यायांशे सु-
 तरामहारिति ग्रहणमुपयुज्यत इति
 ख० ।

न भिर्याम्यरः ॥ १४ ॥

सान्निध्येन लब्धः पूर्वसूत्रोक्तो विसर्जनीयो भिः, भ्यां, इत्येव-
म्यरः^(१) न रेफमाप्नोति । अर्थात् अहरित्यत्र विसर्जनीयः
परिगृह्यते । इतरत्र स्थितस्य एवम्यरत्वाभावात् । यथा, उत्त-
रैरहोभिः^(२) । शमहोभ्यामिति^(३) ।

अहश्च सर्वेषां ॥ १५ ॥

चकारो निषेधाकर्षकः^(४) । अह इत्यस्मिन् ग्रहणे विस-
र्जनीयो न रेफमाप्नोति । अहारहरिति प्राप्तिः । अत्र ग्रहणे
केचिदनुस्वारमिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति । सर्वेषां तेषामेव निषेधो
भवति । अनुस्वारमिच्छद्भिरपि प्राप्तिरेवं प्रतिपाद्यते,

विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधो भवेत् सतः^(५) ।

तस्मात् कुर्वन्ति कार्याणि वर्णानां धर्म एव तु ॥ इति ।

यथा, अह इन्द्रमेवाह होसुचं । अहोसुचे प्रभरेम ॥

अनवर्णपूर्वस्तु रेफपरो लुप्यते ॥ १६ ॥

अवर्णादन्यस्वरपूर्वी विसर्जनीयो रेफपरो लुप्यते । यथा,
रेवती रमध्वं । एवम्पूर्वं इति किं । यो रुद्रो अग्नौ । एवम्यर
इति किं । रेवतीनः सधमादः । तुशब्दारम्भादवर्णपूर्वीऽपि ह्यार-

१ भिर्यामेवम्यर इति ग०, इ० सु० च ।

४ निषेधमाकर्षतीति ख०, ग०,

२ उत्तरैरहोभिस्वरक्तीति ख०, ग० च ।

इ० सु० च ।

३ शमहोभ्यामिति निनयतीति ख० ।

५ भवेत् सत इति इ० सु० ।

अहोभ्यामिति निनयतीति ग० ।

भारादीनां विसर्गो^(१) लप्यते, पूर्वस्वरश्च दीर्घमाप्नोति^(२) ।
 यथा, रुक्मो अन्तरन्ता रुक्मो रुक्मो अन्तः । तर्हि सुवो रोहावे-
 त्यत्र लोपदीर्घं किं न स्यातां । द्विरुक्त्वादिति ब्रूमः । तत्
 कथं । द्वाराभारादिस्त्वे अहारहः सुवरित्यत्र च^(३) । नन्व-
 होरात्रे इत्यत्र कथमोत्वं । अन्यार्थेन ग्रहणसामर्थ्येनेति ब्रूमः ।
 तत् कथं । अहोरात्रे धृतव्रते इत्येवं रूपसाम्यादहोरात्राभ्यां,
 अहोरात्रयोरित्यादि विज्ञेयं । एवञ्चेदधिषवणे इति ग्रहणसामर्थ्य-
 नैव षत्वे सिद्धे न धिपूर्वे इति षत्वनिषेधो न विज्ञेयः^(४) ।
 सत्यं । स च शब्दस्य अधिषवणे इति ग्रहणसामर्थ्येन षत्वं
 सिद्धतु । स्थानशब्दस्य कथं सिद्धेयत्, ग्रहणादिसामर्थ्याभावात् ।
 तस्मात्तदर्थं तत् सूत्रं^(५) सार्थकमिति सन्तोष्य^(६) तदर्थं
 चेति गुडजिह्विकान्यायः । तथाहि ग्रहणसामर्थ्यादिति गम-
 निकामात्वं, कण्ठोक्तिस्तु विशेषः । तथा सर्वशब्दार्थमपि^(७)
 सूत्रमिति भावः । अवर्णादन्यः, अनवर्णः, असौ पूर्वा यस्मात्
 सः तथोक्तः । रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः ॥

१ विसर्जनीय इति ख० ।

२ दीर्घलमापद्यते इति ग० ।

३ द्वारभारादिस्त्वे सुवः पुनरहरह-
 रिति अहरहः सुवरिति चेति ग० ।

४ सत्वे सिद्धे न धिपूर्वे इति निषेध-
 निषिद्धे न विरोध इति इ० मु० । षत्वे
 सिद्धे निषिद्धे न धिपूर्वे इति निषेध इति
 विरोध इति ग० । सत्वे सिद्धे न धिपूर्वे

इति षत्वनिषेधनिषेधो न विषेध इति
 ख० ।

५ तावत् सूत्रमिति ग०, इ०, मु०,
 च । या तत् सूत्रमिति ख० ।

६ सार्थकमिति तदर्थं च द्रष्टव्यं इति
 ग०, इ० मु० च । सामर्थ्यमिति सन्तो-
 ष्यमिति ख० ।

७ ततः सर्वशब्दार्थमिति ग०, इ० मु० च ।

दीर्घञ्च पूर्वः ॥ १७ ॥

तस्माद्रेफपरविसर्जनीयास्तु मात् पूर्व्या यः^(१) खरो ऋस्वः
स च दीर्घमापद्यते । यथा, रुरु रौद्रः । तित्तिरी रोहित् ।
विष्णू रूपं । यदा तस्य विसर्जनीयस्य लोपः,^(२) तदैव दीर्घत्वं
यथा स्यादित्येवमर्थः, 'च' शब्दः ॥

एष्टश्च ॥ १८ ॥

एष्टरित्यस्मिन् ग्रहणे विसर्जनीयो रेफपरोऽवर्णपूर्व्यापि लुप्य-
ते, पूर्वस्वरश्च दीर्घः । यथा, एष्टा रायः । 'च'शब्दो लोप-
दीर्घयोराकर्षकः । नन्वेतदनुपपन्नं । ह्यारभाराद्यन्तःपाति-
त्वादेष्टरित्यस्य रुक्मो अन्तरन्ता रुक्मो रुक्म इतिवचनादनवर्ण-
पूर्वस्वित्यत्र तुशब्देन लोपदीर्घे सिद्धे^(३) । वक्ष्यमाणमतभेदा-
श्रयत्वज्ञापनाय गृहीतमेतदनुपपन्नतरमिति परिहारः ॥

नैकेषां ॥ १९ ॥

एकेषां मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो न लुप्यते ।
अत एव पूर्वस्वरदीर्घाभावश्च । किन्तु घोषवत्परश्चेत्योत्वं । यथा,
एष्टो रायः । वररुचिविरचितमेतत् । माहिषेयभाषितं त्वेवम्,

-
- १ पूर्व्यापि य इति ख०, ग०, इ० सु० च । तुशब्देन लोपदीर्घा सिद्धौ इति ख० ।
२ यदा विसर्जनीयलोप इति ग० । ह्यारभाराद्यन्तःपातित्वादेष्टरित्यस्य रुक्मो
यदा विसर्जनीयस्य लोप इति इ० सु० । अन्तरन्ता रुक्मो रुक्म इति वदनवर्ण-
३ ह्यारभाराद्यन्तःपातित्वादेष्टरित्यस्य पूर्वस्वित्यत्र तुशब्देन लोपदीर्घे सिद्धे
रुक्मो रुक्मो अन्तरितिवदनवर्णपूर्वस्वित्यत्र इति ग० ।

एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो न रेफमापद्यत इति । सिद्ध-
रूपमुभयोः समानं ॥

द्वावुत्तमोत्तरीयस्य रेफं ॥ २० ॥

उत्तमोत्तरीयस्य शाखिनोर्मते एष्टरिति विसर्जनीयः,
तत्परो रेफश्च द्वावेतौ रेफमापद्यते । यथा, एष्टरायः । अयम-
र्थो वाररुचोक्तः । माहिषेयोक्तस्तु, द्वावुत्तमोत्तरीय इति कस्य
चिन्नाम, तन्मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो रेफमापद्यते ।
यथा, एष्टराय इति ॥

साङ्ख्यस्योकारं ॥ २१ ॥

साङ्ख्यस्य मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपर उकारमाप-
द्यते इति माहिषेयोक्तं । तत उवर्णपर ओकारमित्योत्वं । यथा,
एष्टो रायः । अस्य च नैकेषामित्यादेशभेदाद्भेदः । सिद्धोदा-
हरणं तु समानम् ॥

उख्यस्य सपूर्वः ॥ २२ ॥

उख्यस्य मते रेफपर एष्टरिति विसर्जनीयः पूर्ववर्णेन सह
उकारमापद्यते, इति माहिषेयोक्तम् । यथा, एष्टु रायः ।
वाररुचोक्तस्तु, एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो पूर्व्वेण सह
रेफमापद्यते इति । यथा, एष्टा रायः । पूर्व्वेण सह वर्त्तत इति
सपूर्वः । अस्मिन् विकल्पजाले प्रथममेष्टश्चेति सूत्रमेवेष्टं ॥

कखपकारपरः घमकारपूर्वः समवग्रहः ॥ २३ ॥

अत्र परनिमित्तविशेषणादेतत्पर्यन्ता स्वरबोधवत् परानु-

वृत्तिर्मन्तव्या । अवग्रहविसर्जनोयः^(१) ककारखकारपकार-
परः षकारमापद्यते, अकारपूर्वश्चेत् सकारं । यथा, अथो
हविष्कृतानां^(२) । असितं निष्खिदति । वह्निष्वमान उपसद्यः ।
नमस्कारैरेवैनं^(३) । पथस्यस्सरिपतिं । अवग्रह इति किं ।
पुष्पावतीः प्रसुवती । नमः पितृभ्यः । ककारश्च खकारश्च
पकारश्च कखपकाराः, एते परे^(४) यस्मादसौ तथोक्तः । अकारः
पूर्वो यस्मादसौ अकारपूर्वः ॥

आविर्निरिडःशश्वतोऽपसोदेवरिषोऽहसोतिदिवोविश्व-
तोऽश्मनस्तमसः ॥ २४ ॥

आविः, निः, इडः, शश्वतः, अपसः, देवरिषः, अहसः,
अतिदिवः, विश्वतः, अश्मनः, तमसः, एषु विसर्जनोयः कखप-
कारपरो यथाविहितं भजते । यथा, आविष्कृणुष्व । घृतं निष्पि-
वति । इडस्यदे समिध्यसे । शश्वतस्कर्हस्ते^(५) । अपसस्यारे अस्य ।
उरोरानो देवरिषस्याहि । देवेति किं । सरिषः पातु नक्तं ।
अहसस्यातु । अतिदिवस्याहि^(६) । अतीति किं । दिवः पृष्ठं
सुवर्गत्वा^(७) । विश्वतस्सरि हवामहे । त्वमश्मनस्सरि । उदयं
तमसस्सरि । अनवग्रहार्थोयमारम्भः ॥

- १ अवग्रहान्तर्वर्ती विसर्जनोय इति ४ ते परे इति ग०, इ० सु० च ।
इ० सु० । ५ शश्वतस्कर्हस्ते दधान इति ख० ।
२ हविष्कृतानामेवेति ख०, ग० च । ६ अतिदिवस्याहि समावष्टवन् इति ग० ।
३ नमस्कारैरेवैनं श्मनयति इति ख० । ७ सुवर्गत्वा मित्रा इति ग० ।

कृधिपिन्वपथेपरः ॥ २५ ॥

कृधि, पिन्व, पथे, एवम्परो विसर्जनीयो यथाविहितं^(१) भजते । यथा, उरुणस्कृधि^(२) । अपस्मिन्वः । स प्रथा नमस्पथे ॥

न सक्रधकारपरे ॥ २६ ॥

स, क्र, घ, एवम्परे^(३) सति कृध्यादौ विसर्जनीयो यथा-विधिन्नापद्यते^(४) । यथा, आमनसः कृधि स्वाहा । शञ्च नः कृधि^(५) । उपधानीयः क्रत्वे^(६) । रेफेण किं । उत नो मयस्कृधि^(७) । उरुचयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिव^(८) ॥

पत्नीवे-पतो-पते-पतये-पतिष्यतिम्परः ॥ २७ ॥

पत्नीवे, पती, पते, पतये, पतिः, पतिं, एवम्परो विसर्जनीयो यथाविहितं^(९) भजते । यथा, प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नीं वेदीं । वे इति किं । रेतीधाः पत्नीव इत्याह । शुभस्पती इदमहं । वास्तीष्यते प्रति । प्रचवस्त्र भुवस्पते । वाचस्पतये पवस्त्र । वाचस्पति-र्वाचमद्य । वाचस्पतिं विश्वकर्माणं^(१०) । पत् इत्येतावतैव सिद्धे प्रतिपदपाठेन किं । दिवं गच्छ सुवः पते इत्यादिनिषेधार्थः ॥

१ यथाविधिमिति ग० ।

२ उरुछदुणस्कृधधीति ग० ।

३ इत्येवम्परे इति ख०, ग० च ।

४ यथाविहितं नापद्यते इति ख०,
ग०, इ० सु० च ।

५ सन्याशे शञ्च नः कृधि इति ख० ।

६ क्रत्वे दद्यायेति ग, चिह्नितपुस्तके
भिन्नः पाठः ।

७ मयस्कृधि चयद्दीरायेति ग० ।

८ घृतं घृतयोने इति ख०, ग० च ।

९ यथाविधिमिति ग० ।

१० विश्वकर्माणमूतये इति ग० ।

दिवःसहसस्परिपुत्परः ॥ २८ ॥

दिवः, सहसः, अनयोर्विसर्जनीयः,^(१) परि, पुत्, एवम्परो यथाविहितं^(२) भजते । यथा, दिवस्परि प्रथमं । दिवस्पुत्राय सूर्याय । सहसस्पुत्रो अद्भुतः । अनयोरिति किं । पृथिव्याः पर्थ्यन्तरिक्षात् । परुषः परुषः परि । पुंस् पुत्रान्^(३) । एवम्पर इति किं । दिवः पृथिव्याः परि । अनेकार्थः^(४) पुदिति पदैकदेशः ॥

रायस्पोपरः ॥ २९ ॥

राय इत्यत्र विसर्जनीयः पो इत्येवम्परो यथाविहितं भजते । यथा, पशवो वै रायस्पोषः । पो इति पदैकदेशो बह्वपादानार्थः । रायस्पोषेण^(५) । शन्तनुत्वाय रायस्पोषाय । रायस्पोषस्य ददितारः । राय इति किं । विभुः पोष उतत्तना । पो इत्योकारेण किं । रायः प्रेषे भगाय^(६) ॥

नमस्करोपरः ॥ ३० ॥

नम इति^(७) विसर्जनीयः करो इत्येवम्परो यथाविहितं भजते । यथा, संवत्सरेण नमस्करोमि । उभयौभ्यो नमस्करोति^(८) । नम इति किं । एकहायनादेनः करोति । करो इति किं । नमः कपद्दिने च ॥

१ इत्यनयोर्विसर्जनीय इति ख० ।

२ परिपुत्परो यथाविधिमिति ग०,

इ० सु० च ।

३ पुंस् पुंकां उत विभवायुषं रयिमिति ग० । ८ उभयेभ्य इति ख० ।

४ अनेकार्थत्वादिति इ० सु० ।

५ समहं रायस्पोषेणेति ख०, ग० ।

६ एष्टा रायः प्रेषे भगायेति ग० ।

७ नम इत्येवेति ग०, इ० सु० च ।

वसुष्कारपरः ॥ ३१ ॥

वसुरित्यत्र विसर्जनीयो ककारपरो यथाविहितं भजते ।
यथा, स इधानो वसुष्कविः । वसुरिति किं । विप्रः शुचिः कविः ।
एवम्पर इति किं । मयि वसुः पुरो वसुः । विश्वावसुः पथ्य-
मुष्णात् ॥

नाध्वरंविश्वतोऽन्तर्जातोविविशुःपरुःपुनः ॥ ३२ ॥

अध्वरं, विश्वतः, अन्तः, जातः, विविशुः, परुः, पुनः, इत्येतेषु
विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते^(१) । यथा, अग्ने यं यज्ञमध्वरं^(२) ।
विश्वतः परिभूरसि । आविर्निर्दिष्ट इति प्राप्तिः^(३) । अध्व-
रविशेषणान्विद्वत्तिः । अध्वरमितिकिम् । इन्द्रं वो विश्वतस्परि ।
महादेवमन्तःपार्श्वेन । कखपकार इति प्राप्तिः । भूतस्य जातः
पतिः^(४) । पत्नीवेषतीति प्राप्तिः । या आविविशुः परुःपरुः ।
विविशुरिति किम् । परुष्यरुनुयुष्याविशस्तः । पुनः पुन-
र्हि^(५) । पतिः पतिमिति प्राप्तिः^(६) ॥

धषवति ॥ ३३ ॥

सान्निध्याद्च च सूचे नञर्थो लभ्यते, धकारश्च षकारश्च

१ एतेषां विसर्जनीयो यथाविहितं न
भजते इति ग०, इ० सु० च ।

२ यज्ञमध्वरमिति ख०, ग० ।

३ आविर्निर्दिष्टि प्राप्ते इति ग० ।

४ जातः पतिरेक आसीदिति ग० ।

५ पुनः पुनर्लक्षणादिति ख०, ग० च ।

६ ख, ग, चिह्नितपुस्तकयोः, इ० सु०
पुस्तके च कखपकारपर इत्यनयोः

प्राप्तिरिति विभिन्नः पाठः ।

धधौ तावस्मिन् इति धधवत्, तस्मिन् पदे परभूते^(१) सति पूर्वो
विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते । यथा, वह्निः परिधि^(२) ।
पुरुषः पुरुषो निधनं^(३) । उभयतः क्षुर्भवति । कखपकारेति^(४)
प्राप्तिः । परभूत इति किं ।^(५) अधस्यदं कृणुते । ऋतस्य
ज्योतिषस्यतिम्^(६) ॥

परिवाप्रपरः ॥ ३४ ॥

परि, वा, प्र, एवम्परो^(७) विसर्जनीयो यथाविहितं नाप-
द्यते । दिवः परिवाजेषु^(८) । वेति किं । दिवस्परि प्रथमं ।
तस्मादितः प्रदानं देवाः । प्र इति ऋस्वग्रहणं दीर्घस्याप्युप-
लक्षणं^(९) । यथा, उदथापरश्चेति दीर्घग्रहणं ऋसोपलक्षणा-
र्थं^(१०) । तर्हि प्रापूर्वश्चेति सूत्रं व्यर्थं । प्रशब्दस्यानुवृत्तस्यैव
दीर्घोपलक्षकत्वादिति चेत्, उच्यते । प्रत्यक्षगृहीतस्यैवोपल-
क्षकत्वं नानुक्तष्ट्येति विज्ञेयं । तथाहि, बाह्वन उह्यमान इत्यत्र

१ सान्निध्यादत्र परत च नञर्थो
लभ्यते । धध पध धधौ, तावस्मिन् इति
धधवत्, तस्मिन् पदे परभूते इति ग० ।
इ० भु० पुल्लके तस्मिन् धधवति पदे पर-
भूते इत्यत्र विशेषः । सान्निध्यादत्रापरभूते-
नञर्थो लभ्यते । धकारश्च धकारश्च धधौ,
तावस्मिन् इति धधवत्, तस्मिन् पदे
उपभ्रान्तीयः परभूते इति ख० ।

२ वह्निः परिधि स्फुन्दादिति ग० ।

वह्निः परिधि स्फुन्दनीति ख० ।

३ पुरुषः पुरुषो हि रक्षसीति ख० ।

४ कखपकारपर इति ग० ।

५ अधस्यदं तस्मिन् कृणीति ख०, चिह्नित-
पुल्लकेषिकः पाठः ।

६ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ख०,
चिह्नितपुल्लकेषिकः पाठः ।

७ इत्येवम्पर इति ग० ।

८ परिवाजेषु भूयथ इति ख० ।

९ यथाहि बाह्वन उह्यमान इत्यत्र इति
ग, चिह्नितपुल्लकेषापि पाठः ।

१० ऋसोपलक्षकार्थमिति इ० भु० ।

ऋसोपलक्षणमिति ख० ।

चकारिण प्रशब्दस्तत्रानुक्तः । अत्र तु परिवाप्रपर इत्युपलक्ष-
कत्वं^(१) भवति । तथासतीदमप्युदाहरणं । वहिः प्राणी वै
मनुष्यः ॥

न निर्ण निः ॥ ३५ ॥

निरित्यत्र विसर्जनौयस्य परत्वेपि^(२) षत्वनिषेधो न भवति,
षत्वमेव भवतीत्यर्थः । प्राञ्चौ निर्निष्प्राञ्चौ प्राञ्चौ निः ।
आत्मना परा निष्पृ शुक्र शोचिषा ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ परिवाप्रपर इति गृहीतलाडुपलक्षकत्वं २ प्रपरत्वेपीति ग०, इ० सु० च ।
भवतीति ख० ।

अथ नवमोध्यायः ।

ऊष्मपरोऽघोषपरे लुप्यते काण्डमायनस्य ॥ १ ॥

ऊष्मपरो विसर्जनीयः काण्डमायनस्य मते लुप्यते, तस्मिन् नूष्णवोषवत्परे सति । यथा, चतुस्तनां करोति । वायवस्थोपायवस्य^(१) । काण्डमायनग्रहणं विकल्पार्थं । अन्येषां मते घोषवत्परेपि ऊष्मणि विसर्जनीयो लुप्यते । यथा, अद्भ्यः स्वाहा । ये शुक्राः स्युस्तं^(२) । यो हृतमना स्वयं पाप इव स्यात् । दानकामा मे प्रजा स्युः । एवञ्च विकल्पाश्रये सति लक्षणात्तरगतं येषु पदेषु लुप्यते तानि पदानि प्रवक्ष्याम इति सरलं^(३) भवति । ऊष्मा परो यस्मात् स ऊष्मपरः^(४) । न घोषवानघोषः, असौ परो यस्मात् स तथोक्तः, तस्मिन्नघोषपरे ॥

अघोषपरस्तस्य संस्थानमूष्माणम् ॥ २ ॥

अघोषपरो विसर्जनीयस्तस्याघोषस्य संस्थानमूष्माणं भजते । यथा, यः कामयेत । अग्निश्च मे । उलूकः शशः । अग्निस्ते तेजः । यः पापना गृहीतः ॥

न क्षपरः ॥ ३ ॥

क्षपरो विजर्जनीयः पूर्वविधिं न भजते । यथा, मनः

१ वायवस्येति ख० । वायवस्योपायव-
स्येति ग० ।

२ ये शुक्राः स्युरिति ग० ।

३ इति वचनं सरलमिति ख०, इ०

मु० च० ।

४ यस्मादसावूष्मपर इति ख०, ग०,

इ० मु० च० ।

क्षेमे^(१) । उभयतः क्षुर्भवति । घनाघनः क्षोभणः । पूर्वार्द्धः
क्षीयते । द्यौः क्षामा रेरिहन्^(२) । ककारस्याधोषत्वात् प्राप्तिः^(३) ॥

कपवर्गपरश्चाग्निवेश्यवाल्मीक्योः ॥ ४ ॥

चकारो निषेधाकर्षकः^(४) । अग्निवेश्यवाल्मीक्योराचार्य-
योर्मते^(५) कवर्गपरः पवर्गपरो वा पूर्वविधिं न भजते^(६) । यः
कामयेत । अग्निः पशुरासीत् । ककारश्च पकारश्च कपौ^(७)
तयोर्वर्गौ कपवर्गौ, तौ परौ यस्मात् स तथोक्तः । एवम्पर इति
किं । मधुश्च माधवश्च । नमस्तल्प्याय^(८) । आशुः शिशानः ।
यः सोमं वमिति ॥

ऊष्मपर एवैकेषामाचार्याणां ॥ ५ ॥

एकेषामाचार्याणां मते ऊष्मपर एव विसर्जनीयः पूर्वविधिं
न भजते । यथा, आशुः शिशानः । एवकारेण किं । नम-
स्तल्प्याय^(९) । यः कामयेत ॥

न श्लाघिष्ठाच्चायणयोः ॥ ६ ॥

कपवर्गपर ऊष्मपरश्च विसर्जनीयः श्लाघिष्ठाच्चायणयोः

१ क्षेमेत्यासामिति ख० ।

२ रेरिहदिति ग० ।

३ चकारस्याधोषत्वात् प्राप्तिरिति ख०, ६ नापद्यते इति ख०, ग०, इ० सु० च० ।
७ कश्च पश्च कपौ इति ख० ।

रिति ग० ।

४ निषेधमाकर्षतीति ख०, ग०, इ० सु० च० । ८ नमस्तल्प्यायेति ख० ।

५ अग्निवेश्यवाल्मीक्योः शास्त्रिनोराचा-
र्ययोर्मते इति ख०, ग०, इ० सु० च० ।

६ नापद्यते इति ख०, ग०, इ० सु० च० ।

७ कश्च पश्च कपौ इति ख० ।

८ नमस्तल्प्यायेति ख० ।

९ नमस्तल्प्यायेति ख० ।

पक्षे^(१) न खलु पूर्वविधिं भजते । यः कामयेत । यः पाप्मना ।
आशुः शिशानः । एवम्पर इति किं । नमस्तत्त्वाय^(२) । कथ-
वर्गादिसूत्रत्रयमनिष्टम् ॥

ओकारमः सर्वोऽकारपरः ॥ ७ ॥

अः सर्वा विसर्जनीयः^(३) ओत्वं भजते, अकारपरः । अः सर्वं
इत्यकारेण सहेत्यर्थः । प्रेङ्गो अग्ने । समिद्धो अञ्जन् । सोत्रवीत् ।
अः सर्व इति किं । अन्यथा^(४) समिद्धो अञ्जन्निति न सिद्धेत् ।
किन्तु वर्णस्य विकारलोपाविति विसर्जनीयमात्रस्य स्यादोत्वं ।
तत ओकारौकारपर इत्यौकारे कृते ओकार आवमित्यावा-
देशः^(५) । तथासति समिद्धावञ्जन्निति स्यात् । किञ्च । अथ स्वर-
परो यकारमिति यत्वं वा भजते^(६) । तस्मिँश्च, लुप्यते त्ववर्ण-
पूर्वाविति लुप्ते^(७) परश्च परश्चेति कार्यान्तराप्रसिद्धेः^(८) समिद्धो
अञ्जन्निति स्यात् । तन्माभूदिति अः सर्व इत्युक्तम्^(९) ॥

१ प्राक्षिपाक्षायणयोः शाखिनोः पक्षे
इति ख०, ६० मु० च ।

२ नमस्तत्त्वायेति ग० । नमस्तत्त्वा-
येति ख० ।

३ अः पूर्वा विसर्जनीय इति ख० ।

४ ग, चिह्निते ६० मु० पुस्तके च अन्य-
येति पाठो नास्ति ।

५ आवमित्यादेश इति ग० ।

६ अञ्जन्निति स्यात् । यद्वा स्वरपरो

यकारमिति यत्वं भवति इति ग०,
६० मु० च ।

७ त्ववर्णपूर्वा यकाराविति यकारे
लुप्ते इति ग०, ६० मु० च ।

८ कार्यान्तराप्रसिद्धेति ख० ।

९ तन्माभूदित्येवमर्थः, अः सर्व इत्यु-
क्तमिति ६० मु० । तन्माभूदित्यपूर्वं
इत्युक्तमिति ख० ।

घोषवत्परश्च ॥ ८ ॥

‘च’कार ओकारमः सर्वं चान्वादिग्रति । अः सर्वो^(१)
 घोषवत्पर^(२) ओत्वं भजते । यथा, मा नो मित्रो वरुणः^(३) ।
 ननु विधौ समाने पृथक्करणमनर्थकमिति चेत् । तस्माद्भूदिति
 अः सर्वं इत्युक्तं^(४) । उत्तरसूत्रे तुग्रद्धव्याख्याने^(५) स्फुटीकारि-
 यत इति परिहारः ॥

अवर्णपूर्वस्तु लुप्यते ॥ ९ ॥

अवर्णपूर्वा घोषवत्परो विसर्जनीयस्तु^(१) लुप्यते । ऋक्ष-
 पूर्वस्य विकार एव^(२), दीर्घपूर्वस्य झुतपूर्वस्य च लोपः । यथा,
 देवा गातु विदः । विचिन्तः सोमाश् न विचिन्ताश् इति ।
 ओकारमः सर्वोकारपर इति अकारपरत्वं प्रत्यक्षन्तुशब्देन
 निवर्त्य अनुमानिकं^(३), घोषवत्परत्वं परिगृह्यते, साविध्यात् ।
 अस्यानुवर्तनमेवाभोष्टमनेति पूर्वसूत्रद्वयस्य पृथक्करणं^(४) ॥

१, अः पूर्व इति ख० ।

२ परयेति ख० ।

३ वरुणो अर्थमेति ख० ।

४ ख०, ग०, चिह्निते ६० मु० पुस्तके च

‘तस्माद्भूदिति अः सर्व इत्युक्तं’ इति पाठो
 नास्ति ।

५ व्याख्यानेनेति ख०, ग०, ६० मु० च ।

६ घोषवत्परस्तु विसर्जनीय इति ख०,

ग०, ६० मु० च ।

७ ऋक्षपूर्वस्तु विकार इवेति क० ।

८ ऋक्षपूर्वस्य ओकार एवेति ६०

मु० ।

९ आनुमानिकमिति ख० । आनुमानि-

कलमिति ग० ।

१० पृथक्करणमिति ग० ।

अथ स्वरपरो यकारम् ॥ १० ॥

‘अथ’ शब्दोऽविकारार्थः^(१) । स्वरपरो यस्मात् सीयं^(२) स्वर-
परः । इत उत्तरं^(३) यदुच्यते स्वरपर^(४) इत्येवं तत्र निमित्त-
त्वेनाधिकृतं ज्ञातव्यं^(५) । सान्निध्यादवर्णपूर्वं इति लभ्यते ।
स्वरपरो विसर्जनीयः^(६) अवर्णं पूर्वं यकारमापद्यते । यथा,
आप उन्दन्तु । ता अनुवन् । अन्वारभ्या इति । स्वरपर इति
किं । आपो वरुणस्य । अवर्णपूर्वं इति किं । अग्निरेकाक्षरेण ॥

एकारोऽयम् ॥ ११ ॥

विसृष्टो विसर्गः^(१) । इदमिदानीमुच्यते, स्वरपरः पदान्तं
एकारः, अयं^(२) विकारमापद्यते । इम एवास्मै । त एनं
भिषज्यन्ति ॥

ओकारोऽयम् ॥ १२ ॥

स्वरपरः पदान्त ओकारः, अयं^(१) विकारमापद्यते । विष्णवे
ह्रीदं ॥

- १ शब्दोऽविकारपर इति ख० ।
२ स्वरपरो यस्मादसाविति ख० । स्वर-
परो यस्मादसाविति ग०, इ० सु० च ।
३ इतः परमिति ग० ।
४ तन् स्वरपर इति ख० ।
५ वेदितव्यमिति ग०, इ० सु० च ।
६ विसर्ग इति ख० ।

- ७ विसर्गो निष्ठत इति ख० । विसृ-
ष्टो विसर्गः स्पर्शनीय इति ग० ।
विसृष्टो विसर्जनीय इति इ० सु० ।
८ एकारः, अयमिति इति ग०, इ०
सु० च० ।
९ अयमिति इति इ० सु० ।

नाकारपरौ ॥ १३ ॥

द्विवचनसामर्थ्यगृहीतो^(१) सन्निहिताविकारीकारौ अकार-
परौ पूर्वविधिं नाप्नुतः^(२) । यथा, मा ते अस्यां । समिद्धो अञ्जन् ।
तेऽब्रुवन् । इत्यादौ एकारोयं, लुप्यते त्वकार एकारपूर्व इति^(३)
सूत्रद्वयं प्रसक्तं । तत्रापि पूर्वत्वात् प्रबलं यत्वविधिं निषेधमय-
मारम्भः । अकारः परी याभ्यां तावकारपरौ ॥

ऐकार आर्यं ॥ १४ ॥

स्वरपरः पदान्त ऐकारः, आर्यं विकारमापद्यते । यथा,
आक्षामहा एवेमो हादशौ मासौ ॥

औकार आवम् ॥ १५ ॥

औकारः पदान्तः^(४) स्वरपर आवं विकारमापद्यते । यथा,
अहावनदता हते ॥

उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ॥ १६ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञक उकारः स्वरपरः प्रकृत्यावतिष्ठते । अविक्रतो
भवतीत्यर्थः । उकारस्वरयोरन्तरे वकारश्चागमो भवति । यथा,
स उ एकविंशवर्त्तनिः । अदम्युवेवास्व मनुष्याः । अपृक्त इति
किं । स्वपत्याय देव । उकार इति किं । भिच्चेहि^(५) ॥

१ द्विवचनसामर्थ्यादिति ख०, ग० च ।

४ पदान्तो इति ग० ।

२ न प्राप्नुत इति इ० सु० ।

५ भिच्चेहि इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

३ पूर्व ओकार इतीति ख० ।

न तत् तस्मात् साङ्घितः ॥ १७ ॥

तत्, तस्मात्, इत्येताभ्यां सांहित उकारोपृक्तः पूर्वविधिं न भजते^(१), प्रकृत्या अवस्थानं, वकारागमश्च^(२) न भवतीत्यर्थः । ^(३)तद्वाहु-
लृज्यं । तस्माद्वाश्यं । इवर्णोकारौ यवकाराविति दशमेऽस्य
विधिर्वक्ष्यते^(४) । तत् तस्मात् साङ्घित इति किं । तत्, उ,
आहु, तदु, उवाहु,^(५) तस्मादु, उवाश्यं ॥

ऋस्वपूर्वो डकारो द्विवर्णं ॥ १८ ॥

स्वरपरो डकारः पदान्तवर्त्ती ऋस्वपूर्वो द्विवर्णं द्वित्वं भज-
ते^(१) । यथा, न्यङ्ङग्निः त्वा दध्यङ्ङुषिः । ऋस्वपूर्वं इति किं ।
पराडावर्त्तते । स्वरपर इति किं । सट्ङ्क् समानैः प्रत्यङ्
षडङ्^(२) । ऋस्वः पूर्वो यस्मादसौ ऋस्वपूर्वः । द्वयोर्वर्णयोः
समाहारः, द्विवर्णं ॥

नकारश्च ॥ १९ ॥

‘च’कारः पूर्वनिमित्तं द्वित्वं चान्वादिशति^(१) । ऋस्वपूर्वो
नकारो द्विवर्णं भजते स्वरपरः । निरवपन्निन्द्राय । अनुव-

१ नाप्नोतीति ग०, ६० मु० च । न प्रा-
प्नोतीति ख० ।

२ वकारश्चेति ग०, ६० मु० च ।

३ ब्रह्मवादिन इति ख०, चिह्नितोऽधिकः
पाठः ।

४ दशमे तस्य विधिर्वक्ष्यते इति ग० ।

उकारस्य विधिर्वक्ष्यते इति ख० ।

५ आहुत्वरलृज्यमिति ख०, ग० चिह्नित-

तपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

६ द्विवर्णं भजते इति ग०, ६० मु० च ।

७ प्रत्यङ् षडङ इति ग० ।

८ चाकर्मणीति ख० ।

नृध्रुवत् । एवम्पर इति किं । निरवपन् यान्तेव पुरस्तात्^(१) ।
आमन्वतोते^(२) । एवम्पूव्य इति किं । यानमन्वतोव्यन्त ।
विदामेतमग्निं चिनुते ॥

अनितिपरो ग्रहोऽख्ययाज्यापृष्ठऽहिरण्यवर्णीयेषोका-
रोकारपूर्वो रेफमाकारपूर्वश्च यकारम् ॥ २० ॥

ग्रहाख्यादिषु विषयेषु ईकारपूर्वो अकारपूर्वो वा चकारा-
कृष्टो नकार इत्येतस्मादन्यस्वरपरो^(१) रेफमापद्यते, अका-
रपूर्वश्चेयकारं । ग्रहो नाम चतुरोन्यानुवाकान्^(२) वर्जयित्वा
आददे प्रावेति प्रप्रः, अग्निकाण्डस्याद्यं प्रश्नद्वयम्, उत्तमा-
नुवाकवर्जम्, उख्यम्, इत्याख्यायते^(३) । उक्ता याज्याः, समि-
द्दिशां जोमूतस्य, यदक्रन्दः, मा नो मितः, ये वाजिनम्, अग्नेर्मन्त्रे,
समिद्धो अञ्जनं, गायत्री, कस्त्वा, इत्यनुवाकनवकं पृष्ठमिति
पठति^(४) । हिरण्यवर्णा इत्यनुवाकः^(५) हिरण्यवर्णीयः । ग्रहे
यथा^(६), जहि शत्रून् रपरमृधः, मरुत्वात् इन्द्रः^(७) । उख्ये
यथा, ये वा वनस्पतीन् रन्, मधुमात् अस्तु सूर्यः । याज्यासु

१ पुरस्ताद्रचांसोति ग० ।

२ आमन्वतौनेक्षिमिति ख०, ग० च ।

३ नकारः, अनितिपर इति भिन्नस्वर-
पर इत्यर्थः । इतीत्यस्मादन्यस्वरपर इति
ख० । नकारोनेतिपर इति व्यतिरिक्तस्वर-
पर इति इ० सु० ।

४ चतुरनुवाकान् इति ग० । चतुरीनु-
वाकमिति इ० सु० ।

५ उक्तमानुवाकवर्जितमुक्कमित्युच्यते
इति ख० । उक्तमानुवाकवर्जितमुक्क-

माख्यायते इति ग०, इ० सु० च ।

६ पृष्ठमित्युच्यते इति ख० ।

७ इत्यनुवाको इति ग० ।

८ ग्रहो यथेति ख०, ग० च ।

९ मरुत्वां इन्द्र दपम इति ख०, ग० च ।

यथा, ऋतूँ ऋतु पते^(१) अयवाँ इमेन । पृष्ठे यथा, शत्रूँ
एनपययन्तः, जघनाँ^(२) उपजिघ्रते । हिरण्यवर्णं यथा,
अग्निँ रप्पु षदः सर्वाँ अग्नीन् । अनितिपर इति किं ।
अभ्यवर्तन्त दस्यून्, दस्यूनिति दस्यून् । इडावानितोडावान् ।
ग्रहादिस्थिति किं । त्रिणिमाँ स्त्रोक्तानिति । पशून्नेवावरुन्धे ।
तानिन्द्रोन्त्यथामिणान्तरधत्त । इतिपरो अस्मादसावितिपरः,
न इति परः, अनितिपरः ॥

मर्त्यानुदयानमृतान्दुर्धानसोमपूर्वः सो अस्मानविमान्-
गोमान्मधुमान् हविष्मान् हृतमनार्षे चिकित्वानिडावान् कक्षी-
वान् वाणवान् हि पयस्वान् वशान्विद्वानमित्रानरान् पोषान्म-
हाँश्च ॥ २१ ॥

मर्त्यान्, उदयान्, अमृतान्, दुर्धान्, असोमपूर्वः सो
अस्मान्, अविमान्, गोमान्, मधुमान्, हविष्मान्, हृतमनार्षे,
चिकित्वान्, इडावान्, कक्षीवान्, वाणवान्, हि पयस्वान्,
वशान्, विद्वान्, मित्रान्, अरान्, पोषान्, महान्, एतेषु
ग्रहणेषु नकारोऽनितिपरो यकारमापद्यते । अनितिपरत्वाकर्षकोऽयं
'च'कारः । विषयाननादृत्य सर्वार्थोपमितः परमारम्भः^(३) ।
यथा, मर्त्याँ आविविश । उदयाँ अजस्रं । उदिति किं ।
वयोभिरेवायानवरुन्धे । उदस्थाममृताँ अनु । भद्रान्दुर्धाँ

१ ऋतूँ ऋतुपते यजेदेति ख० ।

२ सर्वार्थोपमित्यस्य परमारम्भ इति ग० ।

३ जघनाँ उपजिघ्रते इति ग० ।

अभ्येहि । न सोमपूर्वः, दुष्टान् इत्यत्र नकारः सोमपूर्वा यत्वं
 नापद्यते । प्रचरा सोम दुष्टान्दित्याः । सो अस्मात् अविपतीन्
 करोतु । सो इति किं । इन्द्रो अस्मानस्मिन्^(१) । अविमात् अश्वो ।
 गोमात् अग्ने । मधुमात् इन्द्रियावान् । अविगोमधिति किं ।
 पशुमानेव भवति । हविष्मात् आविवासति । हतमानार्षे,
 हतमानित्यत्र नकार आर्षे स्वरपरे यत्वं भजते^(२) । देवहतमात्
 इत्युखायां^(३) । आर्ष इति किं । देवहतमानिति देवहतमान् ।
 आर्षग्रहणसामर्थ्यादितिपरत्वेपि यत्वं भवति । आर्ष इति काका-
 चित्रदुभयत्र^(४) सम्बध्यते, ग्रहोऽस्यादिमहान्पर्यन्तं । आर्षः
 स्वयम्पाठ इत्यर्थः । चिकित्वात् अनुमन्यतां इडावात् एषः ।
 कचीवात् औशिजः । विश्वो वाणवात् उत । इडाकचीवा-
 येति किं । करोति रसवानेव भवति^(५) । असृज्महि पयसात्
 अग्ने^(६) । ह्येति किं । जर्जस्मान् पयसानित्याह । आर्ष इति-
 परत्वाद् देवहतमात् इत्युखायां जुहोतीतिवद्यत्वप्राप्तिर्हिग्रहणेन
 प्रतिषिद्धाते^(७) । स्तुतो यासि वशात् अनु । सुविदत्वात् अपि^(८) ।
 अमित्रात् अपवाधमानः । अरात् इवाग्ने^(९) । योषात् अपु-
 यन् । अग्ने महात् असि ॥

१ अस्मानस्मिन्नि ख० ।

२ आर्षे स्वरपरे यत्वं भवति इति ग० ।

अर्षस्वरपरे यत्वं भजते इति ख० । आर्षे

स्वरपरे यत्वंमापद्यते इति इ० मु० ।

३ इत्युखायां जर्जोति इति ख० ।

४ काकाचित्राद्येनोमयवेति इ० मु०

पुनकधृतपाठान्तरम् ।

५ करोतीति ग० चिकित्ते नास्ति ।

६ अग्न आगममिति ख० ।

७ निषिद्धाते इति ग०, इ० मु० च ।

८ सुविदत्वा अपि तथमनेति ख० ।

९ स्वाग्नेर्नैमिर्देवामिति ग० ।

इन्द्रो मेऽकहृदमिहाप्येत्वग्नेडेन्यानायजिष्ठआचर्त्तुर्कुर्व-
तादुहृददितिरयेऽधरान्तसपत्नानलम्परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रो मे, अकः, ऊदृ, इहा, अप्येतु, अगन्त, इडेन्यान्,
आयजिष्ठ, आच, ऋतु, अकुर्वत, अदुहृत्, अदितिः, अग्ने, अध-
रान् सपत्नान्, अलं, इत्येवम्परो नकार आकारपूर्वो यकार-
मापद्यते^(१) । 'च'कार आकारपूर्वत्वाकर्षकः । यथा, सपत्नाः
इन्द्रो मे । मे इति किं । युष्मानिन्द्रो वृणीतः । निग्राभेणाधराः
अकः । यूयं देवाः ऊदृम् । अग्नेदेवाः इहावह । दीर्घेण
किं । यज्ञियानिह यान् हवामहे । घर्म्मो देवाः अप्येतु ।
एत्विति किं । विद्वानपि जन्त्रेषु^(२) । सुवर्देवाः अगन्त । इडामहे
देवाः इडेन्यान् । देवाः आयजिष्ठ स्वस्ति । देवाः आचच-
क्षत् । यजिष्ठश्चेति किं । यानावह उग्रतः । वाजो देवाः
ऋतुभिः^(३) । वि त्वा कामाः अकुर्वत । यज्ञोऽसुराः अदुहृत् ।
विवस्त्राः अदितिः । अग्निस्ताः अग्ने । अन्याः अधरान्
सपत्नान् । सपत्नानिति किं । आलव्यानधरान् पादयामि ।
पुरोडाशाः अलङ्कुर्वन्ति । अन्वादेशः किमर्थः । परिधीनकुर्वन्त ।
तत्तत्पदग्रहणे कर्त्तव्ये परपदग्रहणम्, अनार्थेपि संहिताविधान-
ग्रहणस्य च^(४) यत्नं स्यात् इति, नैमित्तिकस्य च निमित्ता-
पेक्षत्वात् । ग्रहणस्य यथा, अमर्त्यो मर्त्याः आविवेश, आवि-

१ यलमापद्यते इति ग०, इ० मु० च । २ येभिर्देवा ऋतुभिरिति ख० ।

३ जन्त्रेषु भवतीति ख० ।

४ संहिताविधावग्रहणस्य चेति इ० मु० ।

संहिताविधानस्य चेति ग० ।

विशामर्त्याः अमर्त्यं आविवेश । उदस्याममृताः अनु, अमृताः
अन्वमृताः अनु । एवं नैमित्तिकग्रहणस्य । अग्नेविमाः अवि
माः अग्ने (१) । उदयाः अजस्रं, उदयाः अयाः उदयान् (२) ।
एवं ग्रहणस्य नैमित्तिकस्य (३) । अग्निस्ताः अग्ने ताः
अग्निः । अन्याः अधरान्, अन्याः अधराः अधराः अन्याः
अधरान् (४) । एवं सर्वत्र नकारस्य यकारोत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥

न रश्मीञ्छ्रपयान्यमान्पतङ्गान्त्समानानर्चान्यजी-
यान् ॥ २३ ॥

रश्मीन्, अपयान्, यमान्, पतङ्गान्, समानान्, अर्चान्,
यजीयान्, एषु (५) ग्रहणेषु नकारः स्वरपरोपि न खलु रेफं
वा यकारं वा भजते (६) । यथा, पुरुषा च रश्मीननु । अदितिः
अपयानिति । उल्यत्वादनयोः प्राप्तिः । ननु अदितिः अपयानि-
त्यस्य (७) इति परत्वादेव निषेधे सति ग्रहणमनर्थकमिति-

१ अग्नेविमां अविमां अग्नेग्नेविमान् ४ अग्निस्ता अग्ने ता अग्नेग्ने तां तान्
अमृतां अन्वमृतां अमृतां अनु इति ग० । ता अग्निः । अन्या अधरान् अधरान्
अग्ने विमां अग्नी अविमां अग्ने इति क० । अन्या अधरान् अधरान्या अन्या अधरा-
अग्ने विमां अग्नी अविमान् अग्ने तथा अग्ने- निति ख० । तां अग्नेग्ने तांतां ।
विमां अविमां अग्ने विमान् अविमा अन्या अधरां अधरान्या अधरान्
अग्ने इति इ० सु० । इति ग० ।

२ उदया अजस्रं, अया अजस्रं, अज- ५ एतेष्विति ग०, इ० सु० च ।
समजस्रमया अया अजस्रं, उदया अया ६ स्वरपरोपि रेफयकारं नापयते इति
उदयान् इति ख० । ख० । स्वरपरोपि न खलु रेफं यकारं

३ एवं ग्रहणनैमित्तिकस्येति ग०, इ० सु० च, वा भजते इति ग०, इ० सु०, च ।

७ अपयानयेति इ० सु० ।

चेत् । आर्ष इतिपरत्वात् पुनः प्राप्तिः । तन्माभूदिति ब्रूमः ।
सुयमानूतये^(१), पृष्ठत्वात् प्राप्तिः । पतङ्गानसन्दितः । याज्या-
त्वात् प्राप्तिः । समानानुसन्नम् । अर्चानिन्द्र आवाणः । यजो-
यानुपस्थे मातुः^(२) । एषामपि सैव प्राप्तिः ॥

उदयापरश्चोदयापरश्च ॥ २४ ॥

उत्, अथा, इत्येवम्परो नकारो यथाविहितं रेफं यकारं वा
नापद्यते । यथा, अमिचानुदयामि । उदिति किं^(३) । त्रींश्च रुत-
द्यून । विद्वानथा भव । दौर्घाश्च ह्रस्वोपलक्षणमपि^(४) यथा,
विद्वानथा भव । यथासंहितास्थमिव निमित्तमत्र कार्यं^(५)
करोति निषेधरूपं । यथा, अमिचानुदुदमित्राश्च अमिचानुत् ।
विधिरप्येवं । यथासंहितास्थनिमित्त एवं^(६) सर्वत्र भवतीत्यवो-
चाम^(७) । यथा, सो अस्माश्च अस्मान् सो अस्मान् । अस्माश्च
अवहायावहायास्मानस्माश्च अवहाय । एवमादि वेदितव्यम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे नवमोऽध्यायः ॥ * ॥

१ सुयमानूतये इत्यत्रेतिख० ।

२ यजोयानुपस्थे मा तु इति ख० ।

३ ह्रस्वमादेण किमिति ग०, इ० सु० च ।

४ अथेति ह्रस्वोपलक्षणमपि इति ख० ।

५ निमित्तं स्वार्थमिति इ० सु० । नि-

मित्ते स्वार्थमिति ग० । निमित्त-

मत्र स्वार्थमिति ख० ।

६ यथासंमितास्थनिमित्तैरेवेति ख० ।

७ भवत्यतोवोचामेति ग०, इ० सु०

च ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथैकमुभे ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । उभे अक्षरे एकं रूपं सजातीयमापद्यते इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्व्यामः ॥

दीर्घश्च समानाक्षरे सवर्णपरे ॥ २ ॥

समानाक्षरे आत्मनः सवर्णपरे सति पूर्व्यापरीभृते एते उभे दीर्घमिकमाप्नुतः । यथा, गृह्णीष्वान्तरितं^(१) । रास्त्रासीन्द्रियाण्यै^(२) । सूपस्थादेवः^(३) । सवर्णं परं यस्मात् तत्, सवर्णपरम्, तस्मिन् ॥

अथावर्णपूर्वे ॥ ३ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । अवर्णपूर्वे सतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्व्यामः । इदमधिकारान्तरम्, उपसर्गपूर्वं आरम्भं, इतिपर्यन्तं । अवर्णश्चासौ पूर्वश्च अवर्णपूर्वः, तस्मिन् ॥

१ लघ्वं गृह्णीष्वान्तरितं रच इति ६० सु० । रास्त्रासीन्द्रियाण्यै इति ग०, ६० सु० च ।

२ रास्त्रासीन्द्रियाण्यै समानमिति ख० ।

३ सूपस्था देवो वनस्पतिरिति ६० सु० ।

इवर्णपर एकारं ॥ ४ ॥

अवर्णपूर्वे इवर्णपरे च सति, उभे^(१) अक्षरे एकारमाप्नुतः ।
नेष्टिर्भवति । (२), इवर्णश्चासौ परश्च इवर्णपरः, तस्मिन् ॥

उवर्णपर ओकारं ॥ ५ ॥

अवर्णपूर्वे उवर्णपरे च सति, ते उभे^(१) ओकारमाप्नुतः ।
इषे लोर्जे त्वा ॥

एकारैकारपर ऐकारं ॥ ६ ॥

अवर्णपूर्वे एकारैकारे च परे सति ते उभे^(१) पूर्वापरीभूते
ऐकारमाप्नुतः । सः^२ ब्रह्मणा पृथ्व्यैकताय^(३) । सोमैन्द्रावभुल-
लमास्तूपराः । एकारश्च ऐकारश्च एकारैकारौ, तयोः समा-
हारः, एकारैकारं । समाहारे द्वन्द्वः । तच्च तत् परश्च एकारै-
कारपरं, कर्मधारयः । तस्मिन्, एकारैकारपरे । एवमुपरि-
तनेपि सूत्रे समासः ॥

ओकारौकारपर औकारं ॥ ७ ॥

अवर्णपूर्वे ओकारौकारे परे च सति, ते उभे^(१) औकार-
माप्नुतः । ब्रह्मौदनं पचति । दाम्नापौम्बन् ॥

१ ते उभे इति इ० मु० ।

४ उभे अक्षरे इति ग०, इ० मु० च ।

२ सहेन्द्रावेति इ० मु० पुस्तकेऽधिकपाठः । ३ पृथ्व्यैकताय स्वाहेति ख०, इ०

४ ते उभे अक्षरे इति ग०, इ० मु० च । मु० च ।

६ उभे अक्षरे इति ग०, इ० मु० च ।

अरमृकारपरे ॥ ८ ॥

अवर्णपूर्वं ऋकारपरे च सति ते उभे^(१) अरमिति विकार-
माप्नुतः । अर्द्धं एकां^(२) । आग्नेय्यर्द्धाग्नीध्रमतिमृशत् ॥

उपसर्गपूर्वं आरं ॥ ९ ॥

अवर्णपूर्वं इत्यनुवर्तते । तस्मादुपसर्गपूर्वं इत्यविशेषोक्ता-
वथावर्णान्तोऽयमुपसर्गस्तस्यैव ग्रहणं^(३) । ऋकारः सान्निध्यात्तस्यते ।
उपसर्गपूर्वं ऋकारपरे च सति उभे^(४) आरमिति विकारमा-
प्नुतः । उपाच्छति^(५) । अवाच्छति । ऋतव्या उपोपाच्छति
ऋतव्या उप । अवर्णान्त उपसर्गविशेषणेन किं । व्यृद्धं वा
एतत् । उपसर्गश्चासौ पूर्वस्तस्मिन्, उपसर्गपूर्वं^(६) ॥

उदात्तमुदात्तवति ॥ १० ॥

उदात्तधर्मविशिष्टे वर्णे पूर्वतः परत उभयतो वा स्थिते
उभे^(१) अप्येकादेशमापन्न उदात्तधर्ममाप्नुतः^(२) । उदात्तो-
स्यास्तीत्युदात्तवान्, तस्मिन् उदात्तवति । समानाक्षरमारभ्य
सर्वस्यैकीभावे^(३) यथाक्रममुदात्तानुदात्तस्वरितपूर्वं उभयोरु-

१ उभे अक्षरे इति ग०, इ० सु० च । ६ उपसर्गश्चासौ पूर्वश्च उपसर्गपूर्वं, तस्मिन्

२ एकां दध्यादिति ख० । उपसर्गपूर्वं इ० सु० । उपसर्गश्चासौ

३ इत्यविशेषवर्णान्तोऽयमुपसर्गस्तस्यैव ग्रहणं, तस्मिन् उपसर्गपूर्वं
मुपसर्गस्तस्यैव ग्रहणमिति इ० सु० । इति ख० ।

इत्यविशेषवर्णान्तोऽयमुपसर्गस्तस्यैव ७ स्थिते सति ते उभे इति ख०, इ०
ग्रहणमिति ख० । सु० च ।

४ ते उभे अक्षरे इति इ० सु० ।

५ उदात्तधर्ममेकमापन्न इति ख० ।

६ सर्वस्यादेकीभावे इति ख०, ग० च ।

दात्ते चोदाहरणानि^(१) दर्शयिष्यामः । सविता प्राप्ययतु ।
 शुचार्पयति । ब्रह्म यच्छापाग्नेनि^(२) । याज्यैवेनं । पूषाधत्त ।
 दिवीव चक्षुः । अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां । मैत्रावरुणी-
 त्याह । ननु सूत्रीयमित्यत्रोदात्तेनैकादेशे सति किं न स्यात्
 अयं विधिः । उदात्तपूर्वाधिकारे^(३) सत्युभावे चेति सूत्रेण
 स्वरितस्य विशेषविधानादिति ब्रूमः । रेतो दधातूस्तथ्याः^(४) ।
 वनस्पतयोर्नूत्तिष्ठन्ति । ता दिक्षूपादधत् । एवं समानाक्षर-
 संहितायामेकौभावोऽन्यत्रापि द्रष्टव्यः । एवमवर्णपूर्वत्वेऽपि वक्ष्यते ।
 सेमानो हव्यदाति^(५) । तं ह्येदग्निः^(६) । कार्य्येति सवनमुखा-
 न्^(७) । सेदु होतः प्रोक्षितं गोपायत । ऊर्जस्वोर्जं बोभक्षी-
 येति । स्वायुषोदीषधीनां । इमे एवोपधत्ते । नैनं प्रत्योषति ।
 एक एव यजेतैकः । अथैकमुत्थानं । यन्नैकां रशनां । इन्द्रिय-
 मेवैन्द्रेण । विहितदेवैर्यतेति । देवेभ्य ऐन्ध्रं^(८) । क्षत्रस्य
 चोजसे^(९) । स्वाहौषधीभ्यः । सौषधीरनुरुध्यसे^(१०) । प्रौक्षीः
 केन^(११) । अरुणो ह स्माहौपवेशिः । आग्नेय्यर्चाग्नीध्रं । सेवा-
 सधिः । ऐन्ध्रिरेष्टुतः । एवर्भिरस्वदयत् । आर्त्तिमाच्छति ।
 अवच्छात्यिवं^(१२) । एवमादि ॥

१ वोदाहरणानीति ग०, इ० सु० च ।

२ उदात्तपूर्वस्याधिकारे इति ख० ।

३ दधातूस्तथ्यैरिति ख० । दधातू-
 स्तथ्यैश् इति ग० ।

४ हव्यदातिं जुषाण इति ख० ।

५ ह्येदग्निं धावतीति ख० ।

६ सवनमुखे सवनमुखे कार्य्येतीति ख०,
 ग० च ।

७ देवेभ्य ऐध्रं देवेभ्यो देवेभ्य ऐन्ध्रं
 ख०, ग० च ।

८ चोजसे इति ख०, ग० च ।

९ स्वाहौषधीरनुरुध्यसे इति ख० ।

१० क्षत्रियो प्रौक्षीरिति ख० । प्रौक्षीः
 केनाप इतीति ग० ।

११ अवाच्छात्येधमवारमिति ग० ।

अनुनासिके अनुनासिकं ॥ ११ ॥

अप्रग्रहाः समानाचराण्यनुनासिकानीत्येषां मतमुद्दिष्टाय विधिः^(१) । अस्मिन्^(२) उदात्तवत्यनुनासिके पूर्वतः परत उभयतो वा स्थिते सति ते उभे अप्यचरे अनुनासिकं धर्म-
मेकमाप्नुतः । उक्तान्येवोदाहरणानि । एतदनिष्टं ॥

स्वरितानुदात्तसन्निपाते स्वरितं ॥ १२ ॥

स्वरितानुदात्तयोः सन्निपाते एकादेशे सत्युभावपि तौ स्वरि-
तमापद्येते । यथा, कन्येव नुन्ना । क्वीं क्व्योपाकृताय । या-
ज्यैषा वै सप्तपदा^(१) । अथ क्तास्य^(२) । इह स्वरितस्याविशेषेण
ग्रहणे नित्यस्वरित एव गृह्यते । तस्य सव्यञ्जनानामचरा-
णाञ्च^(३) पदावयवानामुत्पत्तिकाल एव सम्भवात् । अन्येषाञ्च^(४)
पदोत्पत्तिकालादूर्ध्वमचराणां पदानाञ्च संहितायामुदात्तात्
परोनुदात्त इति विधानात् । तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्त
इत्यादि^(५) । तस्मान्नित्यस्यैव मुख्यत्वम् । सामान्योक्तौ च सत्यां
मुख्ये सम्प्रत्यय इति तस्यैव स्वीकारो युक्तः । अथाब्रवी-
दित्यादवेकादेशस्योदात्तान्तरभावितादुदात्तात्परोऽनुदात्तस्व-
रितमिति अनेनैव स्वरितत्वं विज्ञेयं ॥

१ अनुनासिकान्येकेषामित्येकेषां मतम् । ५ स्वरितव्यञ्जनानामचराणाञ्चेति ग० ।
तानुद्दिष्टाय विधिरिति इ० मु० । अनु- स्वरितस्य व्यञ्जनानामचराणाञ्चेति इ०
नासिकानीत्येषां मतं तदुद्दिष्टाय विधिरि- मु० ।
ति ग० ।

२ तस्मिन्निति इ० मु० ।

६ अन्येषां नु इति ग०, इ० मु० च ।

३ सप्तपदा शक्नोतीति ग० ।

७ उदात्तस्वरितमित्यादि चेति ग०, इ०
मु० च ।

४ क्तास्याहवनीय इति ग० ।

न धामापासिपरो बुध्नियाज्यापूषामिनन्तार्धे ॥ १३ ॥

धा, मा, पा, एष्वन्त्यस्वर आर्षपाठकाले^(१) असिपरः, बुध्निया, ज्या, आ, पूषा, अमिनन्त, एष्वन्त्यस्वर^(२) आर्षे स्वरपरः पूर्वविधिं न प्राप्नोति । यथा, स्वधा अस्युर्वी । सहस्रस्य प्रमा असि । धन्वन्निव प्रषा असि । असि पर इति किं । स्वधेति स्वाधा । प्रमेति प्रामा । प्रपेति प्राप^(३) । आर्ष इति किं । स्वधा अस्यसि स्वधा स्वधासि । एवमादि । प्रपा अस्यसि प्रपा प्रपासि । प्र बुध्निया ईरते । ज्या इयं^(४) । आ पूषा एत्वावसु । आकारः किमर्थः । तं पूषाधत्त । आ ते सुपर्णा अमिनन्त^(५) । आर्षस्वरपर इति किं । बुध्निया ईरत ईरते बुध्निया बुध्नियेरते । ज्या इयमियं ज्या इयम् । आ पूषा पूषा पूषा । पूषा पूषा एत्वेतु पूषा पूषेतु । अमिनन्त एवैरेवैरमिनन्तामिनन्तेवैः । आर्षेयस्वरपर^(६) इति किं । असि स्वधा स्वस्यसि स्वधा । सुपर्णा अमिनन्तामिनन्त सुपर्णाः सुपर्णा अमिनन्त । इदमेव प्रत्युदाहरणं । ननु ज्येयममिनन्त वैरित्यादिजटायामपि तृतीयपर्यायस्य प्रकृतित्वात् । पूषा एत्वेतु पूषा पूषेतु । अमिनन्त एवैरमिनन्तामिनन्त एवैः । आ पूषा पूषा पूषा^(७) ॥

एष्टरेतनेमन्नोन्नोष्ठेकपरो लुप्यते ॥ १४ ॥

एष्टः, एतन, एमन्, ओन्नन्, ओष्ठ, एवः, इत्येवम्परो अवर्णौ

१ आर्षे पाठे इति ६० सु० ।	६ आर्षस्वरपर इति ६० सु० ।
२ एतेष्वन्त्यस्वर इति ६० सु० ।	७ आपषा इत्यारभ्य अमिनन्त एवैरिति पाठो ग०, चिह्नितपुस्तकेन नास्ति । ६० सु० पुस्तकेच्छतु आपूषेत्यारभ्य सर्वस्वरमपाठो नास्ति । तत्र केवलं पूषा अमिनन्त इत्युदाहरणद्वयमेवास्ति ।
३ स्वधेति स्वधा । प्रमेति प्रमा । प्रपेति प्रपा इति ग० ।	
४ धन्वन् ज्या इयं मिति ६० सु० ।	
५ अमिनन्त एवैरिति ग० ।	

लुप्यते । अथावर्णपूर्वं इत्यनुवर्त्तमानादवर्णं^(१) इति लभ्यते ।
अशीयेष्टा रायः । शमितार उपेत न । अपान्त्वेमन्त्सादयामि-
व्यपान्त्वोन्नन्त्सादयामि । स्वाहोष्ठाभ्यां । ओष्ठग्रन्थस्य सर्वा-
वस्थस्य ग्रहणं भवति, ग्रहणस्येति^(२) वचनात् । उपयाम-
मधरेणोष्ठेन । निरमितेवच्छन्दः । अवर्णो लुप्यत^(३) इति
किं । शिल्योष्ठः शितिभ्रुः । शिल्योष्ठाय स्वाहा ॥

इवर्णाकारौ यवकारौ ॥ १५ ॥

अवर्णपूर्वोऽधिकारो निवृत्तः । स्वरपराधिकारस्तु वर्त्तते ।
अथ स्वरपरो यकारमिति पूर्वाध्याये प्रक्रान्तः । इवर्णाकारौ
पदान्तौ स्वरपरौ यथासङ्ख्येन यकारवकारावापद्येते^(४) ।
अभ्यस्यात् । भवोत्पत्त्यामः^(५) । आ पूषा एत्वावसु । दीर्घस्य
प्रग्रहविविधानात्^(६) प्लुतस्य^(७) सन्धिनिषेधात्, उकारस्य कारो-
त्तरत्वं कृतम्, इवर्णाकारौ यवकाराविति ॥

उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तः स्वरितं ॥ १६ ॥

‘व’कारः पूर्वसूत्रोक्तनिमित्तनाविवर्णाकारावन्वादिशति ।
उदात्तयोरिवर्णाकारयोः परोऽनुदात्तः^(८) स्वरितमापद्यते ।
व्यवैनेन । अप्सवने । उदात्तयोरिति किं । नीचात् ध्रुवतर्षं ।

१ इत्यनुवर्त्तमानादवर्णं इति ग०, इ०

५ ऊत्पत्त्यामेति ग०, इ० सु० च ।

सु० च ।

६ प्रग्रहधानादिति ग० ।

२ ग्रहणस्य चेति इति ग० इ० सु० च ।

७ तस्येति ग० ।

३ अवर्णपूर्वो लुप्यते इति ग० ।

८ परोऽनुदात्तयोश्चेति ग० । परोऽनुदा-

४ यवकारावापद्येते इति इ० सु० ।

तर्षेति इ० सु० ।

मध्वग्नौ जुहोति । परोऽनुदत्त इति किं । तद्यद्व्यध्यक्षराणि^(१) ।
सत्वे यजेत । इन्वानं उपस्तीर्णं^(२) ॥

जभावे च ॥ १७ ॥

‘च’कारः पूर्वस्योदात्तत्वान्वाकर्षकः^(३), परस्य चानुदात्तत्व-
मन्वादिशति । पूर्व्वेणोदात्तेन परस्य चानुदात्तस्य^(४) जभावे
क्रियमाणे स्वरितं जानीयात् । यथा, सूत्रीयमिव । सूत्राता ।
मा सूत्तिष्ठन् । दिक्षूपदधाति । पूर्व्वेणोदात्तेनेति किं^(५) ।
सूपस्थादेव । परस्यानुदात्तस्येति किं^(६) । ता दिक्षूपाद-
धतत ॥

न श्येती मिथुनी ॥ १८ ॥

श्येती, मिथुनी, इत्येतयोरन्त्यस्यरो यथाविहितं^(७) नापद्यते ।
यथा, श्येतेन श्येती अकुरुत । मिथुनी^(८) अभवन् ॥

लुप्येते त्ववर्णपूर्व्वौ यवकारौ ॥ १९ ॥

अवर्णपूर्व्वौ स्वरपरौ यकारवकारौ लुप्येते । यथा, आप
उन्दन्तु । ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् । न विचिन्त्याश् इति ।
इम एवास्मै । आसामहा एवेमौ । अवर्णपूर्व्व इति किं । वाय-

१ तद्यद्व्यध्यक्षराणि इति क० ।

५ पूर्व्वेणोदात्तेन किमिति ग०, इ० सु० च ।

२ इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति इ०

६ परस्यानुदात्तेन किमिति ग० ।

मु० । इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति ग० ।

७ यथाविहितं यत्किमिति ग०, इ०

३ पूर्व्वोदात्तत्वान्वाकर्षक इति इ० सु० । सु० च ।

४ परस्यानुदात्तस्येति ग०, इ० सु० च ।

८ न मिथुनी इति इ० सु० ।

विष्टये दुरोणे । अहावनदत् । मर्त्याः आविवेश । एवम्पूर्वा-
विति किं । अभ्यखात् । हृत्स्रसः । 'तु'शब्द इतरौ यव-
कारौ^(१) निवर्त्तयन्नादेशप्राप्तयोरेवानघोर्लोपविधयत्वं द्योतयति ।
अवर्णः पूर्वो याभ्यां ताववर्णपूर्वौ ॥

नोख्यस्य ॥ २० ॥

उख्यस्य शाखिनः पक्षे अवर्णपूर्वौ यवकारौ न लुप्येते ।
उक्तान्येवोदाहरणानि ॥

वकारस्तु साङ्कत्यस्य ॥ २१ ॥

सान्निध्यान्निधो लभ्यते । साङ्कत्यस्य मते अवर्णपूर्वौ वकारौ
न लुप्येते, यकारस्तु लुप्यत एवेत्यर्थः ।^(२) अहावनदत्^(३) ।
पूर्वाचार्यमतनिवर्त्तकः, 'तु'शब्दः । सूत्रमिदमेवेष्टम् । न तु
पूर्वद्वयं परहयच्च ॥

उकारौकारपरौ लुप्येते माचाकीयस्य ॥ २२ ॥

यकारवकाराववर्णपूर्वौ उकारौकारकपरौ लुप्येते, यथा-
सङ्ख्यं माचाकीयस्याचार्यस्य मतेन^(४) । आप उन्दन्तु । या
जाता ओषधयः^(५) । एवम्प्राविति किं । त एनां भिषज्यन्ति ।
वायुविष्टये । लुप्येते इति इह पुनरारम्भः । पूर्वसूत्रप्रयोजन-
सम्बन्धशङ्कानिराकरणार्थः^(६) ॥

१ यवौ इति ग० ।

२ वायव इष्टये दुरोणे इति इ० सु०
पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

३ अहावनदत्तादत्ते इति ग०, इ० सु०
च ।

४ मते इति इ० सु० ।

५ ग, चिह्नितपुस्तके जाता इति पाठो
नास्ति ।

६ पूर्वसूत्रद्वयस्थितजननसम्बन्धशङ्कानि-
राकरणार्थं इति ग० । पूर्वसूत्रद्वयस्थि-
तजनः सम्बन्धशङ्कानिराकरणार्थं इति
इ० सु० ।

लेशो वात्सप्रस्यैतयोः ॥ २३ ॥

वात्सप्रस्यमते^(१) यकारवकारयोः^(२) अवर्णपूर्व्ययोर्लेशः स्यात् ।
लेशो नाम लुप्तवदुच्चारणं^(३) । एतयोरित्युकारौकारपरी निर्द्दि-
शति । उक्तान्येवोदाहरणानि ॥

न मृतप्रग्रहौ ॥ २४ ॥

न खलु मृतः प्रग्रहश्च सन्धिविधिं भजते^(४) । यथा, अस्तुहीश्
इत्यब्रूताम् । ते एनमभि । इत्यादिविधो निषिद्धे अन्यस्मिंश्चाना-
रभ्यमाणे प्रकृतिवद्भवति ॥

परश्च परश्च ॥ २५ ॥

चकाराकृष्टयोर्थ्यकारवकारयोर्लोपे^(५) सति परसन्धिर्न^(६)
भवति । यथा, आप उन्दन्तु । अग्र इमं । सान्निध्यान्निषेधो
लभ्यते । ननु लोपे सतीत्येतावतैवालं यकारवकारयोरिति
किं^(७) । सेदुहोता । सैनानीकेन । सोषधीरनु^(८) । इत्यादि ।

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे दशमोऽध्यायः ॥

१ एतयोरिति इ० मु० पुलकेशिकः
पाठः ।

२ यवकारयोरिति ग० ।

३ लुप्तमुच्चारणमिति ग० ।

४ सन्धिविधिं भजते इति इ० मु० ।

सन्धिविधिं भजते इति क० ।

५ यवकारयोर्लोपे इति ग०, इ० मु० च ।

६ परः सन्धिर्निति इ० मु० ।

७ यवकारयोरिति किमिति ग०, इ०

मु० च ।

८ सोषधीरिति ग० ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

लुप्यते त्वकार एकारौकारपूर्वः ॥ १ ॥

एकारपूर्वं ओकारपूर्वो वा अकारो लुप्यते । यथा, तेऽ-
ब्रुवन् । (१), 'तु' शब्दो न भ्रुतप्रयहाविति निषेधसम्बन्धं (२) नि-
वर्त्तयतीति केचित् । स्वरपराधिकारं निवारयतीत्यपरे सङ्गि-
रन्ते । एकारौकारौ पूर्वौ यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

अथालोपः ॥ २ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । अलोप उच्यते, इत्येतदधिकृतं
वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । न लोपः, अलोपः, लोपा-
भाव इत्यर्थः ॥

धातारातिरूपवाजपेयजुष्टश्वेनायोख्यध्रुवक्षितिरिय-
मेवसायाग्निर्मूर्द्धारुद्रप्रथमोपोत्तमविकर्षविहव्यहिरण्यवर्णो-
ययाज्यामहापृष्ठेय ॥ ३ ॥

धातारातिरित्यादिष्वनुवाकेषु एकारपूर्वं ओकारपूर्वो वा
अकारो न लुप्यते । धातारातिरित्यत्र यथा, निधपतिर्नो अग्निः ।

१ सोमवेदिति इ० मु० पुस्तकेधिकः २ निषेधसम्बन्धविधिमिति ग०, इ०
पाठः । म० च ।

रातिरिति किं । धाता देवेभ्योऽसुरान्, इति शाखान्तरे । उप-
 प्रयन्तो अश्वरमित्यत्र यथा, आरे अस्मे च, देव सवितः प्रसुव,
 इत्यादिषडनुवाकानां वाजपेयसञ्ज्ञा । अत्र यथा, ते नो अर्व-
 न्तः । ते अग्रे अश्वं^(१) । जुष्टोवाच इत्यत्र यथा, यस्ते अश्वः ।
 यो द्रुप्सोः अश्वः । श्वेनायेत्यत्र यथा^(२), नमः पितृभ्यो अभि ।
 विश्वे अरपा एधते । उख्ये यथा, शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य ।
 नमो अस्तु सर्पेभ्यः । भ्रुवक्षितिरित्यत्र यथा, विश्वे अभिगृणन्तु ।
 कर्मिर्द्रुप्सो अपां । क्षितिरिति किं । भ्रुवेत्यकारान्तस्य यदि ग्रहणं
 स्यात् । भ्रुवोसि भ्रुवोहमित्यत्रापि भवेदिति । इयमेव सायेत्यत्र,
 केतुं कृण्वाने अजरे । त्रयो वर्ष्मासो अनु । इयमित्येतावतैवालं
 किमन्येन^(३) । इयं ते शुक्र तनूरित्यत्र, सगर्भ्यो^(४) अनुसखेत्यत्र,
 माभूदिति, सायेति पदद्वयं मन्दधियां प्रतिपन्त्यर्थमिति केचित् ।
 अन्येत्यन्यथापि^(५) कथयन्ति । अस्यानुवाकस्य शेषभूता या^(६) ऋग-
 न्यत्र स्थिता सापि स्वीकर्त्तव्येति^(७) । यथा, ये अपरीषु पश्चात्^(८) ।
 अग्निमूर्द्धा दिव इत्यत्र यथा, स योजते अरुषः । एनावो अग्निं^(९) ।
 मूर्द्धेति किं । अग्निर्मादुरिष्टादित्यत्र, यो मेतिदूरे रातीत्यत्र
 माभूदिति^(१०) । रुद्रप्रश्नस्य प्रथमोपोत्तमानुवाकयोर्यथा, नमो

१ अश्वमा युञ्जन्ति ग० ।

८ यो ते यन्ति ये अपरीषु पश्चादिति ग०,

२ श्वेनाय पत्न्ये इत्यत्र यथिति ग०, ६० सु० च । ३० सु० च ।

३ किमन्यैरिति ग० ।

९ अग्निं नमसेति ग० ।

४ सगर्भ इति ग० ।

१० योमेतिदूरे रातीत्यतीति ग, चिह्नित-

५ अन्येत्यन्यथेति ग०, ६० सु० च ।

मुक्तके पाठोऽस्ति । माभूदिति पाठस्तु

६ शेषभूता या इति ग० ।

नास्ति ।

७ ऋगन्यत्र स्थितामपि स्वीकरोतीति ग० ।

अस्तु नीलग्नीवाय (१) उत मा नो अभकम् । उत्तमस्य पूर्वतः
सन्निकृष्टः, उपोत्तमः । अश्मन्नूर्जमित्यनुवाकपञ्चकस्य (२) विक-
र्षसङ्ज्ञा । तत्र, अन्यन्ते अस्मत् । पावको अस्मभ्यम् । यो नः
सतो अभि रायस्योषे अधियज्ञो अस्थात् । वाजो नः सते-
त्याद्यनुवाकत्रयस्य (३) विहव्य सङ्ज्ञा । तत्र, विश्वे अद्य मरुतः ।
देवासो अधिवोचत (४) । हिरण्यवर्णीये यथा, एका देवो
अप्यतिष्ठत् । याज्यासु यथा, सुपथा राये अस्मान् । कामेन
कृतो अभि (५) । समिद्दिशं, जीमूतस्य, यदक्रन्दो, मानो मित्रो,
ये वाजिनम्, अग्निर्मन्वे, षष्ठांमेधामनुवाकानां महापृष्ठसञ्ज्ञा ।
तत्र, विवस्त्रहाते अभि नः । सोमो अधिव्रवीतु । महेति
किं । पृथिवी तेत्नरिक्षेण ॥

अ॒हसो॒हतिरनिष्टतोऽवन्वस्मानवद्याद॒हनि च ॥ ४ ॥

‘च’कारो धातारातिरित्यादिविषयान्वादेशकः (६) । अ॒हसः,
अ॒हतिः, अनिष्टतः, अवन्वस्मान्, अवद्यात्, अ॒हनि, इत्येतेषु ग्रह-
णेषु धातारातिरित्यादिस्थलेष्वन्तर्वर्त्तिष्वेकारपूर्वं ओकारपूर्वा
वा (७) न लुप्यते । यथा, प्रमुञ्चतो नो अ॒हसः । परिद्वेषसो

१ द्रापे अन्वसस्यते इति ग० चिह्नित-
पुस्तके इ० सु० पुस्तके चाधिकपाठः ।

४ विश्वे देवासो अधिवोचता मे इति इ०
सु० ।

२ अश्मन्नूर्जमित्यनुवाकपञ्चकस्येति
ग०, इ० सु० च ।

५ कामेन कृतौ अभ्यानदिति इ० सु० ।

६ विषयान्वादिशतीति ग० ।

३ वाजो नः सप्त प्रदिश इत्यनुवाक-
वाक्यस्येति ग०, इ० सु० च ।

७ एकारपूर्वो वीकारपूर्वो वा अकार
इति ग०, इ० सु० ।

अह्निः । बद्धतान्ते अनिष्टृतः । ते अवन्वस्मान् । अस्मान्-
निति किं । तेनोऽवन्तु पितरः । मित्रमही अवद्यात् । शुचिः
शुक्रे अहनि^(१) । यवनहपरत्वाद्देषु प्राप्यमाणलोपेषु अलोपोऽयं
विहितः । अन्वादेगः किमर्थः । स एवैनं पाप्मनोऽहसो
मुञ्चति ॥

अनु घर्क्षासआपोमर्त्तोरथस्त्वोदत्तेवातःपूर्वः ॥ ५ ॥

अत्र विसर्गान्तानामोत्वमापन्नानां पूर्वनिमित्तत्वमिति विज्ञे-
यं । घर्क्षासः, आपः, मर्त्तः, रथः, त्वः, दत्ते, वातः, एवम्पूर्वः^(२)
अन्वित्यत्र अकारो न लुप्यते । यथा, चयो घर्क्षासो अनु । तस्मा-
दापो अनु^(३) । यदा ते मर्त्तो अनु । अनु त्वा रथो अनु ।
पीयति त्वे अनु । शुक्रमादत्ते अनुहाय^(४) । धनुस्तद्वातो
अनु^(५) । अन्विति किं । वातोऽभिपवते^(६) । एवम्पूर्व इति किं ।
अनुगावोऽनुभगः^(७) । यवनहपरत्वनिषेधार्थोऽयमारम्भः ॥

अभिवात्वपच्च ॥ ६ ॥

‘च’कारो वात इत्यन्वादिशति । अभिवातु, अपः, इत्येतयो-
रकारो वातःपूर्वो न लुप्यते । मयोभूर्वातो अभिवातु^(८) ।

१ अह्न्योजसीनेति ग०, इ० सु० च । ५ अनुवातु ते इति ग०, इ० सु० च ।

२ इत्येवम्पूर्व इति ग०, इ० सु० च । ६ अनुमिक्तोके वातोऽभिपवते इति

३ अनु स्थ नेति ग०, इ० सु० च । ६ सु० ।

४ अनुहाय जायते इति ग०, इ० सु० च । ७ अनुगावोऽनुभगः कनोनामिति इ० सु० ।

८ अभिवातु इति इ० सु० ।

वात्विति किं । वातोऽभिषवते^(१) । यद्वातो अपो अगमत् ।
अन्वादेशेन किं^(२) । अवरुन्धेऽपोऽग्रेऽभिव्याहरति ॥

अन्वगमच्च ॥ ७ ॥

अप इति 'व'कारोऽन्वादिशति । अनु, अगमत्, इत्येतयोर-
कारो न खल्वपःपूर्वो लुप्यते । अपो अन्वचारिषं । अपो अग-
मदिन्द्रस्य । एवम्पूर्वं इति किं । पशवोनूदायन् ॥

आपःपूर्वोऽङ्गिरपान्नपादस्मान् ॥ ८ ॥

अङ्गिः, अपान्नपात्, अस्मान्, एतेषु अकार आपःपूर्वो न
लुप्यते । समापो अङ्गिरस्मत । देवो रापो अपान्नपात् । नपा-
दिति किं । वारुणीरापोपाञ्च । आपो अस्मान्मातरः^(३) ।
एवम्पूर्वं इति किं । सोऽस्मान् पातु ॥

रायेसइन्द्रःपूर्वश्चाकारपरः ॥ ९ ॥

'व'काराक्षटे अस्मान्यहणे अकारपरः^(४) वर्त्तमानोऽकारो
राये, सः, इन्द्रः, एवम्पूर्वो^(५) न लुप्यते । रायेपूर्वस्योदाहरणं शा-
खान्तरे, अथवा जटायाम्भवति । राये अस्मात् अस्मान् राये राये
अस्मान् । यथासंहितायां नोदाहरणम्, अकारपरत्वाभावात्,
तर्हि तदा^(६) कथमलोप इति चेत् । त्रिपदप्रभृतिपुनरुक्तत्वादिति
ब्रूमः । मा सो अस्मात् अवहाय^(७) । इन्द्रो अस्मानस्मिन्^(८) ।

१ वातोभिषवते इति ग० । ६ तदेति पदं ग० चिह्निते ६० मु० पुस्तके च

२ वातपूर्वं इति किमिति ग० । नास्ति ।

३ अस्मान्मातरः श्रुत्यन्विति ग० । ७ सामो अस्मानवहायेति ग० ।

४ अकारपरः सति इति ६० मु० । ८ इन्द्रो अस्मान्स्मिन् द्वितीये इति ग०, ६०

५ इत्येवम्पूर्वं इति ग०, ६० मु० च । सु० च ।

अकारपर इति किं । सोऽस्मान् पातु । एवम्पूर्वं इति किं । सोऽस्मानमुच । अकारः परो यस्मात् तत् अकारपरम्, तस्मिन् ॥

तेपूर्वाऽद्यान्धोऽश्रुग्ने ॥ १० ॥

अद्य, अन्धः, अश्रुः, अग्ने, एतेष्वकारः, ते इत्येवम्पूर्वी न लुप्यते । यथा, पशुं पशुपते ते अद्य । उपो ते अन्धः । अश्रुना ते अश्रुः । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं । एतेष्विति किं । तेऽग्नये-प्रवते^(१) । तेपूर्वं इति किं । प्रथमोऽश्रुः स्कन्दति । तेन त्वा दधेग्ने अङ्गिरः ॥

मेपूर्वश्च ॥ ११ ॥

‘च’ काराकृष्टे सति अग्न इत्यस्मिन् अकारो मे इत्येवम्पूर्वी न लुप्यते^(२) । यथा, यन्मे अग्ने अस्य । इमा मे अग्न इष्टकाः । मेपूर्वं इति किम् । तेन त्वा दधेऽग्ने अङ्गिरः । अन्वादेशेन किं । प्राणश्च मेऽपानश्च मे । तदशकं तन्मे राधि ॥

अस्याश्विनापरा च ॥ १२ ॥

मेपूर्वं इति ‘च’ कारोऽन्वादिशति । अस्य, अश्विना, अपरा, एतेष्वकारो मेपूर्वी न लुप्यते । वियन्तु देवा हविषो मे अस्य । पुनर्मे अश्विना युवं^(३) । यद्वा मे अपरागतं ॥

१ ते तेऽग्नये प्रवते इति ६० सु० । मे पूर्वोऽग्रे इत्यन्वाकारो न लुप्यते इति ६० सु० ।

२ चकारोऽग्रे इत्यन्वादिशति । २ युवं चच इति ६० सु० ।

नःपूर्वोऽसदग्निरघान्तमोऽभ्यस्मिन्नद्यपथि ॥ १३ ॥

असत्, अग्निः, अघ, अन्तमः, अभि, अस्मिन्, अद्यपथि, एते-
ष्वकारो न इत्येवम्पूर्वो न लुप्यते । यथा, सुपारा नो असदग्नौ ।
अयं नो अग्निर्वरिवः । रक्षामाकिर्नो अघशंस ईशत । अग्ने
त्वं नो अन्तमः । स्मिच्छिन्नो अभि^(१) । शिच्चा नो अस्मिन् । ते-
भिर्द्वा अद्यपथिभिः^(२) । पथीति किं । नोद्य वसु वसतीति ।
नःपूर्व इति किं । तस्मादश्वाङ्गर्होऽसत्तरः । सोऽग्निर्जातः ।
उत्तरतोऽघायुरभिदासति । तेस्मिन्नैच्छन्त । एतेष्विति किं^(३) ।
ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु ॥

नमःपूर्वोऽग्रेऽश्वेभ्योऽग्नियाय ॥ १४ ॥

अग्रे, अश्वेभ्यः, अग्नियाय, एतेष्वकारो नमःपूर्वो न लुप्यते ।
नमो अग्रेबधाय च । नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यः । नमो अग्नि-
याय च । नमःपूर्व इति किं । अग्रेऽग्रेऽभिव्याहरति । एतेष्विति
किं । नमोग्नये प्रतिविद्वाय ॥

आविन्नःसोमःपूर्वोऽग्निपरः^(४) ॥ १५ ॥

आविन्नः, सोमः, एवम्पूर्वोऽकारोऽग्निपरो न लुप्यते ।
गतीतिपदैकदेशः शाखान्तरे बह्वपादानार्थः । आविन्नो अग्निरष्ट-
हपतिः । सोमो अग्निरुप देवाः । एवम्पूर्व इति किं । सोऽग्नि-
र्जातः । एवम्पर इति किं । आविन्नोऽयमसौ ॥

१ स्मिच्छिं नो अभिवसीय इति ६० सु० । २ नमोऽग्रे प्रतिविद्वायेति पाठः
स्मिच्छिं नो अभिवसीयो नयन्मिति ग० । ३ सु० पुस्तकेधिकोस्ति ।
४ अद्यपथिभिः सुगुभी रक्षा च न इति ४ पूर्वोऽग्निपरः इति क० ।
६० सु० ।

धीरासोऽदव्यासएकादशासऋषीणां पुत्रः शार्थातेऽपा-
ठः पितारः पृथिवी यज्ञे आसते ये गृह्णाम्यग्रे वा एष जज्ञे स ए-
नो युवयो र्यः पृष्ठे पतिर्वी गो शुभः पुवः समिद्धऋषभः पाथो वचो-
वर्षिष्ठे जुषाणो यो रुद्रो वृष्णः पूर्वः ॥ १६ ॥

धीरासः, अदव्यासः, एकादशासः, ऋषीणां पुत्रः, शार्थाते,
अपाठः, पितारः, पृथिवी यज्ञे, आसते ये, गृह्णाम्यग्रे, वा एषः
जज्ञे, स एस्मानः, युवयो र्यः, पृष्ठे, पतिर्वः, गो, शुभः पुवः,
समिद्धः, ऋषभः, पाथः, वचः, वर्षिष्ठे, जुषाणः, यो रुद्रः, वृष्णः,
एवम्पूर्वो न खल्वकारो लुप्यते । यथा, धीरासो^(१) अनुदृश्य यजन्ते ।
अदव्यासो अदाम्यं । एकादशासो, अप्सुषदः । ऋषीणां पुत्रो
अधिराज एषः । ऋषीणामिति किं । यस्य पुत्रो जातः । यथा
शार्थाते अपिवः । अपाठो अग्निः । त्वत्पितारो अग्ने देवाः ।
पृथिवी यज्ञे अस्मिन् । पृथिवीति किं । ते मास्मिन् यज्ञे, इत्यत्र^(२)
जटायां । अद्यासते ये अन्तरिक्षे । आसत इति किं । पृथिव्यां^(३)
येन्तरिक्षे । मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं । गृह्णामीति किं । अष्टौ-
ह्रस्वोऽग्रेभिषुणीति । इडावा एषो असुर । वानिति किं । शुक्र
एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः । प्रथमं^(४) यज्ञे अग्निः । स एस्मानो अभि-
रक्षतु । समिति किं । गयस्मानोऽग्निषु, इति शाखान्तरे ।

१ तां धीरास इति ग०, इ० सु० च । २ ये पृथिव्यामिति इ० सु० ।

३ यज्ञे इतीति ग० ।

४ इतः प्रथममिति ग०, इ० सु० च ।

युवयोर्यो अस्ति । युवयोरिति किं । योषु भस्म^(१) । नाकस्य
 पृष्ठे अधि^(२) । यज्ञपतिर्वो अत्र । पतिरिति किं । नवो भागानि
 हव्यं । गो अर्घमेव सोमं करोति । अप्यकारादिति वचनात्
 अगो अर्वम् इति चोदाहरणं । उच्छुषो अग्ने यजमानाय^(३) ।
 अग्रे पुवो अग्रे गुवः । समिद्धो अञ्चन् । द्यामृषभो अन्तरीक्षं ।
 प्रियं पाथो अपीहि । उग्रं वचो अपावधीत्^(४) । वर्षिष्ठे अधि-
 नाके । जुषाणो अमुराज्यस्य वेतु । यो रुद्रो अग्नौ यः । य
 इति किं । यदुपहन्त्याद्भुद्रोस्य^(५) । वृषाणो अश्वस्य सन्दानं^(६) ॥

अरतिमस्य यज्ञस्यातिद्रुतोऽतियन्त्यनृणोऽविष्यन्ननमीवोऽ-
 न्नैवर्चिरजीतानज्यानिमज्जिया अम्बाल्यर्वन्तमस्त्वक्कणोद-
 ज्जिरोऽपु यो अस्तभायदच्युतोऽश्वसनिरस्थभिरशिश्नेदङ्गेऽ-
 म्निय ॥ १७ ॥

अरतिं, अस्य यज्ञस्य, अतिद्रुतः, अतियन्ति, अनृणः, अवि-
 ष्यन्, अनमीवः, अनेषु, अर्चिः, अजीतान्, अज्यानि, अज्जियाः,
 अम्बालि, अर्वन्तं, अस्तु, अकणोत्, अज्जिरः, अपु यः, अस्तभायत्,
 अच्युतः, अश्वसनिः, अस्थभिः, अशिश्नेत्, अङ्गे, अम्निय, एतेष्व-
 कारो न खल्वेकारपूर्वं ओकारपूर्वो वा लुप्यते । यथा, मूर्धान-

१ योषु भस्म प्रवेशयति इति ६० सु० । ४ अपावधीमिति ग०, ६०, सु० च ।

२ अधिरोचने दिव इति ग०, ६० सु० च । ५ यदुपहन्त्याद्भुद्रोस्येति ६० सु० ।

६ यजमानायधीति ६० सु० ।

६ सन्दानमसीति ग०, ६० सु० ।

न्दिवो अरतिं^(१) । यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य । यज्ञस्येति किं ।
 एतेऽस्याममुष्मिन् । प्रत्यङ्क्सीमो अतिद्रुतः । पश्यन्ती अतियन्ति ।
 द्रुतीयन्तीभ्यां किं^(२) । नैनं सीमोतिपवते । तदग्ने अनृणो
 भवामि । नयवसे अविष्यन् । स्वावेशो अनमीवः^(३) । ये अन्नेषु
 विविध्यन्ति । जातवेदो यो अर्चिः । शरदो अजीतान् । तेषां
 यो अज्यानि । तिरो अङ्गिया मा सुहुताः । अस्वे अस्वालि ।
 यो अर्वन्तं जिघांसति । वहिस्ते अस्तु बालिति । इत इन्द्रो
 अक्ष्णोत् । अग्ने अङ्गिरो योस्यां । यो अप्सु य ओषधीषु । य
 इति किं । अश्वोप्सु योवेतसः^(४) । यो अस्तभायदुत्तरं । मदाय
 रसो अच्युतः । यो भक्षो अश्वसनिः । सनिरिति किं । अश्वे-
 भ्योऽश्वपतिभ्यः^(५) । इन्द्रो दधीचा अस्थभिः । भिरिति किं^(६) ।
 दधीशमस्थभ्यो मज्जभ्य^(७) इत्यत्र जटायां^(८) अस्थभ्यो मज्जभ्यो
 मज्जभ्योऽस्थभ्योऽस्थभ्यो मज्जभ्यः । वरुणो अग्निश्चेत् । अङ्गे अङ्गे
 निदध्यत्^(९) । अग्नियेत्यकारगृहीतः पदैकदेशो बह्वपादा-
 नार्थः । एतानि ते अग्निये नामानि । यदापो अग्निया
 वरुणेति^(१०) । पयो अग्नियासुहृत्सु ।

१ अरतिं पृथिव्या इति ६० मु० ।

अस्य भिरितिकिमिति ग० ।

२ द्रुतो यन्तीत्याभ्याकिमिति ६० मु० ।

३ ग, चिह्निते ६० मु० पुस्तके च दधी
 ति पदं नास्ति ।

द्रुतोति यन्ती इत्येताभ्यां किमिति ग० ।

८ इति जटायामिति ग० ।

३ अनमीवो भवामि इति ६० मु० ।

४ अप्सुजो वेतस इति ग०, ६० मु० च ।

९ निदध्यदिति ग० ।

५ अश्वपतिभ्येति ६० मु० ।

१० वरुणेति शपामहे इति ६० मु० ।

६ अस्थभिरिति किमिति ६० मु०, ग० च ।

अध्वर स्वरपरे ॥ १८ ॥

अध्वर इत्यस्मिन् ग्रहणे स्वरपरे वर्त्तमानोऽकारो न खल्वेकारौ
कारपूर्वो वा^(१) लुप्यते । सत्यधर्माणी अध्वरे । हविष्मान्
देवो अध्वरः । उपप्रयन्तो अध्वरमित्याह । अत्र त्रिपदप्रभृति-
न्यायेन^(२) प्रसरति । तल्लक्षणासम्भवात्^(३) । स्वरपर इति
किं । शुग्वा अग्निः सोध्वर्युं^(४) ॥

स पूर्वस्यार्द्धसदृशमेकेषामर्द्धसदृशमेकेषाम् ॥ १९ ॥

योऽयमकारोऽलुप्तः स पूर्वस्य एकारस्य ओकारस्य वा अर्द्ध-
मात्रसदृशं कालं भजते इत्येकेषामृषीणां मतं । अर्ध्वर्द्धमात्रः
स्यादित्यर्थः । उक्तान्येवोदाहरणानि दर्शनात्^(५) । अर्धेन सदृशः
अर्द्धसदृशः, तम्, अर्द्धसदृशम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकादशोऽध्यायः ॥

१ वेति पदं ६० मु० पुस्तके नास्ति ।

२ त्रिपदन्यायेनेति ग० ।

३ तल्लक्षणाभावसम्भवादिति ग० ।

४ सोध्वर्युरिति ग० ।

५ विशेषदर्शनादिति ग०, ६० मु०

च ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ लोपः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । अकारस्य लोप उच्यते, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । धातारातिरित्यादिविषयोऽयमध्ययनार्थः ॥

असि ॥ २ ॥

‘असि’ इत्यस्मिन् अकारो लुप्यते, एकारोकारपूर्वः । यथा, सुपर्णोऽसि गरुत्मान् । प्रथोऽसि पृथिव्यसि ॥

न गर्भः सन्नद्धो यमो भद्रः पूर्वः ॥ ३ ॥

गर्भः, सन्नद्धः, यमः, भद्रः, एवम्पूर्वः सान्निध्याल्लब्धे असीत्यस्मिन् अकारो^(१) न लुप्यते । गर्भो अस्त्रोषधीनां । सन्नद्धो असि वीर्यवान् । समिति किं । उपनद्धोऽसुर इति केचिदुदाहरन्ति, तच्चिन्त्यं । धातारातिरित्याद्यन्तःपातित्वाभावात्, असिशब्दादर्शनाच्च । मुख्यन्तु शाखान्तरे विज्ञेयं प्रत्युदाहरणं । असि यमो अस्यादित्यः । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥

१ असीत्यस्मिन् प्रत्ययेऽकार इति इ० मु० ।

यवनक्षपरः स्वरपरेषु ॥ ४ ॥

यकारवकारनकारहकारपरोऽकारो लुप्यते, तेषु यकारादिषु स्वरपरेषु सत्सु । हिरण्यशृङ्गो यो अस्य पादाः । वनस्पतेऽव सृजारराणः । वरेख्योऽनुप्रयाणं । जम्भयन्तोऽहिं^(१) । स्वरपरे-
ष्विति किं । शुक्रन्ते अन्यत् । अग्रे अङ्गाह्वितः ॥

जकारग्रपर उदात्तः ॥ ५ ॥

जकारपरश्च^(२) ग्नपरश्च अकार उदात्तो लुप्यते । ओजोऽजा-
यथाः । शुचिः पादक वन्द्योऽग्ने । उदात्त इति किं । न तद-
वाणो अजरः । निधिपतिर्नी अग्निः ॥

मोवचोदधानस्थेपूर्वश्च ॥ ६ ॥

ग्नपर इति 'च'कारो ज्ञापयति । सः, वचः, दधानः, स्थे,
इत्येवम्पूर्वीं ग्नपरोऽकारलोपः^(३) भवति । यथा, अङ्गिरस्वद-
च्छेमोग्निं मे, इत्यत्र पदैकदेशग्रहणं सङ्क्षेपार्थं । अङ्गिरस्वद-
रिष्यामोऽग्निं । वचोऽग्नये भरता ब्रह्म । दधानोऽग्निर्हीता ।
सधस्थेऽग्निं पुरीषं । अन्वादेशः किमर्थः । सधस्थे अध्युत्तर-
स्मिन् । ग्नपरस्यानुदात्तार्थोयमारम्भः^(४) ॥

१ जम्भयन्तोऽहिं एकमिति ग०, इ० मु० च ।

२ जकारपर इति ग०, इ० मु० च ।

३ ग्नपरोऽनुदात्तोयकारलोप इति इ० मु० ।

४ ग्नपरस्याकारस्यानुदात्तार्थोय-

मारम्भ इति इ० मु० । ग्नपर-

स्यानुदात्तोयमारम्भ इति ग० ।

अभ्यावर्त्तिन्नपूपमपि दधाम्यद्यान्वदितिः शर्माग्नेर्जि-
 न्नक्वामग्नयः पप्रयोऽस्माकमस्मेधत्ताश्माश्वाश्रुतिरश्यामामार्य-
 मस्मत्पाशानस्मिन् यज्ञेऽस्ताव्यथमानाभिद्रोहमधाय्यदोऽथो-
 दुग्धाश्चरिष्टाश्चरथाश्चर्चन्त्यन्तरस्यामस्थान्नायाङ्गिखदकरं
 ॥ ७ ॥

अभ्यावर्त्तिन्, अपूपम्, अपि दधामि, अद्यान्, अदितिः शर्मा,
 अग्नेर्जिह्वां, अग्नयः पप्रयः, अस्माकं, अस्मेधत्ता, अश्मा, अश्वा
 श्रुतिः, अश्याम, अमा, अर्यमन्, अस्मत्पाशान्, अस्मिन् यज्ञे,
 अस्ता, अव्यथमाना, अभिद्रोहं, अधायि, अदः, अथो, अदुग्धाः,
 अरिष्टाः, अरथाः, अर्चन्ति, अन्तरस्यां, अत्रस्थ, अन्नाय, अङ्गि-
 रस्वत्, अकरं, एतेष्वकारो लुप्यते, एकारौकारपूर्वः । यथा,
 अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभ्यावर्त्तिन्निति किं^(१) । कामेन कृती अभ्या-
 नडकं । भद्रशोचेऽपूपन्देव । अग्नेऽपि दधाम्यास्ते । दधामीति
 किं । ब्रह्मा अपि कच्च आसनि^(२) । अनु नोऽद्यानुमतिः ।
 अन्विति किं । प्रतप्ते अद्य शिपिविष्टनाम । अधिव्रवीतु नोऽदितिः
 शर्मा यच्छतु । शर्मेति किं । यथानो अदितिः करति । अध्व-
 रन्नोऽग्नेर्जिह्वामभि गृणीतं । जिह्वामिति किं । व्रताददन्ते
 अग्नेः । ते नोऽग्नयः पप्रयः । पप्रय इति किं । पुरीथासो

अग्नयः^(१) । नरोऽस्माकमिन्द्र । विश्वेऽस्मे धत्त । धत्तेति किं ।
 द्विविणं वाजो अस्मे वाजस्य मा । परिवृद्धि नोऽश्मा भवतु^(२)
 'अश्वाश्रुतिः' अश्वा इत्यस्य यत्र यत्र श्रुतिः, तत्र तत्र लोपः ।
 वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः । श्रुतिरिति किं । प्रचेतसोऽश्वान् । भर-
 न्तोऽश्वायेव । दीर्घग्रहणेन किं । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
 क्षत्रो अश्वा वनतां । वाजयन्तोऽश्वाम युम्नं । युनस्तेऽमैषां । ये
 तेऽर्यमन् । तेऽस्मत्पाशान् । पाशानिति किं । अन्यन्ते अस्मत्^(३) ।
 यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे । यज्ञ इति किं । ते अस्मिन् जवमादधुः ।
 प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि । मा सुपर्णाऽव्ययमाना । जनेऽभिद्रोहं
 मनुथाश्चरामसि । द्रोहमिति किं । बृहस्पते अभिशस्ते^(४) ।
 सुमन्त्रेऽधायि मन्त्र^(५) । येऽदो रोचने दिवः । मन्त्रमग्नेऽथो सौद ।
 शूर नोऽनुमोदुग्धाः । पूर्वैरिष्टाः स्याम । पवयोऽरथाः^(६) । गाय-
 त्रिणोऽर्चन्ति^(७) । अभिशूशुचोऽन्तरस्यां । अस्यामिति किं । रुक्मो
 अन्तर्विभाति । येऽत्रस्थ पुराणाः । स्थिति किं । त्वष्टा नो अत्र
 वरिवः^(८) । रायस्त्रोऽन्नाय त्वा । पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् ।
 अहन्तेभ्योऽकरं नमः ॥

गाहमानोजायमानोहेतयोमन्यमानोवनस्पतिभ्यःपतेस्त्रि-
 धस्तपसःस्वधावोभामितोऽग्नयश्चायोऽध्वर्याक्रतोपूर्वः॥८॥

१ अग्नयः प्रावणेभिरिति ग०, इ० सु० च ।

५ उपप्रागात् सुमन्त्रेऽधायि मन्त्रे इति

२ अश्मा भवतु नक्षत्ररिति इ० सु० । अश्मा इ० सु० ।

भवतु इति ग० ।

६ ये पवयोऽरथा इति इ० सु० ।

३ अस्मत्तपन् इति इ० सु० ।

७ गायत्रिणोऽर्चन्त्येकमिति इ० सु० ।

४ अभिशस्ते रमुञ्च इति इ० सु० ।

८ वरिवः रुक्मोऽतु इति ग० ।

गाहमानः, जायमानः, हेतयः, मन्यमानः, वनस्पतिभ्यः,
पतेस्त्रिधाः, तपसः, स्वधावः, भामितः, अग्नयः, आयो, अध्वर्यो,
क्रतो, इत्येवम्पूर्वाऽकारो लुप्यते । यथा, गाहमानोऽदायः ।
जायमानोऽङ्गां केतुः । हेतयोऽन्यमस्मत् । मन्यमानोऽमर्त्यं । वन-
स्पतिभ्योऽधिसम्भृतां । वनस्पतीति किं । नमः पिपलभ्यो अभि ।
अन्नपतेऽन्नस्यनिहो अतिस्त्रिधोत्यचित्तिं । तपसोऽधिजातः । देव
स्वधावोऽसृत्तस्य धाम । स्वधेति किं । अन्यावो अन्यामवतु । भामि-
तोभित्तस्य^(१) । यानग्नयोऽन्वतप्यन्तं । उकारस्य वकारविक्रि-
यायां व्यञ्जनपरो नकार इति^(२) यवनहनिषेधाभावादलोपे प्राप्ते
तदपवादोयं । अग्ने दध्वायोऽशीततनो । अध्वर्योर्विरपाः३^(३) ।
शतक्रतोऽनु ते दायि । अत्र यवनहेत्यादिनैव लोपे सिद्धे पुनरस्य
ग्रहणं नियमार्थं । आयोऽध्वर्यो क्रतो इत्येतत्पदत्रयपूर्वाकार-
स्यैव^(४) लोपः । नत्वितरत्र^(५) प्रग्रहपूर्वस्येति । यथा, इमे अग्निना
संवत्सरः ॥

तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तः स्वरितं ॥ ८ ॥

यमधिकृत्यायं प्रबन्ध उक्तः, तस्मिन्नकारानुदात्ते^(६) लुप्ते
सति पूर्व एकार ओकारो वा उदात्तः स्वरितमापद्यते । यथा,
तेऽब्रुवन् । सोऽब्रवीत् ॥

१ सिचस्त्राभिदासत इति ग०, इ० सु०
च ।

२ नकारपर इति ग० ।

३ अध्वर्योर्विरपाः इति ग० ।

४ इत्येतत्पदत्रयपूर्वस्यैवाकारस्य इति
ग०, इ० सु० च ।

५ नत्वितरेति इ० सु० ।

६ तस्मिन्नकारेनुदात्ते इति ग०, इ०
सु० च ।

उदात्तं चानुदात्त उदात्तं ॥१०॥

तस्मिन्नेवाकारे उदात्ते लुप्ते^(१) पूर्वं एकार ओकारो वा अनुदात्त उदात्तमापद्यते । यथा, अवस्यतेऽसत्त्वं वै । अन्नपते-
ऽन्नस्य नः ॥

स्वरितश्च सर्वत्र स्वरितश्च सर्वत्र ॥११॥

उदात्त इति शब्दो ज्ञापयति चकारः^(२) । तस्मिन्नकारे उदात्ते लुप्ते सर्वत्र^(३) एकार ओकारो वा स्वरित उदात्तमापद्यते । भेषजं गवेऽश्वाय । ओजोऽजायथाः । सर्वत्रेति वचनान्नित्यस्वरितेष्वपि तथैव तद्विधानं स्यात् । उक्त्योऽथातिरात्र^(४) ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे द्वादशोऽध्यायः ॥ * ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ।

१ लुप्ते सतीति ग०, इ० सु० च । उदात्ते सति लुप्ते सति सर्वत्रेति ग० ।

२ चशब्दो ज्ञापयति इति ग०, इ० सु० च । ४ अथोक्त्योथातिरात्र इति ग०, इ०

३ उदात्ते सति सर्व इति इ० सु० । सु० च ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ मकारलोपः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । मकारस्य लोपः^(१) उच्यते, इत्ये-
तदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । मकारस्य लोपः,
मकारलोपः ॥

रेफोष्मपरः ॥ २ ॥

रेफपरश्चोष्मपरश्च पदान्तो मकारो लुप्यते । यथा, प्रत्युष्ट्
रक्षः । सत्श्रितं मे ब्रह्म । तत् षडहानि । सत्समिद्युवसे^(१) ।
त्वत् ह यद्यविध्य । एवम्पर इति किं । इदं वामास्ये । पदान्त
इति किं । तस्मात्तास्मा आपः । रेफश्च जप्ता च रेफोष्माणौ,
तौ परौ यस्मात् सः, तथोक्तः^(१) ॥

यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां ॥ ३ ॥

यकारपरो वकारपरो वा मकारो लुप्यते, इत्येकेषां मतं ।

१ मकारलोप इति ग०, इ० मु० च ।

२ रेफश्च जप्ताश्च रेफोष्माणः, ते

२ संसमिद्युवसे षण् इति इ० मु० ।

परेषस्मात् सः, तथोक्त इति इ० मु० ।

य एवास्य पञ्चमानुवाके^(१) सवर्णापत्तिं प्रतिषेधन्ति^(२), तेषामि-
वैष लोप इति विधिरन्वादिशति^(३) । चकारः^(४) सिंहाव-
लोकनेन । यथा, त्वय्यज्ञेष्वीडाः । तत् एवा एतद्यजमानः ।
एवम्पर इति किं । यं कामं कामयते^(५) । यकारश्च वकारश्च
यकारवकारौ^(६) तौ, परौ यस्मात् सः, तथोक्तः । नैतत् सूत्र-
मिष्टं^(७) ॥

न सत्सामिति रापरः ॥ ४ ॥

रा इति परः^(८) सं, सां, इत्येतयोर्ग्रहणयोर्मकारलोपो न
भवति^(९) । यथा, प्र सम्भाजं । साम्भान्याय सुक्रतुः । सत्सा-
मिति किं । शृत्वाजन्नीषधीभ्यः । रापर इति किं । सत्तराणः ।
पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृतः, इति वक्ष्यमाणं द्वित्वनिषेधम् 'इति'
शब्दो निवारयति । तस्मादत्र द्वित्वसिद्धिः ॥

अथ वर्णानां ॥ ५ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । वर्णानां संहिता वक्ष्यते, इत्येतदधि-
कृतं वेदितव्यं । अथवा 'अथ'शब्दः पदसंहितानिषेधकः ॥

ऋकारर्कारषपूर्वा नकारो णकारश्च समानपदे ॥ ६ ॥

समानपदे एकपदे ऋकार ऋकार रेफषकारपूर्वा नका-

१ पञ्चमाध्याये इति ग०, ६० सु० च ।

२ प्रतिषेधयन्तीति ६० सु० ।

३ तेषामिवैष लोपविधिरिति तानन्वादि-

शति इति ग०, ६० सु० च ।

४ चकारः पर इति क० ।

५ यं कामयते इति ग०, ६० सु० च ।

६ यवकाराविति ग०, ६० सु० च ।

७ एतत्सूत्रमनिष्टमिति ग०, ६० सु० च ।

८ रा इत्येवम्पर इति ६०, सु० ।

९ नकारो न लुप्यते इति ग०, ६०, म० च ।

रो णकारमाप्नोति^(१) । त्रिभिर्ऋणवा जायते । त्व^२होतृणां ।
एष वा ऋचो वर्णः । कृणोसि । एवमूर्व इति किं । देवानां
वा अन्तं^(३) । समानपद इति किं । एभिर्नो अर्कैः । समानञ्च
तत् पदञ्च, समानपदं, तस्मिन् ॥

व्यवेतोऽपि ॥७॥

उक्तनिमित्तपूर्वो नकारः, अन्येन व्यवेतो व्यवहितोऽपि^(४)
शत्वमाप्नोति । यथा, अपरशुक्लं दहति । आ रमणं कुरुते^(५) ।
अधिषवणे^(६) । कृषमाणः प्रतिष्ठाकामः ॥

हिरण्मयं ॥ ८ ॥

हिरण्मयम् इत्यस्मिन् ग्रहणे नकारो णकारमाप्नोति^(१) ।
यथा, हिरण्मयं दाम दक्षिणा । स्पर्शपर इति वक्ष्यमाणप्रति-
षेधस्य^(२) प्रतिप्रसवार्थमिदं सूत्रं ॥

पाणि-गण-पुण्य-कण्व-काण-गाण-वाण-वेणु-गुण-मणि-
प्रवादेषु पूर्वः ॥ ९ ॥

पाणीत्यादिशब्दानां प्रवादेषु पूर्वतः^(३) प्रथमो णकारः

१ णकारमापद्यते इति ६० सु० ।

२ अन्तं जगमुषामिति ग०, ६० सु० च ।

३ व्यवेतोऽपि व्यवहितोऽपि इति ग०, ६०
सु० च ।

४ आत्मज्ञेवारमणं कुरुते इति ६० सु० ।

५ अधिषवणमिति ६० सु० । अधि-
षवणी इति ग० ।

६ शत्वमाप्नोतीति ग०, ६० सु० च ।

७ वक्ष्यमाणनिषेधस्य इति ग० ।

८ पूर्व इति ग०, ६० सु० च ।

प्रकृत्यैव वेदितव्यः । प्रकर्षणं वादः प्रवादः । लिङ्गविभक्तिभेद-
समासतद्धितादिभिर्निर्दिश्यत इत्यर्थः^(१) । यथा, सुपाणिः स्व-
ङ्गुरिः । वृषपाणवोऽश्वाः । हिरण्यपाणिमृतये । गणानान्त्वा
गणपतिं^(२) । गणा मे मा वितृषन् । गणेन गणं । दूरे अभिन्नश्च
गणः । पुण्यो भवति वसन्तम् ऋतूनां । सा मा सर्वान् पुण्यान् ।
कणा अभिप्रगायत । तस्यै कानो या^(३) । ^(४)गणपत्यान्मयो-
भूरेहि । विश्रुतो बाणवात् उत । वेणुर्वैणवो भवति ।
वेणुना विमिमीते^(५) । यद्वेणोः सुधिरं । यथा गुणे गुणं ।
मणिना रूपाणि नः । ननु गणशब्दप्रवादत्वाद्वाङ्मयग्रहणमयुक्तं ।
मैवं । गणप्रवादे सति^(६) तद्भवेत् । किन्तु गणपतिशब्दप्रवादेयं ।
पूर्वं इति किं । गणानां त्वा, वेणुना वि, मणिना रूपाणि,
इत्यादिषूत्तरणकारस्य णत्वं^(७) मा भूदिति ॥

पणि-पणिं-वीयमाण-ऊण्योः ॥ १० ॥

पणीत्यादिषु ग्रहणेषु^(८) णकारः प्रकृत्यैव विज्ञेयः^(९) ।
अप्रवादार्योऽयमारम्भः । अग्ने देवपणिभिः^(१०) । पणिं गोषु
स्तरामहे । वीयमाणः । तन्त एतं । ऊण्योः कविकृतुं ॥

१ निर्देश इत्यर्थ इति ग०, ६० मु० च ।

२ गणपतिं हवामहे इति ग०, ६० मु० च ।

३ यादत इति ६० मु० ।

४ अकर्णया कर्णया इति ग, चिह्नित-

पुस्तके ६० मु० पुस्तके चाधिकः पाठः ।

५ वेणुना विमिमीते इति ग० ।

६ गणप्रवादत्वे सतीति ग०, ६० मु० च ।

७ इत्यादिषूत्तरस्य णत्वमिति ग०, ६०,

मु० च ।

८ पणीत्यादिग्रहणेष्विति ग०, ६० मु० च ।

९ प्रकृत्यैव वेदितव्य इति ग०, ६० मु० च ।

१० पणिभिर्वीयमान इति ६० मु० ।

टवर्गपरः ॥ ११ ॥

टवर्गपरो^(१) णकारः प्रकृत्यैव वेदितव्यः । श्रितिकण्ठाय च^(२) । कण्ठूयेत पामनं भावुकाः । टवर्गः परो यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

चङ्कुण-फणत्-स्थूणी-हिणुयाद्विणोति-कौण्योऽणिष्ठा-उ
ल्वणमुगणाश्रुतिश्चुपुणीका-बाणिजायाणवश्चाट्णार-स्था-
णुन्तूणवेवीणायामश्लोण्या-पणेत-वाणीः-कल्याणी-कुणपं-
वाणः शत-शोणाश्रुतिर्धाणिका-मेणी ॥ १२ ॥

चङ्कुण, फणत्, स्थूणी, हिणुयात्, हिणोति, कौण्यः, अणिष्ठाः,
उल्वणं, उगणाश्रुतिः, चुपुणीका, बाणिजाय, अणवश्च, आट्-
णार, स्थाणुं, तूणवेवीणायां, अश्लोण्या, पणेत, वाणीः, कल्याणी,
कुणपं, वाणः शत, शोणाश्रुतिः, धाणिका, मेणी, एषु णकारः
प्रकृत्यैव वेदितव्यः । अवभृथनिचङ्कुण^(३) । अन्वापनीफणत् । अय-
स्थूणावुदितौ । भ्रातृव्याय प्रहिणुयात् । एवासौ प्रहिणोति ।
रजनो वै कौण्यः । येऽणिष्ठास्तान् । यन्न उल्वणं क्रियते ।
यत्न यन्न श्रुतिः उगणाग्रहणस्य तत्र तत्र एत्वं करणीयं । यथा,
अव्याधिनौरुगणा उत । उगणाभ्यस्तृहतीभ्यः । चुपुणीका
नामासि^(४) । बाणिजाय कच्चाणां पतये^(५) । प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च

१ टवर्गे परे इति इ० मु० ।

४ वर्षयन्ती चुपुणीकानामासोति इ० मु० ।

२ श्रितिकण्ठाय स्वाहा इति इ० मु० ।

५ मन्त्रिणे बाणिजाय कच्चाणां पतये

३ निचङ्कुण निचेरिति इ० मु० । इति इ० मु० ।

मे । चेति किं । अनवस्ते रथं^(१) । एतं वै पर आट्णारः । य स्था-
णुहन्ति । या तूखवे या वीणायां । अम्होण्या सप्तशफया^(२) ।
पणेतगो अर्वं । इन्द्रं वाणोरनूषता । कल्याणी रूपससृद्धा^(३) ।
पुरुषकुणपमश्वकुणपं^(४) । वाणः शततन्तुर्भवति । शतेति किं ।
ऋतावानश्चयमानाः^(५) । शोणा धृणू^(६) । श्रुतिरिति किं ।
शोनाय स्वाहा । निजल्गुलीति धाणिका । वनस्पतीनामेषी ।
मकारेण किं । उभयत एनी स्यात्^(७) ॥

अवग्रहो वृषण्-क्षीर्षण्-ब्रह्मणक्षण्-चर्मण्-चर्षण् ॥ १३ ॥

वृषणित्यादिग्रहणेष्ववग्रहो णकारः प्रकृत्यैव विज्ञेयः^(८) ।
वातो अपां वृषणान् । शीर्षणान्मेध्यो भवति । ब्रह्मणन्तो देवाः
^(९) । अक्षण्वते स्वाहा । चर्मण्वते स्वाहा । चर्षणग्रहणस्य शाखा-
न्तरविज्ञेयमुदाहरणं^(१०) । मित्रस्य चर्षणी धृत इति केचिदुदा-
हरन्ति । तन्न साधुः । अन्तो लोपात्, इति वक्ष्यमाणप्रतिषेध-
प्रतिप्रसवार्थमुक्तत्वाद्देशां ग्रहणानां चर्षणीधृत इत्यत्र णकारस्य
पदान्तत्वाभावात् । अथवा ऋकारादिप्राप्तेरत्र^(११) णकारो वैकृत

१ अनवस्ये रथमिति ग० ।

२ सप्तशफया क्रीणाति इति इ० मु० ।

३ रूपससृद्धा सा स्यात् इति इ० मु० ।

४ कुणपं गौरिति इ० मु० ।

५ चयमाना ऋणानि इति इ० मु० ।

६ धृणू नृवासा इति इ० मु० ।

७ एनी स्थापदाञ्जरिति ग०, इ० मु० च ।

८ प्रकृत्यैव वेदितव्य इति ग०, इ० मु० च ।

९ देवा आसन्निति इ० मु० ।

१० शाखान्तरे विज्ञेयमुदाहरणमिति
ग०, इ० मु० च ।

११ ऋकारर्काररपादिप्राप्तेरनेति इ० मु०,

ऋकारर्काररपादिप्राप्ते तत्रेति ग० ।

इति शङ्कानिराकरणार्थमेतानि ग्रहणानीत्यन्ये मन्यन्ते । तथा
सति मित्रस्य चर्षणी धृत इत्युदाहरणं रमणीयं । अवग्रह इति
किं । वृषन्नग्ने विश्वान्यर्थ्य आ । तस्मात् सप्तशीर्षन् । ब्रह्म-
न्विशस्वि । अक्षन्नमीमदन्त । पशूनाञ्चर्मन् । अवग्रहस्थो-
ऽवग्रह इति लक्ष्यते^(१) ॥

ऋषः, षष्ठः, षण्णम, रावण चेति प्राकृताः ॥ १४ ॥

अत्र सूत्रे एते पदैकदेशा बह्वपादानार्थमुक्ताः । ऋषादि-
ष्वेषु च णकारः प्रकृत एव विज्ञेयः^(१) । स्वयमाढस्यामुप । असं
दृष्टे हि हनू । स्वयमाढस्या ज्योतिः । अभिषष्टो यस्मात् । निष-
ष्टाय स्वाहा । दशमासा निषष्टा आसन् । पूष्णो रट्छे^(२) ।
पूष्णा सयुजा^(३) । पूष्णे प्रपथ्याय^(४) । अर्थ्यमूणे चर्ष^(५) ।
दधिक्राव्णः^(६) । आग्राव्णः । प्राकृतशब्देयं पाष्यादिव्वेव
चर्मण्यपर्यन्तेषु^(७) मुख्यः । चतसृषु संहितासु णत्वसङ्गा-
वात् । ऋषेत्वादेषु तु न मुख्यः । किन्तु प्रात्यभावेपि णत्वप्राप-
णार्थः । तथाहि, ऋणादौ पूर्वणकारस्य स्पर्शपरत्वान्निषेधः,
उत्तरस्य सवर्गीयव्यवहितत्वात्^(८) । षाम्णग्रहणयोस्त्वलोपा-

१ वक्ष्यते इति क० ।

२ णकाराः प्राकृता एव ज्ञेया इति
ग० ।

३ पूष्णो रट्छे इति ग०, इ० सु० च ।

४ सयुजा सह इति इ० सु० ।

५ पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा इति ग०,

इ० सु० च ।

६ चर्षं निर्वपेदिति ग० ।

७ दधिक्राव्णो अकारिणमिति ग० ।

८ चर्षण्यपर्यन्तेषु इति ग०, इ० सु० च ।

९ उत्तरस्य उत्तमस्य उवर्गव्यवहितत्वादिति

इ० सु० ।

दिति निषेधः । ग्रहणसामर्थ्यादेव एत्वं सिध्यतीति चेत् ।
 एवं स्वभावत्वमेव ग्रहणस्यापि मूलमिति परिहारः । किञ्च
 अन्वाचये वर्त्तमानश्चकारोऽप्येतेषु एत्वमसुख्यमिति द्योतयति ।
 मुख्यञ्चेत्तत्सु संहितासु विद्येत, न चात्र विद्यते । तथाहि ।
 अभिषण इत्यभिसन्नः, निषणायेति निषन्नाय, इत्यत्र पद-
 संहितायां पूषन्नर्थमन्निति नकारान्तशब्दयोः पूषोर^१ध्वै, अर्थ-
 म्णे चरम्, इत्यादिस्मिन्नरूपत्वाद् न वर्णसंहितायामेतत्साहच-
 र्यादेकसूत्रस्थयोरप्यृणषण्योर्वर्णसंहितायां एत्वे एत्वाभावो-
 न्तव्यः^(१) । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण अप्रसिद्धपदार्थसमर्थनं
 सर्वशास्त्रविदः सर्वे खलु स्वीकुर्वन्ते । तस्मादस्मादुक्त एव युक्त-
 प्रकृतशब्दार्थः ।

न घुम्नोऽग्निर्युष्मानीतोऽन्तोऽलोपात्स्पर्शपरो व्यवयेषु
 शसचटतवर्गीयेषु ॥ १५ ॥

घुम्नः, अग्निः, युष्मानीतः, एतेषु नकारो एत्वं नापद्यते ।
 सुषुम्नः सूर्यरश्मिः । इन्द्राग्निभ्यां त्वा^(२) । युष्मानीतो अभयं^(३) ।
 अन्तः पदान्तो नकारो एत्वं नापद्यते । पितृन् हविषे अत्तवे ।
 प्रसृणीहि शत्रून् । अलोपात्परोपि^(४) नकारो एत्वं नापद्यते ।

१ वर्णसंहितायां एत्वभाव इति ग०, इ०

२ अभयं व्योतिरिति इ० सु० ।

सु० च ।

३ अलोपादकारलोपात्परोपीति इ०

४ इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजति ग०, इ०

स० ।

सु० च ।

वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा । वृत्रघ्न स्तोमः^(१) । नन्वत्र निमित्तनिमित्ति-
 नोर्भिन्नपदस्थत्वाद्विषमो दृष्टान्तः । सत्यम् । सिंहावलोकनेन
 च प्रथमे प्रश्ने^(२) सप्तमाध्याये शेषोदाहरणरूपेण घटते । तत्र
 च समानपदत्वे नियमो^(३) नास्ति । घ्न इत्यस्य हन्शब्दविकृत-
 त्वात् रषःपूर्वो हवनि, इति प्राप्तिः । स्पर्शपरो नकारश्च एत्वं
 नाप्नोति । सङ्क्रन्दनोऽनिमिषः । अवरुन्धे तार्प्य^(४) । मखनिर्भिन्नं ।
 स्पर्शाच्च प्रसिद्धलक्षणविषयो विवक्ष्यते । अन्यथा पूर्णा पश्चा-
 दित्यादौ एत्वं न स्यात् । रेफात् परश्चेति हि सिद्धलक्षणं,^(५)
 तन्मूलञ्च पूर्णेत्यत्र द्वित्वं । प्रसिद्धपदेन किं । मखनिर्भिन्नमित्या-
 दावपि कथञ्चिन्मूलत्व^(६) सम्भवति । किं तल्लक्षणमिति चेत् ।
 द्वितीयचतुर्थयोरित्यत्र सूत्रे व्यञ्जनोत्तरयोरिति^(७) वाची युक्त्य-
 न्तरमिति ब्रूमः । तस्य लक्षणं तत्रैव स्फुटीकरिष्यते महा-
 प्रबन्धेन^(८) । स्पर्शः परो यस्मादसौ, स्पर्शपरः । शसचटतव-
 र्गीयेषु व्यायेषु व्यवधायिकेषु सक्तु नकारो एत्वं नापद्यते ।
 यथा, रशनामादत्ते । अग्ने रसेन^(९) । रोचन्ते रोचना दिवि ।
 सोमः राजानं । प्रक्रीडिनः पयोधाः । घृतना जयेम^(१०) । जन-
 प्रमथनाय^(११) । ऋकारकारादिप्राप्तेः प्रतिषेधोऽयं विहितः ॥

१ स्तोमा इति ग०, ६० सु० च ।

सु० च ।

२ सिंहावलोकनन्यायेन प्रथमप्रश्ने इति
ग०, ६० सु० च ।

३ सूत्रोक्तव्यञ्जनोत्तरयोरिति ६० सु० ।

३ समानपदनियम इति ग०, ६० सु० च ।

४ रसेन तेजसा इति ६० सु० ।

४ रेफात्परश्चेति हि प्रसिद्धं लक्षणमिति

५ जयासीति ग०, ६० सु० च ।

६ ६० सु० रेफात्परश्चेति प्रसिद्धलक्षणमिति ग० ।

७ जनप्रमथनाय इति ग० । जनप्रम-

८ कथञ्चित् लक्षणमूलत्वमिति ग०, ६०

९ नाय साक्षा इति ६० सु० ।

पृक्तस्वरात्परो लो ङं पौष्करसादेः पौष्करसादेः ॥ १६ ॥

पृक्तस्वरात् ऋकारात् परो लकारो दुसृष्टसञ्ज्ञो^(१) ङकार-
मापद्यते, पौष्करसादेर्मते^(२) । मृडातीदृशे । पृक्तस्वरादिति
किं । नलं प्लव इति, शाखान्तरे । पौष्करसादिग्रहणं^(३)
पूजार्थं, न तु विकल्पार्थं । मूर्द्धास्थानतया दुसृष्टङलकारयोः^(४)
सादृश्यमस्तीति व्याकरणानुसारो सूत्रपाठोऽर्थं कथमनुसारित-
मिति चेत् । तथाहि, स्थानेन्तरतमः । स्थाने प्राप्यमाणानां
वर्णानान्तरतम आदेशो भवतीति सूत्रपाठान्तरमपि^(५) व्याख्या-
यते । पृक्तस्वरात्परो लो ङमिति पौष्करसादेः । अत्र
समानपद इत्यस्मादनुवर्त्तनं^(६) विज्ञेयं । पौष्करसादेः शाखिनः
समानपदे पृक्तस्वरादृकारात्परो लकारो ङकारमापद्यते ।
यथा, ते नो मृडयन्तु । पृक्तस्वरादिति किं । इलान्दं भवति ।
समानपद इति किं । पिठलोकश्च सीमेन । सहचरितत्वा-
देकस्य^(७) निषेधे इतरस्यापि पिठलोककामस्येति अस्य समा-
नपदत्वे सत्यपि निषेधो भवति । इदमपि पाठान्तरं बद्धादृतं ॥

इति त्रिभाथरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ दुःसृष्टसञ्ज्ञिक इति ६० मु० ।

दुःसृष्टसञ्ज्ञक इति ग०, ।

२ सनेन इति ग० ।

३ पौष्करसादेर्ग्रहणमिति ६० मु० ।

४ दुःस्त्रिष्टङलकारयोरिति ग० । दुस्त्रि-

ष्टङलकारयोरिति ६० मु० ।

५ सूत्रस्य पाठान्तरमपीति ग०, ६०

मु० च ।

६ इत्यस्यानुवर्त्तनमिति ग०, ६० मु०

च ।

७ सहचरितत्वादेकस्मिन्निति ग० ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ॥ १ ॥

स्वरपूर्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनपरं द्विवर्णमापद्यते^(१) । यथा, उरूप्र-
थस्व । एवम्पूर्वं इति किं । तत् प्रवाते । पर इति^(२) किं । उरु-
क्तदुरुणस्कृषि । व्यञ्जनमिति किं । प्रउगमुक्थं । स्वरः पूर्वो
यस्मात् तत्, स्वरपूर्वं । व्यञ्जनमस्मात् परम्, इति व्यञ्जनपरं ।
द्वयोर्वर्णयोः समाहारो द्विवर्णं ॥

लवकारपूर्वः स्पर्शश्च पौष्करसादेः ॥ २ ॥

तस्य मते^(३) लकारपूर्वो वकारपूर्वो वा स्पर्शो द्विवर्णमाप-
द्यते । कल्यान् जुहोति । विभूदावन्ने । स्वरपूर्वं द्विवं चान्वा-
दिशति, 'च'कारः । स्पर्श इति किं । कल्याणो रूपसमृद्धा वायव्यं ।
एवम्पूर्वं इति किं । कृष्णाष्टकभिः । तस्मादेतद् गोसनि ।
लकारश्च वकारश्च लवकारो, तौ पूर्वौ यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

स्पर्श एवैकेषामाचार्याणां ॥ ३ ॥

एकेषां मते लवकारपूर्वं स्पर्शं एव द्विवर्णमाप्नोति^(४) । अने-

१ द्विवर्णं स्थादिति ग० ।

२ पौष्करसादेर्मेवे इति ग०, इ० मु० च ।

३ एवम्पर इति ग०, इ० मु० च ।

४ द्विवर्णमाप्नोति न लवकाराविति ग० ।

नावधारणेन सूत्रान्तरारम्भेन^(१) पौष्करसादिमते^(२) सवका-
रयोश्च द्वित्वमस्तीति गम्यते । इदमेव सूत्रमिदं न पूर्वं^(३) ।
पूर्वाक्तान्येवोदाहरणानि ॥

रेफात्परञ्च ॥ ४ ॥

रेफात्परं व्यञ्जनं द्विवर्णमापद्यते । यथा, अर्चन्त्यकर्मकिंणः ।
अर्क्येण वै । जर्ग्वा उदुम्बरः । स्वरपूर्वत्वद्वित्योः^(४) आकर्षकः
'च'कारः । ननु व्यञ्जनपरत्वाकर्षकः किं न स्यात् । नेति ब्रूमः ।
नियमाभावात् । तथाहि, अवसाने, ऊष्मा स्वरपर इति एतन्निषे-
धद्वयेन रेफात्परस्य स्वरपरत्वाभावे व्यञ्जनपरत्वाभावेपि^(५)
द्वित्वमस्तीति निश्चीयते, अप्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्तेः । स्वरपूर्वत्वा-
न्वादेशेन किं । चाम्बकमित्यादौ माभूदिति । किञ्च । अचो
रहाभ्यां हे इति पाणिनीयसूत्रेणापि स्वरपूर्वत्वे सत्येव द्वित्वं
विधीयते । तस्यायमर्थः, अच उत्तरो यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्त-
रस्य यरो हे भवत इति केचिदूचुः^(६) । स्वरपूर्वादिशब्दवदु-
रेफपूर्वमिति वक्तव्ये रेफात्परमिति वाचो मुक्त्यन्तरमर्थान्तरं
समर्थयति^(७) । अहर्देवानामित्यादौ वैकृतररेफादुत्तरस्यान्तस्य

१ सूत्रान्तरारम्भेण चेति ग०, इ० सु० च । इति ग० ।

२ पौष्करसादेर्मते इति ग० ।

३ विधीयते । अचः पराभ्यां रेफहका-

४ न तु पूर्वमिति ग० ।

राभ्यां परस्य यरोद्देश इति सूत्रार्थः ।

५ स्वरपूर्वद्वित्योरिति ग०, इ० सु० च ।

केचिदेवमूचुरिति ग० ।

६ रेफात्परस्य व्यञ्जनस्य व्यञ्जनपरत्वा-
भावे स्वरपूर्वत्वेपि इति इ० सु० । रेफा-
त्परस्य व्यञ्जनपरत्वाभावे च स्वरपूर्वत्वेपि

७ रेफात् पूर्वमिति वाच्ये वाचो मुक्त्य-
न्तरमर्थान्तरं समर्थयति इति ग०, इ०
सु० च ।

न हित्वमिति^(१) । तदेतदध्ययनविरुद्धपद्धतिमध्यास्ते । वयन्तु
वदामो^(२), वाचो युक्त्यन्तरप्रयोजनं । रेफपूर्वमित्युक्तेवि-
रुद्धविग्रहेण^(३) सूत्रं सन्दिग्धं स्यात्, रेफात् पूर्वं रेफपूर्व-
मिति । तत्र एष विग्रह इति चेत्^(४) । अध्यायादिसूत्रेणैतद्
गतमिति पौनरुक्त्यमस्य सूत्रस्यापद्यते । ननु पौनरुक्त्यभयादेव
विरुद्धविग्रहं निवारयामः । नेयं सरला वृत्तिः । प्रचालनाद्धि
पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् अत्र विरुद्धशङ्कालेशोपि
नावकाशं लभतामिति वाचो युक्तन्तरेण सूत्रमाचार्यः प्रो-
वाच^(५) ॥

द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः ॥ ५ ॥

स्वरपूर्वयोर्व्यञ्जनोत्तरयोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तु पूर्व आगमो भवति^(६),
यथाक्रमेण द्वितीयस्य प्रथमः, चतुर्थस्य तृतीयः । यथा, विक्रियाद्य
चक्षुषा त्वमभितिष्ठ । मेग्ध्या विद्युतो वाचः । ^(७)द्वितीय-
चतुर्थयोरिति किं । आद्यमस्यान्नं । एवम्पूर्वयोरिति किं^(८) । वट्
स्थयमभिगूत्ताय नमः^(९) । पङ्गां द्वे षवने । एवम्परयोरिति किं ।

१ वैकृतरेफादितरस्य न स्यादुलमिति
इति ६० सु० ।

२ अन्यत्वेवमाहुरिति ग० ।

३ विरुद्धाविरुद्धविग्रहणेनेति ग० ।

४ रेफपूर्वमिति । भवलोष विग्रह
इति चेत् इति ग०, ६० सु० च ।

५ लेशोपि नास्तीति सूत्रकार आह ।

वयं ब्रूमो युक्तान्तरं प्रयोजनस्वरभक्तोद्दिष्टं

माभूदिति ग० ।

६ आगमः स्यादिति ग० ।

७ तत् सवितुः साद्ध्या वैदेवा इति
६० सु० पुलकैधिकः पाठः ।

८ एवम्पूर्वः किमिति ग० । एवम्पूर्व
इति किमिति ६० सु० ।

९ वषट् स्थानेति ग० ।

उखायै सद्ने । मेवायते स्वाहा । प्रथमसूत्रेण प्रसक्तं द्वित्वं निध-
र्त्तयति 'तु'शब्दः । अन्येत्यन्यथा मन्यन्ते^(१), पूर्व्यागमस्य द्वित्वं
निवारयतीति^(२) । नैतत्कारं । सर्वणसवर्गीयपर इत्युत्तरनिषेधा-
देव तस्य तन्निवृत्तिः^(३) ।

अत्रकेचिदाहुः, व्यञ्जनपर इति वाच्ये वाचो युक्त्यन्तरमर्था-
न्तरं^(४) सूचयति । साङ्गहितासाङ्गहितसाधारणं परनिमित्त-
मुक्तं, तत इहान्यतरस्यागमनिमित्तत्वे^(५), प्राप्तेऽसाङ्गहितपदानां
नित्यत्वात्तदग्रहणमेव न्याय्यमिति कृत्वा वैकृतव्यञ्जनपरत्वे सति
नैतद्विधानं भवति । यथा, अभ्यस्यादित्यादि । नायं पक्षः ।
अध्ययनधर्मविरोधान्^(६) मूलसूत्रविरोधाच्च । तथाहि, तन्मू-
लसूत्रे^(७) स्वरपूर्वत्वे व्यञ्जनमात्रपरत्वे च सति विहितं द्वित्वमत्र
निषेध्यते^(८) । नतु तत्र व्यञ्जनविशेषिते^(९) तदपवादकत्वाद्-
चापि तद्विशेषो वक्तुमशुक्तः । शिक्षादिपरीक्षणदध्ययनानुरोधाच्च
वाचो युक्त्यन्तराभिप्रायोस्माभिरभिधीयते^(१०) । अपवाद्यावाद-
कयोरनयोर्नियमो नास्ति, किमिति । स्वरपूर्वत्वे सति व्यञ्जन-

१ अन्ये लन्यथाकुरिति ग० ।

२ द्विरवन्तेतीति ग० ।

३ इत्युत्तरच निषेधादेव तद्विवृति-
रिति ग० ।

४ व्यञ्जनपरयोरिति वाच्येऽर्थान्तर-
मिति ग० ।

५ तत्र इहान्यतरस्यागमनिमित्तत्वे
इति ग० ।

६ अध्ययनविरोधादिति ग०, इ० सु०
च ।

७ मूलसूत्रे इति ग०, इ० सु० च ।

८ द्वित्वमात्रं निषिध्यते इति ग० ।

द्विलस्य निष्याद्यते इति इ० सु० ।

९ व्यञ्जनविशेषितमिति ग० । व्यञ्जनं

विशेषितमिति इ० सु० ।

१० अस्माभिरुच्यते इति ग० ।

परमेव व्यञ्जनं द्वित्वं भजते । द्वितीयचतुर्थौ तु^(१) व्यञ्जनपरा-
वेव पूर्वागमम्भजत इति । किन्तु प्राचुर्याभिप्रायेणेदं सूत्रद्वयं
प्रवृत्तं^(२) कथं नियमाभावः । अन्यथा^(३) कुत्रचित् कार्यद्वय-
दर्शनात् । अत्ता हवींषि अन्नपत इत्यादौ द्वित्वं । वि-
च्छेदः^(४) । अद्वि त्वं देव प्रयत इत्यादौ पूर्वागमः । ता-
हस्ते इत्यत्र तु प्राप्नो सत्यामपि नेदं कार्यं दृश्यत इति च
नियमाभावः । शिञ्चा चैवं वक्ष्यति,

स्वरात् पूर्वस्य वर्णस्य कचिद्वित्वञ्च कथ्यते ।

न च वर्गद्वितीयस्य न चतुर्थे कथञ्चन^(५) ॥

व्याख्यातञ्च वचनमेतद्विद्वद्भिः ।

कुत्रचित् स्वरयोर्मध्ये द्वित्वं लक्ष्यानुसारतः ।

पूर्वागमस्तथा तत्र ज्ञेयो वर्णविचक्षणैः ॥

एवं रूपमनियमं सूचयितुं व्यञ्जनोत्तरयोरित्यन्तरस्वीकारः ।

व्यञ्जनमुत्तरं याभ्यान्तो व्यञ्जनोत्तरौ, तयोः ॥

रेफपूर्वयोश्च नित्यं ॥ ६ ॥

रेफात्परञ्च, इत्यस्यापवादः^(६) । क्रमेण द्विवचनेन द्वितीय-
चतुर्थौ गृह्येते, न सविशेषणौ^(७) रेफपूर्वयोरनयोर्नित्यं^(८) पूर्वा-

१ द्वितीयचतुर्थौ चेति ६० मु० ।

५ चतुर्थे कदाचन इति ग०, ६० मु० च ।

२ किन्तु प्राचीनाभिप्रायेणेदं सूत्रद्वयं

६ इत्यस्यापवादकमेतदिति ६० मु० ।

प्रज्ञातमिति ग० ।

७ गृह्येते सविशेषणयोरिति ६० मु० ।

३ अन्यथापीति ग० ।

८ रेफपूर्वयोरुभयोरनित्यमिति ग० ।

४ प्रच्छेद इति ग०, ६० मु० च ।

गमो भवति । आगमान्वादेशकः, 'च'कारः । यथा, ऊर्द्धो भव ।
अर्द्धवाङ् । नित्यमिति किं । स्वरपरत्वे^(१) भवत्वेतदिति ।
अर्थ्यतस्याताम्^(२) । मूर्खान्तज्जवन्तां । गो अर्धमेव ॥

लकारपूर्वे च ॥ ७ ॥

चतुर्थागमयोराकर्षकः, 'च'कारः । चतुर्थे स्पर्शे लकारपूर्वत्वे^(३)
सति पूर्वागमो भवति । प्रगल्भोऽस्य अपगल्भो जायते । नमो
मध्यप्राय चापगल्भभाय च । यस्मात्तकारः पूर्वः, स लकार
पूर्वः^(४) ॥

उपसर्गपाथ-एषोऽत्याति-धाम-परम-भूते-पूर्वेषु क्खिभु-
जेषु च ॥ ८ ॥

उपसर्गेषु^(५) पाथः, एषः, अति, आति, धाम, परम, भूते,
एवम्पूर्वेषु च सत्सु क्खिभुज इत्येतेषु पूर्वागमो भवति । 'च'कार
आगमान्वादेशकः । यथा, आच्छृण्वति । आख्खिदत्ते च प्रख्खि-
दत्ते च^(६) । अयस्मया परिभुजा । जे इति किं । विभू च मे प्रभू
च मे । या च विच्छन्दाः । खीति किं । ^(७) निखातं मनुष्याणां ।

१ स्वरपरत्वेति ग०, इ० सु० च ।

५ उपसर्गपूर्वेषु इति ग०, इ० सु० च ।

२ अर्थ्यतस्येति ग० । अर्थ्यतस्यापामिति
इ० सु० ।

६ नम आख्खिदत्ते च प्रख्खिदत्ते
चेति इ० सु० ।

३ चतुर्थस्पर्शे लकारपूर्वे इति ग०, इ० सु० च ।

७ तौ बल्लगं निखनत इति ग०

४ लकारः पूर्वा यस्मात् अथौ लकारपूर्वः

चिह्नितेभिकः पाठः ।

तस्मिन् इति ग०, इ० सु० च ।

अधिखखादति^(१) । उपसर्गपूर्वं इति किं । सच्छन्दाः^(२) । एता-
न्युपसर्गपूर्वाणि । अन्यान्यप्युच्यन्ते^(३) । अप्येति पाथः^(४) । एष
च्छागः । पाथ इति किं । ऋतुभिर्वा एष छन्देभिः । अति-
च्छन्दसमुप^(५) । सवित्र आतिच्छन्दसाय । धामच्छद्वि^(६) । पर-
मच्छन्दो यद्भूते च्छदाः सामानि^(७) ॥

अधोषादूष्णः परः प्रथमोऽभिनिधान स्पर्शपरात्तस्य
सस्थानः ॥ ८ ॥

स्पर्शपरादधोषादूष्णः परः प्रथम आगमस्तस्य स्पर्शस्य
सस्थानः समानस्थानोऽभिनिधानो भवति । अभिनिधीयत इति
अभिनिधानः । आरोपणीय इत्यर्थः । वेदान्तरे तस्याभावादत्रा-
रोपणीयत्वं । यथा, यः क्कामयेत । अश्मन्नूर्जं । ग्रीष्मे
मध्यन्दिने । अयस्मयं विभृत^(८) । यः पाप्मना । अधोषादिति
किं । शरद्वपराद्धे । जषग्रहण इति किं^(९) । रुक्ममुपदधाति ।
स्पर्शपरादिति किं । इष्वा च वज्रेण च । सूत्रमिदमेवेष्टं ।
नतु परद्वयं^(१०) ॥

१ दतस्त्वधिखादति इति ६० सु० । ६ धामच्छद्वि खलु वे इति ६० सु० ।

२ सच्छन्दा इति ग० । ७ छन्दांसि सामानि भवन्तीति ग० ।

३ अन्यान्युच्यन्ते इति ग०, ६० सु० च । ८ स्पर्शस्य विचृता बन्ध इति ग० । अय-

४ प्रियं अप्येतु पाथ इति ६० सु० । सृष्टयं विचृता बन्धमिति ६० सु० ।

५ अतिच्छन्दसमुपदधातीति ग०, ६ जषग्रहण इति किमिति ६० सु० च ।

६० सु० च ।

१० न तत्परद्वयमिति ६० सु० ।

अधोषे ज्ञाक्षेः ॥ १० ॥

अधोष एव स्पर्शे परे सति अधोषादूष्णः परः प्रथमागमो भवतीति ज्ञाक्षेः पक्षः । यथा, निष्कवेवत्यं । यः कक्कामयेत^(१) पश्चात् प्राचीं । निष्टत्पामि । ^(२)दोषावस्त्तोः । यः पाप्मना । अस्पपात्रम्^(३) । अधोषेति किं^(४) । कृशान्^(५) ॥

उत्तमपरात्तु ज्ञाक्षायणस्य ॥ ११ ॥

ज्ञाक्षायणस्य तु पक्षे उत्तमपरादधोषादूष्णः परः प्रथमागमो भवति । यथा, अक्षण्या व्याधारयति । अश्नुनाति । ^(१)उत्तमपरादिति किं । निष्कवेवत्यं । यः कक्कामयेत पश्चात् । ^(२)‘तु’शब्दः ज्ञाक्षेः पक्षमपक्षपतीति^(३) कचिदेवमचूः । अधोषत्वमूष्णः, ‘तु’ शब्दे निवर्त्तयति^(४) । तत्रायं सूत्रार्थः । उत्तमपराद् घोषवतः ^(५)ऊष्णः परः प्रथमागमो भवति । अज्ञां क्वेतुः । शरद्वपराह्णे । ब्रह्मवादिनः । घोषवत इति किं । ओषो हेमन्तः । अश्मा च मे । अयस्मयं वि^(११) ॥

१ यः कामयेत इति ग० ।

६ तीर्थे ज्ञाति इति ग०, चिह्निते,

६० मु० पुस्तकेचाधिकः पाठः ।

२ अक्षण्या व्याधारयति इति ग०, चिह्निते
६० मु० पुस्तके च अधिकः पाठः ।

७ यः पाप्मना इति ६० मु० पुस्तके-
ऽधिकः पाठः ।

३ आस्याव जङ्घदेवानामिति ग०, ६०
मु० च ।

८ पक्षं प्रक्षिपतीति ६० मु० । पक्ष-
मपक्षिपतीति ग० ।

४ अधोष एवेति किमिति ग०, ६०
मु० च ।

९ निवर्त्तयतीति इति ग०, ६० मु० च ।

१० उत्तमपरात्तु घोषवत इति ६० मु० ।

५ कृशान्कामिति ६० मु० ।

११ विवृत इति ६० मु० ।

प्रथम जक्षपरो द्वितीयं ॥ १२ ॥

प्रथमः स्पर्श जक्षपरः स्ववर्गीयद्वितीयमापद्यते^(१) । विरप्-
शिन्^(२) उदादाय । तथ् षोडशी^(३) । प्रत्यङ्स् सोमः । तथ् सवि-
तुः । प्रथम इति किं । ताः सः^(४) रोहः^(५) । जक्षपर इति किं ।
वाक्ते^(६) ।^(६) जक्षा परो यस्मात् जक्षपरः^(७) ॥

बाडभीकारस्यासस्थानपरः ॥ १३ ॥

बाडभीकारस्य मते आत्मनोसस्थानोक्षपरः प्रथमः सव-
र्गीयं द्वितीयमापद्यते । समानं स्थानं यस्यासौ सस्थानः, न स-
स्थानः, असस्थानः । सः परो यस्मात्सः, तथोक्तः । यथा, विसृपो
विरप्शिन् । तथ् षोडशी । असस्थान इति किं । तत्त्ववितुः ।
नेदं सूत्रमिष्टं ॥

१ सवर्गीयं द्वितीयमापद्यते इति ग०,
इ० मु० च ।

२ विसृपो विरप्शिन् इति इ० मु० ।

३ षोडशी अभवत् इति इ० मु० ।

४ संरोहोसि इति ग० ।

५ वाक्ते आयायतामिति इ० मु० ।

६ (ततः, अर्वाक् हि एनं परैः, इत्यत्र

प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं,
इति हकारस्य चतुर्थापत्तिः, विशेष-
विहितत्वात् । ततः द्वितीयं स्वरघोष-
वत्परस्मृतीयत्वम् । इदमेव सूत्रमिष्टम् ।
इति इ० मु० पुस्तकेऽधिकपाठः ।
७ यस्यादिसावूक्षपर इति ग०, इ० मु० च ।

अथ न ॥ १४ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । उक्तस्य द्वित्वविधेर्यथासम्भवं निषे-
धोऽधिक्रियते, इति^(१) वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

अवसाने रविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ॥ १५ ॥

पदावसाने वर्त्तमानो वर्णो रेफो विसर्जनीयो जिह्वामू-
लीय उपध्मानीयश्च^(१) इत्येते वर्णा द्वित्वं नापद्यन्ते । यथा, ऊर्क् ।
रेफात् परश्चेति^(२) प्राप्तिः । अवसानवचनं विरामाभिप्रायम् ।
तस्मान्न सन्धाने निषेधः । यथा, ऊर्क्क् च मे स्मृता^(३) । नार्त्ति-
मार्च्छन्ति^(४) । मनःक्चेमे । यःक्कामयेत । यःपाप्मना ।
स्वरपूर्वमित्यनेनेषां प्राप्तिः । अवसान इति चतुर्णां^(५) पृथगेव
सूत्रं केचिदूचुः । एकीकरणे^(६) दोषदर्शनात् । कोसौ दोषः^(७) ।
अवसाने वर्त्तमाना विसर्जनीया^(८) इत्यन्वयसम्पादनं । अव-
ग्रह आशीर्धूः सुवरितिवदिति चेत् । नैष दोषः । रविसर्ज-
नीयादीनां पदावसाने द्वित्वप्राप्तिदूरोत्सारिता, इति नियमत्र

१ निषेधोऽधिकृत इत्येतदधिकृतमिति
ग०, ३० सु० च ।

२ रेफविसर्जनीयजिह्वामूलीयोप-
ध्मानीयाश्चेति ग० ।

३ परश्चेतीति ग०, ३० सु० च ।

४ स्मृता च मे इति ग०, ३० सु० च ।

५ नार्त्तिमार्च्छन्ति ग०, ३० सु० च ।

६ चतुर्णां वर्णानामिति ३० सु० ।

७ एकीकरणपक्षे इति ग० ।

८ असौ दोष इति ३० सु० ।

९ रेफविसर्जनीयाश्च इति ग०, ३०
सु० च ।

शङ्का^(१) । किञ्च पृथक्करणे^(२) सति अवसाने किं वा भवतीति साकाङ्क्षतया वचनमनर्थकं स्यात् । एकीकरणे तु रविसर्जनोय इति वर्णसाहचर्यादवसाने वर्त्तमानो वर्ण इति च लभ्यते^(३) । तस्मादेकीकरणमेव रमणीयम् ॥

जष्ठा स्वरपरः ॥ १६ ॥

स्वरपर जष्ठा द्वित्वं नापद्यते । स्वरः परो यस्मादसौ स्वरपरः । यथा, दर्शपूर्णमासौ । वर्षाभ्यः । वर्षं नहति । वह्निषा । रेफात् परञ्चेति प्राप्तिः । जप्तेति किं । एभिर्नो अर्कैः । स्वरपर इति किं । पार्श्वे । वर्षाभ्यः^(४) । वर्षेभिः । अग्निर्ह्यस्य ॥

प्रथमपरश्च ज्ञाक्षिज्ञाक्षायणयोः ॥ १७ ॥

तयोः पक्षे^(५) प्रथमपर जष्ठा द्वित्वं नापद्यते । 'च'कार जष्ठाणमन्वादिशति । सुवन्ददस्म । अष्टौ कृत्वः । तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः परो यस्मादसौ प्रथमपरः^(६) । 'च'कारोऽत्र यद्यप्यु-

१ शङ्कासीति ग०, इ० सु० च ।

२ अवसाने पृथक्करणे इति इ० सु० ।

३ इति लभ्यते इति इ० सु०, ग० च ।

४ वर्षाभ्यः स्वाहेति इ० सु० ।

५ ज्ञाक्षिज्ञाक्षायणयोः पक्षे इति

इ० सु०, ग० च ।

६ अष्टौ कृत्वः । तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः

प्रथमपरः । प्रथमपर

इति किं । इत्था च वञ्चेण चेति ग० ।

अष्टौ कृत्वः । प्रथमपर इति किञ्च ।

तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः परो यस्मा-

दसौ प्रथमपर इति इ० सु० ।

अमात्राकर्षकः, तथापि शषसहेष्वेव सम्प्रत्ययः। अन्यथा अव-
साने रविसर्जननीयः, इति सूत्रे जिह्वाभ्रूलीयोपभ्रानीययोग्रहणं
व्यर्थम्। अनेनैव निषेधसिद्धेः ॥

ऊष्माघोषो हारीतस्य ॥ १८ ॥

हारीतस्य मते अघोष ऊष्मा द्वित्वं नापद्यते। वैश्यो मनुष्या-
णां। पुष्यति प्रजया पशुभिः। अस्यापरूपं^(१)। अघोष इति किं।
महृच्छमिमान्^(२)। ऊष्मग्रहणं पूर्वसूत्रानापेक्षार्थम्। अत्राप्यू-
ष्मग्रहणं^(३) न क्रियेते। ऊष्मेत्येतत् स्वरपरत्वेन पृथक्कार-
त्वेन च सम्बन्धं^(४)। तस्मादिहापि तत्सम्बन्धस्यैवाघोषत्ववि-
शेषणं स्यात्^(५)। अतस्तन्निवृत्त्यर्थमूष्मेति ग्रहणं कृतम्^(६)।
अतः सर्वावस्थ ऊष्मात्र निषेधभाक् ॥

रेफपरस्य हकारः ॥ १९ ॥

पूर्वमूष्माघोष इत्युक्ते घोषोष्मणो नित्यद्वित्वे^(७) प्राप्ते वि-
शिष्टीदानीं^(८)। रेफपरो हकारश्चकाराकृष्टहारीतमते द्वित्वं
नापद्यते। यथा, दुदुक्ते अर्हयः। रेफपर इति किं। जुह्वे ह-

१ वैश्वानरस्य रूपमिति ग०।

२ तिरि अक्रियामिति ग०।

३ अत्र यद्यप्यूष्मग्रहणमिति ग०।

४ स्वरपरत्वेन प्रथमपरत्वेन च सम्बन्ध-
मिति ग०।

५ सम्बन्धस्यैवाघोषत्वविशेषो न स्यात्

इति ग०। तत्सम्बन्धस्यैवाघोषत्व-

विशेषः स्यादिति इ० मु०।

६ ग्रहणमत्र कृतमिति ग०। इ०

मु० च।

७ नित्यं द्वित्वे इति ग०, इ० मु० च।

८ विशिष्ट इदानीमिति इ० मु०।

ह्यग्निः^(१) । हकार इति किं । शुक्रन्ते अन्यत् । रेफः परौ यस्मादसौ, रेफपरः ॥

टवर्गश्च तवर्गपरः ॥ २० ॥

‘च’कारो हारीतत्वान्वादेशकः^(२) । टवर्गस्तवर्गपरौ न हित्वमापद्यते । यथा, वषट् ते विष्णो । विड् द्रविणं । तवर्गः परौ यस्मादसौ तवर्गपरः । टवर्ग इति किं । वाक्ते । तत्ते । एवम्पर इति किं । षट् कपालं^(३) । विड् वै मरुतः ॥

लतवर्गौ यवकारपरौ ॥ २१ ॥

हारीतः सान्निध्यात्तभ्यते । तन्मते लतवर्गौ न खलु यवकारपरौ हित्वमापद्यते^(४) । यथा, लकारः, कल्याणी । वैल्हो यूपः^(५) । तवर्गोपि^(६) । कन्येव तुन्ना । इषे त्वा । यवकारौ परौ याभ्यान्तौ, तथोक्ता ॥

परश्च ॥ २२ ॥

‘च’कारो हारीताकर्षकः । पर इत्येकवचनेन चकारो गृह्यते । पूर्वसूचीकृतस्थनिमित्तयोः परः^(७) सीपि न हित्वमापद्यते,

१ जुह्वे ह्यग्निस्त्राहयति, इति इ० सु० ।

५ यूपो भवतीति इ० सु० ।

२ हारीतान्वादेशक इति ग०, इ० सु० च ।

६ तवर्गोपीति ग०, इ० सु० च ।

३ षट्कपालं विः, इति ग०, इ० सु० च ।

७ पूर्वसूचस्थनिमित्तयोः पर इति ग० ।

४ हित्वमापद्यते इति ग० इ० सु० च ।

हारीतमते । यथा, विभूदाव्ने^(१) । आव्णः^(२) । वकार इति किं । कल्त्पान् जुहोति । स्पर्श एवेत्येकेषामित्यत्रावधारणानिराकरणाद्यायमारम्भः^(३) । ^(४)द्वित्वे कृते परो द्वितीयपर्यायो द्वित्वविधिर्नास्ति । अनवस्थाप्रसङ्गात् । ननु सवर्णसवर्गीयपर इति परसूत्रेणापि पुनर्द्वित्वनिषेधः । पौनरुक्त्यं माभूदिति^(५) । मतभेदान्नैष दोष इति ब्रूमः । हारीतमतमेतत्, ऊष्मा घोषो हारीतेत्यादिसूत्रपञ्चकमनिष्टं^(६) ॥

सवर्णसवर्गीयपरः ॥ २३ ॥

सवर्णपरः सवर्गीयपरश्च द्वित्वं नापद्यते । सवर्णत्वं नाम सादृश्यमुच्यते^(७), न तुल्यस्थानकरणतामात्रं । सवर्गीयः समानवर्गसम्बन्धी । यथा, अलक्काय । अत्ता हवींषि । पिप्पका ते^(८) । संयत्ताः । यत्नेहितं । त्वं वातैः^(९) । सवर्णपराख्येवमादीनि

१ विभूदावन्ने इति ग० ।

२ आ आव्ण इति इ० सु० ।

३ स्पर्श एवैकेषामावधारणामित्यत्रावधारणानिराकरणाद्यायमारम्भ इति इ० सु० । अत्र ग, चिह्नितपुस्तके अवधारणे निराकरणेयमारम्भ इति विशेषः ।

४ ग, चिह्निते इ० सु० पुस्तके च 'अथ वा' इत्यधिकपाठः । इ० सु० पुस्तकधृतसंस्थ पाठान्तरं 'यथा' इति ।

५ पुनर्द्वित्वनिषेधारपौनरुक्त्यप्रमाणात् इति केचिदिति ग० ।

६ हारीतमते ह्यूष्मा घोष इत्यादि सूत्रपञ्चकमिति मिति ग० । हारीतमतादूष्मा घोष इत्यादि सूत्रपञ्चकमिति मिति इ० सु० ।

७ सारूप्यमुच्यते इति ग०, इ० सु० च ।

८ ते शरत्वाद्यै इति इ० सु० ।

९ त्वं वातैरुच्येति इति इ० सु० ।

सवर्गीयपराख्यपि^(१) वदामः । अद्वौ न्यद्वौ । प्राञ्चमुप । काण्डात्
काण्डात् । तन्ते दुश्चत्ताः । अभ्यस्थ ॥

अनुनासिकपूर्वस्तु ककारो मध्य आगमः ।

गकारश्च तकारे च धकारे च यथाक्रमम् ॥

इति वचनादिदमप्युदाहरणं । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः ।
तान् ब्रूयाद्युङ्धमिति । एवम्पर इति किं । वाङ् मे आसन् ।
षण्मासः । विद्यथानि मन्त्रहे । दाम्नापा^(२) ॥

नानुत्तम उत्तमपरः ॥ २४ ॥

‘न’कारोऽयं प्रतिप्रसवार्थः । उत्तमपरोऽनुत्तमो द्वित्वमापद्यत
इति^(३) । यथा । याञ्च्चा । यज्ज्ञे यज्ज्ञेन । आट्ट्णारः । स
प्रतल्वत् । पाप्मानं । अनुत्तम इति किं । तन्मा देवाः । उत्तमः
परो यस्मादसावुत्तमपरः । सवर्णसवर्गीयपर इति प्राप्तावयना-
रम्भः^(४) ॥

अथैकेषामाचार्याणां ॥ २५ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः । एकेषां मतमधिक्रियत इत्येतद्देदित-
व्यं^(५), इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

१ सवर्गपराख्यपीति ग० । सवर्णपरा-
ख्यपीति इ० सु० पुस्तकधृतपाठान्तरं ।

२ दाम्नापौश्वन् इति इ० सु० ।

३ ग, चिह्निते इ० सु० पुस्तके च

‘इति’ पदं नास्ति ।

४ इति प्रतिषेधप्राप्तावयमारम्भ इति
ग०, इ० सु० च ।

५ एकेषां मते क्रियत इत्येतद्विद्यतं वे-
दितव्यमिति ग०, इ० सु० च ।

लकारो ह्रस्वकारपरः ॥ २६ ॥

एकेषां मते ह्रस्वकारपरो लकारो द्वित्वं नापद्यते ।
मह्ना आलभेत^(१) । वल्शो विरोह^(२) । ततो विल्वः^(३) । एवम्पर
इति किं । कल्माषी । कल्याणी । हकारश्च शकारश्च वकारश्च
ह्रस्वकाराः, ते परे यस्मात् सः, तथोक्तः । अत्र ह्रस्वपरे कार्यं
मिष्टं, न तु वकारपरे । नापि परसूत्रमिष्टं^(४) ॥

स्पर्श स्पर्शपरः ॥ २७ ॥

एकेषां मते स्पर्शपरः स्पर्शा न द्वित्वमापद्यते । वारदेवी ।
आपामोज्मानं । आट्णारः । सप्रत्नवत् । यमप्रवानः । स्पर्शः
परो यस्मा दसौ स्पर्शपरः ॥

पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृतः ॥ २८ ॥

व्यञ्जनपर इति स्पर्शव्यतिरिक्तव्यञ्जनपर इत्यर्थः । अन्यथा
स्पर्शानामपि ग्रहणे पूर्वसूत्रेपि स्पर्शपर^(१) इत्युक्तत्वात् पौनरुक्त्यं

१ आतभन्त इति ग०, इ० सु० च ।

२ शतवल्शो विरोह इति ग०, इ०
सु० च ।

३ वैल्वो थूप इति इ० सु० ।

४ न तु वकारपरे लकारस्य ह्रस्व-
वकारपर इति सूत्रे स्थितः किं कारणं ।
न तु चकार इति प्रयोजनमस्ति । लका-
रस्य वकारस्य संयोगे स्वरितो यदि ।
तदा संयुक्त एव स्यादसंयुक्तसदन्यथा इति

वचनमस्ति । तस्मात् कारणात्, यदा
लकारवकारयोः स्वरितसंयोगलकारस्य
तदा द्वित्वमस्ति । असंयुक्तो द्वित्वं ना-
प्नोति गमनिका । अत एव न तु चका-
रपर इति । ततो विल्वः । नापर-
सूत्रमिष्टं । इति ग, चिह्नितपुस्तके-
ऽधिकः पाठः ।

५ स्पर्श इति इ० सु० ।

स्यात् । न तु निमित्तविशेषनिमित्तविशेषोऽप्यस्ति^(१) । पदान्तत्वं प्राकृतत्वञ्च निमित्तिनो विशेषः । निमित्तस्य तु सर्व्व-
व्यञ्जनात्मकत्वमिति चेत् । तथापि स्पर्शभागे निमित्तविशेषस्य
वैयर्थ्यं । स्पर्शपर इत्यत्र सामान्येन^(२) निमित्तविशेषस्य विगत-
त्वात् । तस्मादन्तस्था यरलवा इत्यत्र^(३) व्यञ्जनशब्देनोच्यन्ते । 'च'-
कारस्पर्शाक्षरपारिशेष्यान्नकारस्याकर्षणं^(४) । तथाहि, अन्तस्था-
दिव्यञ्जनपरत्वे सत्यन्यस्पर्शानामविकृतानां पदान्ते स्थितिर्नास्ति ।
सम्प्राडित्यत्वास्तीति चेत् । मैवं^(५) । न सः शमिति रापर इत्यत्र
वैयर्थ्यात् इति शब्दो मकारस्य हित्सङ्गावं बोधयतीत्यध्ययनानु-
रोधादुपपादितं । तस्माद्वैष निषेधविषयः । नापि ब्रह्मण्यन्तः,
न्यङ्श्चिभिः, इत्यादिविषयः । कुतः, इह प्राकृत इति विशे-
षणं विकृतसङ्गावं कल्पयति । अन्यथा स्वस्ववैयर्थ्यात्^(६) । तच्च
विकृतित्वं नकारस्य^(७) ङकारस्य वा अन्तस्थादिपरत्वे सति
क्वचिदपि पदान्ते न दृश्यते । तस्मात् प्राकृत इति प्रयोगसाफ-
ल्याय नकारस्यैवानुकर्षणं युक्तमिति पारिशेष्यम् । किञ्च माहि-
षेऽपि नकारस्यैवानुकर्षणं सिद्धवत्कृत्योक्तं । तत्रैवं^(८) सूत्रयो-
जना । एकेषां मते पदान्तः प्राकृतो नकारोऽन्तस्थादिव्यञ्जन-

१ न तु निमित्तविशेषाग्नित्तविशे-
पोक्ति इति ग०, ६० मु० च ।

२ सामान्येनापि इति ग०, ६० मु० च ।

३ तस्मादन्तस्थादय एवाव इति ग०,
६० मु० च ।

४ चकारो यद्यपि स्पर्शम.चाकर्षक-
स्यपि पारिशेष्यान्नकारस्यानुकर्षणम् इति

६० मु० । ग, चिह्नितपुस्तके स्पर्शाकर्षक,
इति विशेषः । समानमस्यत् ।

५ नैवमिति ग० ।

६ स्वस्य वैयर्थ्यादिति ग०, ६० मु० च ।

७ विकृतत्वं णकारस्येति ग०, ६० मु०

च ।

८ तत्रैवं इति ग०, ६० मु० च ।

परो द्वित्वं नापद्यते । यथा, जनान् पाययति^(१) । ओमन्वतीते ।
एतान् होमान् । पदान्त इति किं । अन्यायन्ति^(२) । अन्तस्था-
दिपर इति किं । तान् कल्पयति । इमान् भद्रान् । दुर्यान् ।
प्राकृत इति किं । तान् रक्षध्वं । वैष्णवा रक्षोहणः । ननु कथमत्र
विकृतत्वं ।

रेफाट्ठवर्णात् पूर्वश्च तवर्गाच्च परश्च नः ।

तवर्गस्थान इत्याहुरन्तस्थानोन्यदुच्यते ॥

इति वचनादस्ति स्थानभेदकृतं^(३) विकृतत्वमिति ब्रूमः ।

शिञ्चा चैवं वक्ष्यति,

रेफपूर्वा नकारो यः पदान्ते यत्र दृश्यते ।

विशेषं तत्र जानीयाद् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥ इति ।

व्यञ्जननमस्मात् परमिति^(४) व्यञ्जनपरः । प्रकृतिरिति^(५),
स्वभावः, तत्सम्बन्धी प्राकृतः ॥

उदात्तात्परोऽनुदात्तः स्वरितम् ॥ २८ ॥

प्रातिहतपादवृत्ततैरीव्यञ्जनविषयमेतत् । उदात्तात्परोऽनु-
दात्तः स्वरितमापद्यते । यथा, स इधानः । अथाब्रवीत् । वस्य-
सि । प्रउगमुक्थम् । तथा देवतया । वर्णविभागावस्थायामनुदा-
त्तत्वे सत्येव पुनस्तत्संहितायामेतत्तद्वचनात् स्वरितत्वं प्रउग-
मित्यादौ विज्ञेयं ॥

१ मित्रो जनान् पातयतीति ६० मु० ।

२ ग, चिह्नितपुस्तके ६० मु० पुस्तके

च अन्याहमास इति अधिकः पाठः ।

३ स्थानभेदे कृतमिति ६० मु० ।

४ पर इति ग० ।

५ प्रकृतिः इति म०, ६० मु० च ।

व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि ॥ ३० ॥

व्यञ्जनान्तर्हितोऽप्युदात्तात् परोऽनुदात्तः स्वरितमापद्यते^(१) ।
यथा, तदग्ने अमृणः^(२) । यस्त्वा हृदा, इत्यादि । अन्तर्हितो
व्यवहित इत्यर्थः ॥

नोदात्तस्वरितपरः ॥ ३१ ॥

उदात्तपरः स्वरितो^(३) वा अनुदात्तात् परोऽनुदात्तः स्वरितं
नापद्यते । यथा, य इमं लोकं^(४) । ता आद्याः । कीरिणा मन्य-
मानः । तस्यै वृद्धे^(५) । उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ, तौ
परौ यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

नाग्निवेश्यायनस्य ॥ ३२ ॥

पूर्वसूत्रस्य प्रतिप्रसवार्थोऽयं^(६) नकारः । उदात्तापरोऽनु-
दात्तः स्वरितमाग्निवेश्यायनस्य मते उदात्तात् परोऽनुदात्त-
स्वरितपरो वा स्वरितं नापद्यत इति^(७) । पूर्वोक्तान्येवोदाह-
रणानि ॥

१ स्वरितं ह्यादिति ग० ।

२ अमृणो भवामीति इ० सु० ।

३ उदात्तस्वरितपर इति इ० सु० ।

४ सा इमां लोकां इति इ० सु० ।

५ य इमं लोकमिति ग० ।

६ तस्यै वृद्धे इति ग० । तस्यै वृद्धा-
मानन्दासजायत इति इ० सु० ।

६ पूर्वसूत्रप्रतिप्रसवार्थमिति ग०^६

इ० सु० च ।

७ आग्निवेश्यायनमते उदात्तस्वरितपरो
वा नापद्यते इति न इति ग० । आग्नि-
वेश्यायनस्य मते उदात्तपरो वा स्वरित-
परो वा नापद्यत इति न इति इ०
सु० ।

सर्वो नेत्येके सर्व्या नेत्येके ॥ ३३ ॥

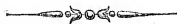
न केवलमुदात्तात् परः, किन्तु सर्व एव सप्तविधस्वरितो
नास्तीत्येके शाखिनी मन्यन्ते । तथाहि वाजसनेयिब्राह्मणे, द्वावेव
स्वरावुदात्तोऽनुदात्तः^(१) । नेदं सूत्रद्वयमिष्टं ॥

इति विभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ० ॥

—

१० द्वावेव स्वरावुदात्तानुदात्तमिति इ० सु० । द्वावेव स्वरावुदात्तानुदात्तो
इति ग० ।

अथ पञ्चदशीध्यायः ।

नकारस्य रेफोष्मयकारभावात् लुप्ते च मलोपाच्च पूर्व-
स्वरोऽनुनासिकः ॥ १ ॥

नकारस्य रेफभावादूष्मभावाद्यकारभावाच्चकाराकृष्टयकारे
लुप्ते सति मलोपाच्च^(१) । पूर्वस्वरोऽनुनासिको भवति, सानु-
नासिको भवतीत्यर्थः । यथा रेफभावात्, अग्नी॒ष्ट्रप्सु
षदः^(२) । अथोष्मभावात्^(३), कर्णा॒ष्ट्रश्चाकर्णा॒ष्ट्रश्च । त्री॒ष्ट्रश्चान् ।
यकारभावाद्यथा, महा॒ष्ट्रइन्द्रः । यकारे लुप्ते यथा, महा॒ष्ट्र
इन्द्रः । अथ मकारलोपः^(४), प्रत्युष्ट्र॒रक्षः । स॒ष्ट्रशितं मे
ब्रह्म । इत्यादि । मकारस्य लोपो मलोपः^(५), तस्मात् ॥

नैकेषां ॥ ६ ॥

एकेषां मते पूर्वसूत्रोक्तेषु सानुनासिकं^(६) न भवति । उक्ता-
न्येवोदाहरणानि । इदमेवेष्टं न तु पूर्वम् ॥

१ मकारलोपाच्चेति इ० सु० ।

२ सत्री रेकादशां हि इति इ० सु०
पुस्तकेधिकः पाठः ।

३ ऊष्मभावादिति ग० ।

४ मकारलोपात् इति ग० ।

५ मकारस्य लोपः, मकारलोप इति
इ० सु० ।

६ सानुनासिकमिति इ० सु० ।

ततस्वनुस्वारः ॥ ३ ॥

तत इति सर्व्वानाम् परागृष्टात् पूर्व्वस्वरात् ^(१)परोऽनुस्वा-
रागमो भवति । यथा, सात्रीऽरेकादशाऽ इह । परागृष्टस्य
पूर्व्वस्वरस्यानुनासिकं गुणं ^(२) तु शब्दो निवर्त्तयति । तस्मादनु-
नासिकप्रतिषेधपक्ष एवायमनुस्वारागमः स्यात् ॥

स्त्रादिषु चैकपद ज्यपरः ॥ ४ ॥

आगमान्वादेशकः, 'च'कारः । स्त्रादिष्वेकपदे अखण्डपदे ज्यपरे
सति ^(३) अनुस्वारागमो भवति । यथा, शीऽसामीद इव ^(४) ।
स्त्रादिष्विति किं । तासां त्रीणि च । एकपद इति किं । तं मा सऽ-
सृज । ^(५) अखण्डविशेषणेन किं ^(६) । त्रिसाहस्रो वै । ज्यपर
इति किं । माया मायिनां ॥

नान्तविकारात् पूर्व्वः ॥ ५ ॥

न खलु पदान्तविकारात् पूर्व्वस्मिन्ननुस्वारागमो भवति ।
वह्निस्ते अस्तु ^(१) । हिपुजिगेति प्राप्तिः । अन्तर्विकारादिति किं
मा हिऽसौर्द्विपादं । अन्तस्य विकारः, अन्तविकारः, तस्मादन्त-
विकारात् ॥

१ खरादिति ग० इ० मु० च ।

२ परागृष्टस्वरस्यानुनासिकं गुण-
मिति इ० मु० । परागृष्टस्वरस्यानुनासिकं
गुणमिति ग० ।

३ ज्यपरः इति ग०, इ० मु० ।

४ मोद इवेतीति ग०, इ० मु० च ।

५ प्रस्तर मा हिंस्रीद इति इ० मु०
पुस्तकेधिकः पाठः ।

६ अखण्ड इति किमिति ग० ।

७ अस्तु अवाप्तितीति ग०, इ० मु० च ।

अप्रग्रहाः समानाक्षराण्यनुनासिकान्येकेषां ॥ ६ ॥

यानि समानाक्षराणि अप्रग्रहसञ्ज्ञानि तानि एकेषां मते भवन्त्यनुनासिकानि^(१) । कुलायिनी^(२) । अप्रग्रहा इति किं । अमी इति । तन् इति । समानाक्षराणीति किं । ^(३)सो एवैषैतस्याः । प्रग्रहाक्षरयोर्नियतलिङ्गतया परस्परान्वयो घटते । न प्रग्रहाः अप्रग्रहाः ॥

पदञ्च भुत् शङ्खायनकाण्डमायनयोः ॥ ७ ॥

यत् भुतवत् पदं तच्च पदकाले शङ्खायनकाण्डमायनयो-
र्मते अनुनासिकं भवति । त्वीश् इत्य ब्रवीत् । अस्तुहीश् इत्य-
ब्रूतां । पदमिति किं । संहितायां मा भूत् । 'च'शब्दः पूर्वसूचीक-
विधेयसमुच्चयं करोति । अपरे त्वाङ्^(४) । भुतैकस्वरं पदमिति
अन्यं मा भूत् । न छिनत्ति इति । न विचिन्त्याश् इति । नेदं
सूत्रद्वयमिष्टं ॥

अकारस्तु सञ्चितायामपि ॥ ८ ॥

सान्निध्यादनुनासिकभुतौ गृह्येते । 'तु'शब्दः प्राक्तताचार्यम-
तनिवर्तकः । अत एव संहितायामसंहितायाञ्च अकारः पदान्ते-
नुनासिको^(५) भवति । यद्यकारः^(६) इति सामान्योक्तः, तथाप्य-

१ एकेषां मते अनुनासिकानि स्फुरि-
रिति ग० ।

२ कुलायिनी वसुमतीति ग० । कुला-
यिनी वसुमतीति ग० ।

३ साध्या वै इति ग० चिह्नितपुलके-

विभिन्नः पाठः ।

४ अपर आङ्गिरिति इ० सु० ।

५ अकारः पदान्तेः सुतोऽनुनासिक-
इति ग०, इ० सु० च ।

६ यद्यप्यकार इति ग०, इ० सु० च ।

न्वादेशोन्यस्येतिवचनादपिशब्दीनुनासिकतया निमित्तं^(१)पदान्त-
मेव चकारमन्वादिशति । यथा, सुञ्चोकांश्चसुमङ्गलात् । उपह-
ताश्च । यशोममांश्च । यदुग्रां^(२) इत्यन्यस्यां शाखायां । 'अपि'शब्दः
किमर्थः । सत्यराजाश्च । अग्नाश्च इत्याह । विचिन्त्यः सोमाश्च न
विचिन्त्याश्च इति । शाङ्खायनकाण्डमायनयोरप्ययं विधिरकार-
प्लुते^(३) सम्प्रतः ॥

सर्वमेकयमं पूर्वेषां सर्वमेकमयं पूर्वेषाम् ॥ ८ ॥

एकजातमेकयमं^(४) एकश्रुतिरिति पूर्वेषां^(५) मतम् । यमो
नाम स्वरः, उदात्त इत्यर्थः । पूर्वे नाम याज्ञिकाः, तेषां यज्ञ-
मर्थेण सर्वमेकश्रुति भवति । अन्ये मन्यन्ते, पूर्वे नाम केचि-
च्छाखिनः, तेषां सर्वमेकश्रुतोति । अथापरे कथयन्ति^(६), सर्व-
मेकस्वरमनुनासिकं भवतीति^(७) समानाच्चरमात्रापेक्षामधिच्छेप्तुं ।
नेदं सूत्रमिष्टं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे इत्यापस्तम्बानां

शाखानां यजुर्वेदलक्षणः^(८) पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ० ॥

१ अनुनासिकधर्मेतया निमित्तित्वं इति
ग०, ६० मु० च ।

२ ब्रह्माऽन् इति ६० मु० ।

३ विधिरकारं प्लुते इति ग०, ६० मु० च ।

४ सर्वं वर्णजातमेकयममिति ६० मु० ।

५ सर्वेषांमिति ग० ।

६ अपरे तु इति ग० ।

७ भवतीति वदन्ति इति ग० ।

८ इत्यापस्तम्बानां शाखानां यजुर्वेद-

लक्षणं इति पाठो ग. चिह्निते ६०

मु० पुस्तके च नास्ति ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ सकारपराः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः^(१)। इत उत्तरे ग्रहणविशेषाः सकारपरा इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं । सकारः परो वेभ्यस्ते ‘सकारपराः’ ॥

स्रशोद्धपाश पदादयः स्वरपरे ॥ २ ॥

‘स्र, शो, ह, पा, श,’ इत्येते ग्रहणविशेषाः^(२) पदादयः सकारपराः, तस्मिन् सकारे स्वरपरे सत्यनुस्वारागमं भजन्ते । यथा, विस्रः सयेत्^(३) । शोः सामोद् इव^(४) । ओकारेण किं । आशासाना^(५) । ह्रस्वः शसिषत् । ऋखेन किं^(६) । प्रजा मा मा हासीत् । पाः सुर इरावती । दीर्घेण किं । आहतं गभे-पसः । यदासीनः शंसति^(७) । पदादय इति किं । अग्निरुक्थेन वाहसा । सीमं पिपासेत् । दहाशसः । स्वरपरे इति किं । विस्रस्य^(८) । हस्तयोः । कविशस्तः । केचिदत्र सूत्रे द्विग्रहणम-

१ अथेत्ययमधिकार इति ग०, इ०
मु० च ।

२ ग्रहणविशेषाणामिति ग० ।

३ विस्रस्येदमेहेनाध्वर्युरिति ग०, इ०
मु० च ।

४ इवेति, इति ग०, इ० मु० च ।

५ आशासाना जौमनसमिति इ० मु० ।

६ ऋखे इति किमिति ग०, इ०
मु० च ।

७ शंसति तस्मात् इति इ० मु० ।

८ तस्मात् स विस्रस्य इति इ० मु० ।

ङ्गीकुर्वते । तदनुपपन्नं^(१) । पदादन इति नियमात् । अहिंसा^(२), इत्यत्रानुस्वाराभावप्रसङ्गात् । ननु हिंसीः परम इत्ये-
तदनीदाहरणमिति चेत् । तन्नैवं^(३) । हिंयुजिगा इत्यत्र निय-
माभावात् । पदादावपदादौ च हिंयग्रहणस्य कार्यसिद्धेः पुनरत्र
ग्रहणं व्यर्थं । खरः परो यस्मादसौ 'खरपरः' तस्मिन् ॥

विकृतेऽपि ॥ ३ ॥

'अपि'शब्दः स्वरान्वादेशकः । सकारात् परे तस्मिन् खरे विकृ-
तिमापन्नेऽपि व्यञ्जनतासुपगतेऽपि स्यादनुस्वारविधिः^(४) । यथा,
अपहृस्यन्ते ॥

रापूर्वस्य ॥ ४ ॥

अग्रहं स्यादिषु चकारोऽन्वादिशति^(५) । एतदर्थमेव स्वरव्य-
त्ययेऽपि शकारग्रहणं तत्रान्ते कृतं । रा इत्येवं पूर्वः शकारः
सकारपरोऽनुस्वारागमं भजते । यथा, नाराणंसीभ्यः । अपदा-
र्थोऽयमारम्भः ॥

अस्तानन्तोदात्ते ॥ ५ ॥

'अस्त', इत्येतस्मिन् ग्रहणे अनन्तोदात्ते सकारपरेः^(६) ।

१ तन्नेति ग० ।

व्यञ्जनत्वमापन्नं यनुस्वारविधिरिति ग० ।

२ अहिंसांयामिति ग० ।

५ अग्रहः स्यादिषु शकारमन्वादिशतीति

३ उदाहरणमिति चेत्, सैवमिति ग०,

३० सु० । स्यादिषु शकारमन्वादिशति

३० सु० च ।

चकार इति ग० ।

४ सकारात् परे खरेपि कृतं

६ सकारे इति ग० ।

भवत्यनुस्वारागमः । उत सष्ट्वास्तुविप्रः^(१) । अनन्तोदात्ते
इति किं^(२) । अश्वस्या विशस्ता । स्रशीहेति प्राप्नो सत्यां सका-
रस्य स्वरपरत्वाभावेऽपि नायं विधिर्निषिध्यतामिति पदग्रहणम्^(३) ।
अन्ते उदात्तो यस्य तत् अनन्तोदात्तं, न अनन्तोदात्तं अनन्तोदात्तं,
तस्मिन् ॥

अशसन् ॥ ६ ॥

‘अशसन्’ इत्यस्मिन् ग्रहणे स्यादनुस्वारागमः । अभिव्यग्र-
सन् । अपदाद्यर्थीयमारम्भः ॥

न शसनं विशसनेन ॥ ७ ॥

‘शसनं, विशसनेन,’ इत्येतयोर्ग्रहणयोरनुस्वारागमो न भव-
ति^(४) । शसनं वाज्यर्वा । शनो विशसनेन । स्रशीहेति प्राप्तिः ॥

मा पदादिरनुदात्तः ॥ ८ ॥

‘मा’ इत्येवं वर्णः पदादिरनुदात्तः सकारपरोऽनुस्वारागमं
भजते । अत्र नियमाभावात् सकारस्य स्वरपरत्वाभावेऽपि निमित्त-
त्वं भवत्येव । यथा, अहर्माष्टेन । माष्टस्यचन्या^(५) । पदा-
दिरिति किं । शिलिकमध्यमासः^(६) । अनुदात्त इति किं । मासं
दीक्षितः^(७) ॥

१ स्तुविप्र इति ६० मु० ।

४ न स्यादिति ६० मु० ।

२ अनन्तोदात्ते किमिति क० ।

५ मांस्याचन्या इति ६० मु० ।

३ निषिध्यतामिति ग्रहणमिति ग०, ६०

६ शिलिकमध्यमास इति ६० मु० ।

मु० च ।

७ दीक्षितः स्यादिति ६० मु० ।

पुमीपूर्वश्च नित्यं ॥ ८ ॥

‘च’शब्दो मा इति ज्ञापयति । पु, मी, इत्येवम्-‘पूर्वो’ मा, इत्येवं वर्णः सकारपरो नित्यमनुस्वारागमं भजते । उत्पुमाऽसः हरन्ति । मीमाऽसन्ते कार्ये । अनुदात्तत्वनियमनिवर्तको नित्य-शब्दः^(१) ॥

सक्कायपरश्च ॥ १० ॥

‘च’शब्दो मा इति ज्ञापयति । मा, इत्येवं वर्णो ‘सक्काय-परो’ अनुस्वारागमं भजते । यथा, अमाऽसक्काय स्वाहा ॥

नावग्रहपूर्वः ॥ ११ ॥

मा पदादिरनुदात्त इत्यस्यापवादः^(२) । अवग्रहपूर्वो मा, इत्ये-
वं^(३) वर्णो नानुस्वारागमं भजते । यथा, पूर्णमासे वै । अर्द्धमासे
देवाः । अवग्रहः पूर्वो यस्मादसौ ‘अवग्रहपूर्वः’ ॥

मासिमासुमासोमासामिति च ॥ १२ ॥

‘च’कारो निषेधाकर्षकः । ‘मासि, मासु, मासः, मासां,’ इत्ये-
तेषु ग्रहणेषु न स्यादनुस्वारागमः^(४) । एषामपि^(५) मा पदादिरिति
प्राप्तिः । के चिदत्र प्रथमे मासि पृष्ठानीत्युदाहरन्ति । तदसारं^(६) ।
न पदे हिस्त्ररे नित्यमित्यनेनैव सिद्धेः^(७) । तस्मादन्धशाखायां

१ अनुदात्तत्वनिवर्तक इति ग०, इ०

४ एष अनुस्वारागमो न इति ग० ।

मु० च ।

५ एषाम् इति ग० ।

२ इत्यस्यापवाद इति इ० मु० ।

६ तदसारमिति इ० मु० ।

३ इत्येवमिति इ० स० ।

७ निषेधसिद्धेरिति ग०, इ० मु० च ।

बहुस्वरमुदाहरणमवधारणीयं^(१) । दशसु माःसूचित्तुम् । षण्मा-
सः^(२) । मासां प्रतिष्ठित्यै ॥

हि-पु-जिगा-जिघा-क्लृप्सिनेऽतःसयदाताःसीत्-कनी-
या-ज्याया-द्राघीया-रघीया-श्रेया-ऋसीया-वसीया-भूयाः
सो-जक्षिवा-जघ्निवा-जिगिवा-जीगिवा-तस्थिवा-दाश्वा-दीदि-
वा-पपिवा-पौपिवा-विद्वा-विविशिवा-शुश्रुवा-ससृवा ॥ १३ ॥

हि, पु, जिगा, जिघा, क्लृप्सिने, अतःसयत्, आताःसीत्,
कनीया, ज्याया, द्राघीया, रघीया, श्रेया, ऋसीया, वसीया,
भूयाः, जक्षिवा, जघ्निवा, जिगिवा, जीगिवा, तस्थिवा,
दाश्वा, दीदिवा, पपिवा, पौपिवा, विद्वा, विशिवा, शुश्रुवा,
ससृवा, इत्येवम्पूर्वः सकारपरोऽनुस्वारागमं भजते^(३) । यथा,
हिःसीः परमे^(४) । चिनुते हिःसायै । तेन पुःस्वतीः । पुःसः
पुत्रान् । लोकमजिगाःसन् । त्वष्टारमजिघाःसन् । ब्राह्मणा-
क्लृप्सिने । ने इति किं । प्रयच्छस्युमे^(५) । भगे सुष्टिमतःस-
यत्^(६) । यदिति किं । अतसं न शुक्लं । अन्वाःतासीत् त्वयि ।
सीदिति किं^(७) । अनुव्रातासस्तव । कनीयाःसीद्देवाः । ज्यायाः-
सो आतरः । द्राघीयाःसौ भवतः । अथो रघीयाःसः ।

१ बहुस्वरपरमुदाहरणमवधारणीय-४ परमे व्योमन् इति ग०, ६० सु० च ।

मिति ६० सु० । बहुस्वरपरमुदाहरणमा- ५ प्रयच्छस्युमे निपासीति ग०, ६० सु० च ।

दरणीयमिति ग० ।

६ गभे सुष्टिमसंसयदिति ग०, ६० सु० च ।

२ षण्मासो दालिणेन इति ६० सु० । ७ इदिति किमिति ग०, ६० सु० च ।

३ अनुस्वारागमो भवति इति ६० सु० ।

प्रथेवाऽसं । अथ ऋषीयाऽसमाक्रमणं । वसीयाऽसं भागधेयेन ।
 भूयाऽसोऽन्येभ्यः । विसर्गेण किं^(१) । अन्नादी भूयासं । जञ्चि-
 वाऽसः^(२) । जञ्चिवाऽससृष्टः^(३) । वाजं जिगिवाऽसं^(४) ।
 जोगिवाऽसमिति शाखान्तरे^(५) । दुन्ना तस्थिवाऽसः^(६) ।
 दाश्वाऽसो दाशुषः^(७) । शुचये दीदिवाऽसं^(८) । पपिवाऽ-
 संश्च^(९) । पीपिवाऽसऽस्तरन्तः^(१०) । विद्वाऽसो वै अविद्वाऽस-
 यक्रम^(११) । अथ कारादीतिवचनात्, प्रविविशिवाऽसमौसहे ।
 शुशुवाऽसः^(१२) । वाजऽससृष्टवाऽसः । दाश्वाविविशिवाशुशुवेत्यत
 स्नादिषु चैकपद इति प्राच्या शकारपरोऽनुस्वारागमः^(१३) किं
 न स्यात् । अथ सकारपरा इत्येषाविशेषस्य सकारस्यानुवृत्ते-
 रिति वदामः । तर्हि ऋषीया वसीया तस्थिवा ससृष्टवा इत्यत्र
 सकारपर एवागमः किञ्च स्यात् । उच्चारणसामर्थ्यादेवेति प्रथमः
 परिहारः । अथवा आताऽसोत् कनीयाऽसमित्यादिषु^(१४) सर्वत्र

१ विसर्गेण किमिति ग० ।	८ शुचयो दीदिवांसमिति ग०, ६० मु०
२ जञ्चिवांसः पपिवांस इति ग०,	९ च ।
३ ६० मु० च ।	९ पपिवांसस्य विश्वे इति ग०, ६० मु० च ।
४ वृत्तं जञ्चिवांसं सृष्टोभि इति ग०,	१० पीपिवांसः सरस्वत इति ग०, ६० मु०
५ ६० मु० च ।	११ च ।
६ वाजजिगिवांस इति ग० । वाजं	११ विद्वांसो वै पुरा ज्योतार इति ६०
जिगिवांस इति ६० मु० ।	मु० ।
७ जोगिवांसः स्नामेति शाखान्तर इति	१२ यच्छुशुवांस इति ग०, ६० मु० च ।
ग० ।	१३ प्रात्रा अपरोऽनुस्वारागम इति ग० ।
८ तस्थिवांसो जनानामिति ६० मु० ।	१४ कनीयाच्चायेत्यादिषु इति ग०, ६०
९ दाशुषः शुतमिति ६० मु० ।	मु० च ।

दीर्घानन्तरमेवानुस्वारमिति च स्थानसाहचर्यादत्रापि^(१) न
स्वादनुस्वारस्य छानानन्तरं^(२) स्थानमित्यपरः परिहारः ॥

आकारेकारोकाराः सिषिपराः पदान्तयोः ॥ १४ ॥

सिषिपरा अकारेकारोकारास्तयोः सिषीः पदान्तयोः सतो-
रनुस्वारागमं भजन्ते । यथा, यथात्सि पद्मगन्धेन । तमात्सि
गूहतां^(३) । दशह्वोत्सि । ज्योतीत्सि कुरुते । अग्न आयूत्सि ।
अवभृथयजूत्सि^(४) । पदान्तयोरिति किं । तस्माद्वासिष्ठः^(५) ।
मनोषिणो मनसा । आकारेकारोकारा इति दीर्घेण किं । यथा,
नसि युक्ते^(६) । ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि । आयुषि दुरीणे । सिषी-
त्यत्र इकारेण किं । प्रजास्त्रेव प्रजातासु । ओषधीषु तनूषु
वहम् ॥

विकृतेऽपि ॥ १५ ॥

‘अपि’शब्दान्वादिष्टे, सिष्यारिकारे विकृतेऽपि यकारमा-
पन्ने^(७) भवत्यनुस्वारागमः । यथा, छन्दात्स्युपपदाति । ह्वोत्स-
व्यासादयेत् । तपूत्स्यन्ने जिह्वा ॥

अनाकारो ह्रस्वत्साङ्कृत्यस्य ॥ १६ ॥

आकारादन्यः, ‘अनाकारः’ ईकार ऊकारश्चेत्यर्थः । तयोरेव

१ अनुस्वार इति साहचर्यादत्राप्येति ग० । ५ वाशिष्ठो ब्रूया इति इ० मु० ।

२ ह्रस्वान्तरमिति ग० ।

६ नसि युक्त आधीयते इति इ०

३ गूहतामजुष्टा इति इ० मु० ।

मु० ।

४ अवभृथयजूंषि जुहोतीति ग०, इ०

७ यकारमापन्नेऽपि इति ग०, इ०

प्रकृतत्वात् साङ्ख्यस्य मते ईकार उकारश्च ऋस्वमापद्यते ।
हवींषि भवन्ति । समिष्ट यजूंषि जुहोति । अनाकार इति किं ।
वयांषि । नेदं सूत्रमिष्टं ॥

न पदे द्विस्वरे नित्यं ॥ १७ ॥

‘द्विस्वरे पदे’ वर्त्तमानाः^(१) आकारेकारोकाराः पदान्ताः
सिपिपरा^(२) नानुस्वारागमं नित्यं भजन्ते । यथा, स्तुतो
यासि^(३) । यासि दूतः । ‘नित्य’शब्दः प्रास्यन्तरप्रतिषेधार्थः ।
विधतः पासि नुत्तना । स्रगोहेतिप्राप्तिः । प्रथमे मासि पृच्छा-
नि^(४) । मा पदादिति^(५) प्राप्तिः । हौ स्वरौ यस्मिन् विद्येते
तद्विस्वरं, तस्मिन् ॥

ऋजीषि-जिगासि जिघास्यजासि-यजासि-ददासि-द-
धासिवर्त्तयासि च ॥ १८ ॥

‘च’कारो निषेधाकर्षकः । ऋजीषिप्रभृतिषु ग्रहणेषु नानु-
स्वारागमः स्यात् । अकारेकारोकारा इति प्राप्तिः । बहुस्वर-
त्वाद्देषु पूर्वसूत्रनिषेधान्निषिध्यति^(६) अत्रायमारम्भः । यथा,
तेनर्जीषि^(७) अच्छाजिगासि । जिघासीति शास्त्रान्तरे । आत्-
मजासि गर्भधं । हविषा यजास्यग्ने हृहत् । याभिर्ददासि दा-
शुषे । दधासि दाशुषे कवे । अश्वमावर्त्तयासि नः ॥

१ द्विस्वरे वर्त्तमाने इति क० ।

मु० च ।

२ पदान्तसिपिपरा इति इ० मु० ।

३ पूर्वसूत्रनिषेधान्निषिध्यतीति

४ स्तुतो यासि वशां अदु इति इ० मु० ।

ग० । पूर्वसूत्रनिषेधो न सिध्यतीति

५ पृष्ठानि इति ग० ।

इ० मु० ।

६ मा पदादिरित्येति ग०, इ०

७ तेनर्जीषि सवाणि इति इ० मु० ।

द॒सनाभ्यो-द॒सोभिर्द॒सं-वृषद॒शो-द॒शुका द॒-
द्राभ्यां परः ॥ १८ ॥

‘द॒सनाभ्यः’ इत्यादिषु ग्रहणेषु ‘परः’ एवानुस्तरागमो
भवति । यथा, वैश्वानरस्य द॒सनाभ्यः । सजोषावश्विना द॒स-
सोभिः । भिरिति किम् । जतीरिशादसः^(१) । पुषद॒सं
सनिम् । गोवृषद॒शस्ते^(२) । पशून् द॒शुकाः^(३) । द॒शुद्राभ्यां
मलिच्छून् । द॒शुसेल्येतावतैवालम्, किमखिलपाठेन^(४) । कुर्वतो
समोपदसदित्यादौ^(५) मा भूदिति । पर इति किं । वृषद॒श
इत्यत्र स्थानद्वयेऽपि स्त्रादिषु चैकपद इति प्राप्तौ सत्यां पूर्वत्र
मा भूदिति । ननु ग्रहणसामर्थ्यादेवानुस्तरागमः^(६) पूर्वत्र न
भवति । यथा, ऋसोयावसोयेत्यादौ ग्रहणसामर्थ्यादुपपादितं ।
नष दीषः । स्त्रादिषु चैकपद इत्यत्र ऊषसामान्यमुक्तं । अथ
सकारपरा इत्यत्र तु तद्विशेष उक्तः । सामान्यविशेषयोर्विशेषो
बलीयानिति न्यायः^(७) । तथा सति बलवद्वाधनमेव^(८) भूषणं
न तु दुर्बलवाधनमिति^(९) । तत्रैव ग्रहणसामर्थ्यं समर्थनीयं,

१ युष्माकोतीरिशादस इति ग०, इ०
मु० च ।

२ वृषद॒शस्ते धातुरिति इ० मु० ।
वृषद॒शस्ते धातुरिति ग० ।

३ पशून् द॒शुकाः स्मृत्यिति ग० । पशून्
द॒शुकाः स्मृतिद्विषूचीनम् इति इ० मु० ।

४ किमखिलपदपाठेनेति ग०,
इ० मु० च ।

५ कुर्वतो मे मोपदसत् इति इ०
मु०, ग० च ।

६ अनुस्तर इति इ०, मु०, ग०
च ।

७ बलवानिति न्याय इति ग०, इ०
मु० च ।

८ बलवता बलवद्वाधनमेवेति ग० ।
९ न तु दुर्बलवाधनमिति इति ग० ।

अक्र०स्त-क्र०स्यते-र०स्यते-अ०शते ॥ २२ ॥

एतेषु^(१) स्यादनुस्वारागमः । यां वाच्यक्र०स्त^(२) । उत्-
क्र० स्यते स्वाहा । उपर०स्यते स्वाहा । नास्माद्वाष्ट्रं अ०-
शते ॥

र०ह्यै च ॥ २३ ॥

‘र०ह्यै’ इत्यस्मिन् ग्रहणे स्यादनुस्वारागमः । पूष्णो र०ह्यै ।
‘च’कारस्य व्यतिहारेणान्वयादुत्तरसूत्रे^(३) प्रयोजनमुच्यते ॥

ऐकार उख्यस्य नितान्तः ॥ २४ ॥

‘र०ह्यै’ इति ग्रहणे^(४) पूर्वसूत्रस्य चकारसमर्पितः ‘ऐकारः’,
‘नितान्तः’, भवति, ‘उख्यस्य,’ मते^(५) । ‘नितान्तः’ तौव्रतरप्रयत्न
इत्यर्थः^(६) । नैतन्मतमिष्टं ॥

विरिञ्चि सङ्ख्यासु ॥ २५ ॥

‘वि, रि, चि,’ इत्येवम्पूर्वं ऊष्मपरोऽनुस्वारागमः स्यात्, एभि-
र्यदि ‘सङ्ख्या’, उच्यते, ‘असु’ सुग्रहं वर्जयित्वा । सु इति सप्तमी
विभक्तिरुक्ता । यथा, अःकारः प्रथमाविभक्त्युपलक्षणं । वि०शत्यै^(७)
स्वाहा । यद्वि०शतिर्द्वै^(८) । चत्वारि०शते स्वाहा । त्रि०शते

१ अक्र०स्तोत्यादिषु इति ग०, इ० सु० च ।

५ सतम् इति ग० ।

२ यां वाच्यस्य इति ग० ।

६ तौव्रप्रयत्न इति ग० ।

३ व्यतिहारेणान्वय उत्तरसूत्रे इति इ० सु० ।

७ वि०शत्यै इति क० ।

प्रतिहारेणान्वय उत्तरसूत्रे इति ग० ।

८ यद्वि०शतिर्द्वै तेन विरिञ्चौ इति

४ र०ह्यै इत्यस्मिन् ग्रहणे इति ग०, इ० सु० च ।

ग०, इ० सु० च ।

स्वाहा । त्रिंशच्चयश्च । त्रिग्रहणं विस्मष्टार्थं । यतो विरिसङ्-
ख्यास्वित्येतावदेवास्तु^(१) । यथा वा घोषपूर्वं इत्यत्र वकारो विस्म-
ष्टार्थः । सङ्ख्येति किं । विशेषे जनाय । स रिषः पातु^(२) । त्रिष्टु-
भैवासौ । अस्त्विति किं । त्रिष्वारोचने दिवः ॥

शिंशुमारः-शिंषत्संश्वा-संस्त्रा-संस्त्रष्ट-संस्कृत्य-
संस्कृत-संशित-संशिता-किंशिल किंशिला॥२६॥

‘शिंशुमारः’ इत्यादिग्रहणेषु स्यादनुस्वारागमः । सिन्धोः
शिंशुमारः^(३) । किन्तत उच्छिषतीति^(४) । उभयतः संश्वायि
कुर्यात्^(५) । संस्त्रावभागा स्ते^(६) । संस्त्रष्टजित्^(७) । शरीरमेव
संस्कृत्य^(८) । तन्नः संस्कृतं । ब्रह्म संशितो ह्येष^(९) । शरश्चे
ब्रह्मसंशिता । किंशिल वन्यश ते । परकिंशिलग्रहणं
पदैकदेशतया बह्वपादानार्थं । किंशिलश्चतुर्थः^(१०) । नमः किं-
शिलाय च^(११) । ननु संस्त्रष्टेत्वं प्रकारपरोऽनुस्वारागमः किं न
स्यात् । मैवं । अत्र सूत्रे सर्वत्र पदादिवर्णानन्तरमेवानुस्वार-

१ विरिसङ्ख्यास्वित्येतावदेवास्तु इति
ग०, इ० सु० च ।

२ पातु नक्तमिति ग०, इ० सु० च ।

३ शिंशुमारो विस्मवत इति इ० सु० ।

४ उच्छिषतीति यद्धिरण्येष्टका इति
इ० सु० ।

५ कुर्यादवदायाभिरिति इ० सु० ।

६ संश्वभागा स्तेति ग० ।

७ संस्त्रष्टजित् सोमपा इति ग० ।

८ संस्कृत्याभ्यारोहतीति इति इ० सु० ।

९ ह्येष ह्यवहन् इति इ० सु० । ह्येषां स्वा
दुपसद इति ग० ।

१० चतुर्थो वन्य इति इ० सु० ।

११ किंशिलाय च चयगाय च इति

इ० सु० ग० च ।

दर्शनात् । तत्साहचर्यादत्रापि तथैव विज्ञेयं, न वैपरीत्ये
कारणमस्ति ॥

सिद्ध हकारपरः ॥ २७ ॥

‘सि, त, ट,’ इत्येवम्पूर्वो ‘हकारपरः,’ स्यादनुस्वारागमः ।
यथा, सिहो वयः । शततर्ह्यस्तृहन्ति । टृहन् मा ह्वाः ।
एवम्पूर्वं इति किं । सपत्नसाहो स्वाहा । अनतिदाहायोवाच ।
ऋकारेणैवालं, किं तकारदकाराभ्यां । ग्रहाणामसमर्थं । एव-
म्पर इति किं । सिषासन्तीः । टषोमनु । नक्तं दृशे दीप्यते ।
हकारः परो यस्मादसौ, ‘हकारपरः’ ॥

महृष्टस्य च ॥ २८ ॥

‘महृष्टस्य’ इत्यस्मिन् ग्रहणे ‘च’काराकृष्टहकारोऽनुस्वा-
रागमो भवति^(१) । यथा, महृष्टस्य प्रभृतास्य । ‘च’कारः कि-
मर्थः । अत्रैव ग्रहणे सप्तकारपरो मा भूदिति ॥

आदिरहृतिरहोऽहृत्तारहृत्तौमुगत्यहृत्तौ-
हृत्तौसाहृत्तौशुभिरहृत्तौशुभवाहृत्तौशुभोऽहृत्तौ-
शुभमहृत्तौशुभनाहृत्तौशोराहृत्तौशोपाहृत्तौ ॥ २९ ॥

अवग्रहः,^(१) अहृतिः, अहृत्तः, अहृत्तौ, अहृत्तौमुक्त, अहृत्तौः,
अहृत्तौसा, अहृत्तौसा, अहृत्तौशुभ, अहृत्तौशुभभिः, अहृत्तौशुभवा, अहृत्तौशुभ,

१ चकाराकृष्टहकारपरोऽनुस्वारागमो २ ६० सु० पुस्तके ग, चिह्नितपुस्तके च
भवतीति ग०, ६० सु० च । चकाराकृष्ट- अवग्रहः, इति पाठो नास्ति ।
हकारपरानुस्वारागमः स्वादिति ग० ।

अ॒श्वः, अ॒शुः, म॒शु, अ॒शून्, अ॒शुना, अ॒शोः, अ॒शाय,
 उपा॒शु, अ॒शौ, एतेष्वादिरनुस्वारादिकं भजते^(१) । यथा,
 परिद्वेषसो अ॒हतिः । अ॒होमुचं वृषभं^(२) । सूत्रे संहितायामो-
 ल्वविधनात्^(३) । अहर्देवानामित्यादौ न स्यादयं विधिः । किन्तु
 यस्मिन् विसर्जनीयो रेफं नापद्यते, तस्यैवोपादानं । अ॒हो-
 श्वित्या । अ॒होमुग्भ्यां^(४) । नन्वयं चैकबन्धः, रेफप्राप्तस्यायं^(५)
 विधिः, विहितानुस्वारस्यैव रेफनिषेधतति, नैषदोषः^(६) ।
 सिद्धस्यैवानुस्वारस्य स्यादाध्यता नतु विधिरितिदिकपालः^(७) ।
 ऋतपाश्चात्य॒हः । अतीतिकिं । षड॒हा भवन्ति । तेनो मुञ्च
 तम॒हसः । अ॒हसा वा एष गृहीतः । अ॒हेत्येतावता सिद्धे
 कुतः सकलपदपाठः^(८) । स रसमह वसन्तायेत्यच्चादि निषे-
 धार्थः^(९) । परिश्रामो॒शं^(१०) । षडभिर॒शुभिः पवयति । त्वया
 अ॒शुभुवा सोमं । भुवेति किं । अ॒श्वेत्येतावता^(११) । ग्रहणे

१ अनुस्वारागमो भवतीति ग०, इ० सु० च । ७ अनुस्वारस्य बोधनं नतु विधि-

२ वृषभं यज्ञियानामिति ग० ।

रिति इ० सु० । शुद्धस्यैवानुस्वार

३ संहितायामोल्वास्यमूनादयं विधिरिति

स्य बोधनाश्रुतु विधिरिति ग० ।

क० ।

८ सिद्धे सकलपाठः किमर्थ इति ।

४ अ॒होमुग्भ्यां द्विकपाल इति ग० । इ०

इ० सु० ।

सु० च ।

९ वसन्तायेत्यच् निषेधार्थ इति इ०

५ चैकबन्धो रेफप्राप्तस्यायं विधिरिति

सु० । वसन्तायेतिनिषेधार्थ इति ग० ।

ग० ।

१० परिपश्रामोशं भेति ग०, इ०

६ निषेध इति नायं दोष इति ग०, इ०

सु० च ।

सु० च ।

११ एतावत इति ग० ।

तथाविधपदसङ्गावाद्गमिल्यत्र न स्यात्^(१) । तेनाङ्गुमत्
षड्भिरङ्गुभिः । अन्कारादितिवचनात् जनङ्गु कुर्वन्तः,
इत्यप्युदाहरणं । कृष्णं ह्येतावङ्गु,^(२) प्राणा वा अङ्गुवः ।
अङ्गुरङ्गुस्ते । यमादित्या अङ्गु^(३) अङ्गुनपगृह्णाति । अङ्-
गुना ते अङ्गुः । यो वा अङ्गुशोरायतनं^(४) । अङ्गाय स्वाहा
भगाय । उपाङ्गु सवनोपाङ्गु सवनं^(५) । तमुपाङ्गुसवस्था-
पयन्^(६) । अङ्गुश्लिखितावति गृहीत इतरेषां परिग्रहणं^(७) स्यात् ।
तथाविधपदसङ्गावात् । अथोभयं गृह्यते पदमेकदेशश्च किङ्
शिलवत् । तथा सति पदैकदेशेषु पङ्गुं पशुपते अद्येत्यादिषु
प्राप्नुयात्, अनुस्वारागमः^(८) । तच्चानिष्टं । आदिरिति किं सर्वेषु
स्थानेषु मा भूदिति । यथा, अङ्गुहस इत्यादि ॥

अवग्रह उदात्तोऽङ्गुसेऽङ्गुसायाङ्गुसाभ्यामङ्गुसाविति ॥ ३० ॥

‘अवग्रहः,’ आदिरित्यर्थः । यदि पदादिरुदात्तः स्यात् तर्हि
‘अङ्गुसे अङ्गुसाय, अङ्गुसाभ्यां, अङ्गुसौ’, इत्येतेषु स्यादनुस्वारा-
गमः । ‘इति’शब्दः स्वरूपवाची । दक्षिणेऽङ्गु उपदधाति ।
शिल्यङ्गुसामाय स्वाहा । अङ्गुसाभ्यां स्वाहा । उत्तरेऽङ्गुसावेव प्रति-
दधाति । आदिरुदात्त इति किं । असावन्नवीच् चिच्चविहिता ॥

१ अण्यकारादिति ग०, इ० सु० च । ६ तमुपाङ्गुं समस्थापयन्निति ग० ।

२ कृष्णो ह्येतावङ्गु इति ग० । ७ इतरेषां परिग्रहः स्वादिति इति ग०,

३ अङ्गुमाप्याययन्निति इ० सु० । ८ सु० च ।

४ आयतनं वेदेति ग०, इ० सु० च । ८ प्राप्नुयादनुस्वार इति ग०, इ० सु०

५ यदुपाङ्गुं सवनमिति ग०, इ० सु० च । च ।

नासावा नासावा ॥ ३१ ॥

आयुदात्ते^(१) सत्यस्मिन् ग्रहणे न खलु स्वादनुस्सारः^(२) ।
ब्रूयादसाविहोत्थि^३ ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे षोडशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ आयुदात्तत्वे इति ग० ।

२ सत्यप्यसामित्यस्मिन् ग्रहणे न

खलु स्वादनुस्सारगम इति इ०, मु०
अ ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

तीव्रतरमानुनासिक्यमनुस्वारोत्तमेष्विति शैत्यायनः ॥ १ ॥

‘अनुस्वारश्च उत्तमाश्च अनुस्वारोत्तमाः’, तेषु, ‘तीव्रतरं’, भवति, ‘आनुनासिक्यम्’, इति ‘शैत्यायनः’ नाम मुनिर्मन्यते । तीव्रादधिकः, ‘तीव्रतरः’^(१) । अनुनासिकानां भावः, ‘आनुनासिक्यं’^(२) । नासिकाविवरणादानुनासिक्यमित्यस्य विधेः प्रयत्न-दार्ढ्यमुपदिश्यते । यथा, अग्नौऽरपसुषदः ।^(३) यङ्गामङ्गामयते । वञ्चते परिवञ्चते स्नायूनां । मणिना रूपाणीन्द्रेण । एतेष्विति किं । रुक्ममुपदधाति । तिग्ममायुधं । सुश्लोकान् सुमङ्गलान् ॥

समं सर्व्वत्रेति कौहलीपुत्रः ॥ २ ॥

‘सर्व्वत्र’ आनुनासिक्यवर्णेषु^(४), तीव्रतरत्वं समानमिति^(५) ‘कौहलीपुत्रः’, मन्यते । सप्तराणः । संयत्ताः । न्यङ्ङग्निः^(६) । उपहृतान् हो इत्याह । इत्यादि ॥

१ तीव्रादधिकं तीव्रतरमिति ग०, इ० सु० च । ४ अनुनासिक्यवर्णेषु इति इ०

२ अनुनासिक्य एवानुनासिक्यमिति ग० । सु० ।

अनुनासिक्यताऽनुनासिक्यमिति इ० सु० ।

३ तांस्ते दधासि, सत्यान् आविवेश, इति च ।

इ० सु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

५ सममिति इति ग०, इ० सु०

च ।

६ न्यङ्ङग्निरेतस्य इति इ० सु० ।

अनुस्वारेऽपि वि भारद्वाजः ॥ ३ ॥

‘अणु’ सूक्ष्मतमं आनुनासिकम्, ‘अनुस्वारे’, स्यादिति ‘भारद्वाजः’, मन्यते । यथा, तनुवा जयत्व^१ सत्वा । अनुस्वारादन्यत्र शैल्यायनविधिः, उत्तमेषु तीव्रतरत्वं, यमादिषु तीव्रमात्रमिति ॥

नकारस्य रेफोष्णकारभावात् लुप्ते च मलोपाच्चोत्तरमुत्तरन्तीव्रतरमिति स्थविरः कौण्डिन्यः ॥ ४ ॥

‘नकारस्य’ रेफोष्णकारभावात्, ‘च’काराकृष्ट्यकारे ‘लुप्ते’ सति ‘मलोपाच्च’, ‘उत्तरमुत्तरम्’, आनुनासिकं आनुपूर्वेण ‘तीव्रतरं’ स्यादिति ‘स्थविरः कौण्डिन्यः’ मन्यते । यथा, ची^२ रेकादशानित्यत्र^(१) आनुनासिकं संयोगमात्रत्वात् । शृङ्गा^३श्च कृष्णा^४श्चेत्यत्र तु संश्लिष्ट^५ । महा^६इन्द्र इत्यत्र तीव्रतरम्^(२) । स^७श्रितमित्यत्र तीव्रततममित्यानुपूर्वेण विज्ञेयं^(३) । अत्र^(४) शैल्यायनविधिः ॥

व्यञ्जनकालस्य स्वरस्यात्राधिकः ॥ ५ ॥

‘च’कारः स्थविरकौण्डिन्यमन्वादिशति । ‘अत्र’अनुस्वारविधाने, सानुनासिक‘स्वरस्य’ ‘व्यञ्जनकालः’ ऋस्वार्चकालः ‘अधिकः’ स्यादिति स्थविरः कौण्डिन्यो मन्यते । युञ्जाथा^४ रासभं युव-

१ व्रीन् रेकादशान् इत्येत्यत्रेति ६० म० ।

२ तीव्रतर इति क० ।

३ आनुपूर्व्यं विज्ञेयमिति म०, ६०

मु० च ।

४ अतोऽन्यत्रेति ६० म० ।

मित्यादि । अत्रैव स्वरस्येति किं, स्वरादिषूत्तमेषु उत्तमभावेनैव-
मधिककालं मा भूदिति^(१) । खोग्निः^(२) ॥

स्वारविक्रमयोर्दृढप्रयत्नतरः पौष्करसादेः ॥ ६ ॥

स्वारे विक्रमे च प्रयोगः 'पौष्करसादेः' मते 'दृढप्रयत्न-
तरः'^(३) भवति । 'स्वारः' स्वरित इत्यर्थः । 'विक्रमः' नाम अनु-
दात्तविशेषः । यथा, योऽस्य खोग्निः^(४) । आस्ये हविः प्रियं ।
स्वारविक्रमयोरिति किं । गां वाव तौ तत्^(५) । दृढः प्रयत्नो
यस्मादसौ दृढप्रयत्नः^(६), अतिशयेन दृढप्रयत्नः 'दृढप्रयत्न-
तरः' ॥

प्रयत्नविशेषात् सर्ववर्णानामिति शैल्यायनः ॥ ७ ॥

'सर्ववर्णानां' प्रयोगस्योचितप्रयत्नविशेषात्^(७) दृढप्रयत्नतरो
भवतीति 'शैल्यायनः' मन्यते । यथा, इषे खेत्यादि । एतानि^(८)
सप्त सूत्राणीष्टानि ॥

नातिव्यक्तं न चाव्यक्तमेवं वर्णानुदिङ्गयेत् ।

पयःपूर्णमिवामन्त्रं चरन्वीरो यथामति ॥

१ खादिषूत्तमेषूत्तमभावे चैतदधि-
ककालविधानं भा सूत्र इति ६० सु० ग०,
चिह्निते 'खादिषूत्तमेषूत्तमभावे' इति वि-
शेषः ।

२ खोग्निः इति पाठः क० एव ।

३ दृढप्रयत्न इति क० ।

४ खोग्निस्तप्तपि इति ग०, ६० सु० च । ५ नैतानीति ग०, ६० सु० च ।

५ तौ तातुपार्थं अवदतामिति ६० सु० ।

६ दृढः प्रयत्नो यस्य स इति ग० ।

दृढः प्रयत्नो यस्यासौ दृढप्रयत्न इति
६० सु० ।

७ प्रयोगः सोचितप्रयत्नविशेषादिति
६० सु० ।

इत्यात्रेय आत्रेयः^(१) ॥ ८ ॥

‘अतिव्यक्तम्’ अतिस्पष्टम्, ‘अव्यक्तम्’, अस्पष्टञ्च, यथा, ‘न’ भवति, ‘एवं’, ‘वर्णान्’, ‘उद्दिश्येत्’ उच्चारयेदित्यर्थः । ‘पयः-पूर्णमिवामव’ क्षीरपरिपूरितं भाजनं, ‘हरन्निव’, ‘यथामति’ मति-मनतिक्रम्य वर्त्तमानः, धीरः अध्येता, भावयेत्^(२) ‘इत्यात्रेयः’, मन्यते ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे सप्तदशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ सूत्रग्रन्थे पयस्चनान्नाद्यो न दृश्यते । अतान्यत्र तु मूलाद्यं पयोर्नोपन्यत । अपितु आद्यो भाष्यद्वला कथमवाचीनस्य तस्य सूत्रे प्रामाण्यं गृहीतं, तस्मात् पयस्यसूत्राणि न सूत्रकारकृतानीत्याशङ्कते । यथा भाष्यकारः स्वीयमङ्गला-चरणं स्त्रोकयो बाल्यं । स्वयं कृतवान्, तथात्रापि सोऽहं प्रमाणं पदानां व्याख्यानं कृतं नतु सूत्रलेख परिगणितं भित्तुमीयते ।

२ पराधिकारो धीरो भवेदिति क० ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

ओकारन्तु प्रणव एकेऽर्द्धतृतीयमात्रं ब्रुवते ॥ १ ॥

‘प्रणवे’ ‘ओकारम्’, ‘अर्द्धतृतीयमात्रम्’, ‘एके ब्रुवते’ एके
आचार्याः, अर्द्धतृतीयमात्रमाहुः, इत्यर्थः । अर्द्धं तृतीयं ययोस्ते
अर्द्धतृतीये, अर्द्धतृतीयमात्रे यस्यासौ अर्द्धतृतीयमात्रः । यथा,
समुद्रो बन्धुः, ओम् । ओं येभ्यश्चैनत् प्राहुः^(१) । ओं इषे
त्वा । ओं ब्रह्म सन्धत्तं । कालनिर्णयेष्वेवं निर्णीतं^(२),

स्वाध्यायारम्भशेषस्य प्रणवस्य स्वरस्य च ।

अध्यायस्यानुवाकस्यान्ते स्यादर्द्धतृतीयता^(३) ॥

‘तु’शब्दस्य प्रयोजनमुच्यते । सन्धच्चराणां वेदञ्च प्रणवञ्चा
न्तरा^(४) तथा, इति कालनिर्णये । सन्धच्चराणां ऋक्सां न सन्ती-
ति पाणिनीये अपि । ओकारमात्रस्य दीर्घकालो निरूपितः ।
इह तु प्रणवस्यत्वविशेषणादसौ^(५) कालो निषिद्धते । वेदस्य
प्रणवे तु स्यात् समकालहिमात्रता इति प्रणवविशेषे काल-
विशेषकालः प्रत्येकं प्रत्येतव्यः^(६) ॥

१ येभ्यश्चैनत् प्राहुः, ओमिति ग०, इ०,
मु० च ।

२ एवं वर्णितमिति इ० मु० ।

३ स्वाध्यायस्यानुवाकस्यान्ते इति क० ।

४ वेदे च प्रणवो मान्तरा इति ग० ।

वेदप्रणवान्तरा इति इ० मु० ।

५ प्रणवस्यत्वविशेषणासौ इ०
मु० ।

६ प्रणवविशेषे कालविशेषः प्र-
त्येतव्य इति ग०, इ० मु० च ।

उदात्तानुदात्तस्वरितानां कस्मिंश्चिदिति शैत्यायनः ॥ २ ॥

तेषां मध्ये^(१) 'कस्मिंश्चित्' स्वरे, प्रणवः प्रयोक्तव्य इति 'शैत्यायनः' मन्यते^(२) । यथा, ओम् ।

धृतप्रचयः कौण्डिन्यस्य ॥ ३ ॥

तस्य मते^(३) प्रणवो 'धृतप्रचयः' भवति । चतुर्थः स्वरो 'धृत-
प्रचयः' इति कथ्यते । ननु प्रचयपूर्वश्च कौण्डिन्यस्येति वत् प्रचय
इत्येतावतैवालं, किं धृतशब्देन । मैवं । पदद्वयेनाप्यनेन नाम-
धेयमेवाभिधीयते । यथा^(४), अर्थभेदाभावेऽपि प्रयोगभेदोऽस्तीति
प्रयोगाच्चार्यः प्रकटयति^(५) । यथा, भीमसेनो भीमः । सत्य-
भामा सत्या^(६) । पिधानमपिधानं । दीपः प्रदीपः । इत्यादि ॥

मध्यमेन स वाक्प्रयोगः ॥ ४ ॥

प्रयुज्यत इति 'प्रयोगः' । 'मध्यमेन' उच्चनोचसमाहारविचक्षण-
णेन^(७) प्रयत्नेन प्रणवः, यत्र क्वच न वाचस्थाने 'प्रयोगः' भवति
'सः' इति कौण्डिन्याभिमतः पूर्वाक्ती गृह्यते । वाचि प्रयोगो
'वाक्प्रयोगः' ॥

स्वरितः प्लाक्षिप्लाचायणयोः ॥ ५ ॥

'प्लाक्षिप्लाचायणयोः' पक्षे^(८) 'स्वरितः' भवति । नैतत्सूत्र-
चतुष्टयमिष्टं ॥

१ उदात्तानुदात्तस्वरितानां मध्ये इति ग०, ५ प्रयोगान्तरचातुर्थमाचार्यः प्रकटयतीति
इ० सु० च । ग० । प्रयोगाचार्यमाचार्यः प्रकटयति इति

२ ब्रूते इति ग०, इ० सु० च । इ० सु० ।

३ कौण्डिन्यस्य मते इति ग०, इ० सु० । ६ भामा सत्यभामा इति ग० इ० सु० च ।

च । ७ समाहारविचक्षणेनेति ग० ।

८ तथास्तीति ग०, इ० सु० च । ८ तयोर्मध्ये इति क० ।

उदात्तो वाल्मोकेः ॥ ६ ॥

तस्य मते^(१) प्रणवः 'उदात्तः', भवति ॥

यथाप्रयोगं वा सर्वेषां यथाप्रयोगं वा सर्वेषां ॥ ७ ॥

'यथाप्रयोग'शब्देनोदात्तोऽभिधीयत इति माह्विषेयपक्षः ।
प्रणवं^(२) 'यथाप्रयोगम्', 'वा' कुर्यादिति 'सर्वेषां' ऋषीणां मतं ।
वररुचिपक्षस्तु वक्ष्यते, अध्येष्यमाणं 'यथाप्रयोगं' यथाविधस्वरं
तथाविधेन वा^(३) स्वरेण प्रयोक्तव्य इति 'सर्वेषां', मतमिति ।
यथा, इषे लेत्यनेनाध्येष्यमाणानुदात्तेन प्रणवेऽप्यनुदात्तः^(४) । आप
उन्दन्वित्युदात्तेनोदात्तः व्युद्भवमिति स्वरिते स्वरितः^(५) । नेदं
सूत्रमिष्टं ॥

इति विभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ * ॥

-
१ वाल्मोकेर्मते इति ६० मु० । वाल्मी-	माणेनानुदात्तेन प्रणवोऽप्यनुदात्त इति
क्रियते इति ग० ।	६० मु० ।
२ प्रणवे इति ग०, ६० मु० च ।	५ आपउदन्तु इत्यत्र उदात्ते उदात्तः
३ तथाविधेनेति ग० ।	स्वरितेस्वरित इति ग० । आपउदन्तु
४ इषे लेत्यध्येष्यमाणानुदात्तं तत्र प्रण	इति उदात्तेनोदात्तः; व्युद्भवमिति स्वरितेन
वोऽप्यनुदात्ते इति ग० । इषे लेत्यनेनाध्येष्य-	स्वरित इति ६० मु० ।

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचः स्यादुदात्तयोर्वान्यतरतो
वोदात्तस्वरितयोः स विक्रमः ॥ १ ॥

‘यत्र’ स्थले, ‘स्वरितयोर्मध्ये’ उदात्तयोः मध्ये, ‘उदात्तयोर्वान्य-
तरतो वा’ इति^(१) स्वरितोदात्तयोर्वित्यर्थः । ‘उदात्तस्वरितयोः’
मध्ये^(२) ‘नीचं’ वदत्तरं, ‘स विक्रमः’, भवति । स्वरितयोर्मध्ये
यथा, योस्य स्त्रोग्निः^(३) । उदात्तयोर्वथा, वोढवे । स्वरितोदात्त-
योर्वथा, धन्व नागाः । उदात्तस्वरितयोर्वथा, तस्य क सुवर्गो लोकाः ।
विक्रमसञ्ज्ञायाः प्रयोजनं । स्वारदिक्रमयोर्दृढप्रयत्नतर इति ॥

प्रचयपूर्वश्च कौण्डिन्यस्य ॥ २ ॥

‘च’शब्दो^(४) विक्रम इति ज्ञापयति । तस्य मते उदात्तः स्वरः
स्वरितपरो वा^(५) ‘प्रचयपूर्वश्च’^(६) विक्रमो विज्ञेयः । उदात्तपरो
यथा, पर्यवदता या^(७) । स्वरितपरो यथा, उपरिष्टाक्षत्मा
यज्या । प्रचयः पूर्वो यस्मादसौ, ‘प्रचयपूर्वः’ ॥

१ यत्र स्वरितयोर्मध्ये उदात्तयोर्वा अन्य- ४ चकार इति ग०, ६० सु० च ।
तरतो वेति इति ६० सु० । ५ कौण्डिन्य मते उदात्तपरः स्वरि-

२ उदात्तस्वरितयोर्वा मध्ये इति ग०, ६० तपरो वेति इति ग०, ६० सु०
सु० च० । च ।

३ योस्य स्त्रोग्निस्तमपीति ग० । यस्य ६ प्रचयपूर्वश्च नीच इति ग० ।
स्त्रोग्निस्तमपीति ६० सु० । ७ पर्यवदतां या यत्रो दोषत इति ६० सु० ।

दियम एके दियमपरे ता अणुमात्राः ॥ ३ ॥

‘यम’शब्दः स्वरितपर्यायः । हो यमौ यत्र देशे नैरन्तर्येण वर्त्तते, स ‘दियमः,’ तस्मिन् । दियमः परो यस्मादसौ ‘दियमपरः,’ तस्मिंश्च दियमे सति^(१) याः स्वरित प्रकृतयः ‘ताः’ सर्वा अन्ततः ‘अणुमात्राः,’ अभिहता^(२) भवन्तीति ‘एके’ मन्यन्ते । दियमा यथा, तेन्यान्यं^(३) । दियमपरो यथा, सोऽपोऽभ्य आम्बियत । अन्तत इति कथं प्रतीयते, पदान्ते च तथा^(४) कम्पा, अन्ततो निहताणुका इति वचनादिति ब्रूमः । निहतन्तु स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचतममेतत्सान्निध्यात्^(५) लभ्यते । शिच्चा चैवं वक्ष्यति,

नित्योभिनिहतयैव चैप्रः प्रस्निष्ट एव च ।

एते खराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितो यथेति^(६) ।

शेषस्योदात्तता वा स्यात् स्वारता वा व्यवस्थया ॥ इति ।

व्यवस्थाशब्देनानेन द्विविधः कम्प उक्तः । संहितायां स्वरित उक्तः कम्पः^(७) इतरे वेदभागे^(८) उदात्तकम्प इति कम्पाः प्रसिद्धाः तेष्वेव लक्षणं^(९), नतु कम्पविधायकं । अन्यथा योपा-
म्पुष्पमित्यादौ कम्पः प्रसज्येत । नेदं सूत्रमिष्टं ॥

१ निदयमे सति इति क० । मु० च० ।

२ अन्ततोणुमात्राः संहिता इति ग० । ३ यत्रोच्चस्वरितोदया इति ग०, ६० मु० च ।

अन्ततोणुमात्राभिहता इति ६० मु० । ४ संहितायां स्वरितकम्प इति ग०, ६०

५ तेन्योन्यस्मै इति ६० मु० । मु० च ।

६ यथेति ग० । ७ इतरवेदभागेति ग०, ६० मु० च ।

८ नोचमित्येतस्मान्निध्यादिति ग०, ६० ९ तेष्वेतल्लक्षणमिति ग०, ६० मु० च ।

तस्यामेव प्रकृतौ ॥ ४ ॥

द्वियमस्थले पूर्वस्यामेव 'तस्यां' स्वरितप्रकृतावणुमात्रेपि^(१) निहतत्वं भवति । द्वियमपरे तु स्थले पूर्वयोरेव प्रकृत्योरणुमात्रया निहतत्वं भवति । नतु ताः सर्वा अणुकार्यभाज इत्येवकारो बोधयति । एवमेव कौहलीय आह^(२), द्वयोः पूर्वोऽणुमात्रिकस्त्रिषु^(३) पूर्वोऽणुमात्रिकावुत्तरः प्रकृत्येति ॥

न पूर्वशास्त्रे न पूर्वशास्त्रे ॥ ५ ॥

'पूर्वशास्त्रं' नाम विक्रमविधिः, तस्मिन्नेतदणुकार्यं न भवति । एवं वा सूत्रार्थः, पूर्वशास्त्रे अध्यायप्रथमसूत्रे याक्रमसञ्ज्ञा उक्ता, सा कम्पविधावत् न भवति । विक्रमस्य दृढप्रयत्नत्वात्, कम्पस्य तदभावात् ।

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ पूर्वस्यामपरस्यां स्वरितप्रकृतावणुमात्रयापीति ग० ।

२ कौहलेय आह इति ग०, ६०

मु० च ।

३ अणुमात्रिकस्त्रिषु चेति ग० ।

४ अणुमात्रिकादिति ग० ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

इवर्णोकारयोयवकारभावे चैप्र उदात्तयोः ॥ १ ॥

उदात्तयोः 'इवर्णोकारयोः' यथोपदेशं 'यवकारभावे' सति स्वरितो यो विहितः स 'चैप्रः' इति सञ्ज्ञायते । यथा, व्यैवेने-
न^(१) । कधीस्वास्मान् । उदात्तयोरिति किं । वरूयसि^(२) । अन्वे-
नं माता^(३) ॥

सयकारवकारं त्वक्षरं यत् स्वर्यते स्थिते पदेऽनुदात्त-
पूर्वेऽपूर्वे वा नित्य इत्येव जानीयात् ॥ २ ॥

'सयकारं वा सवकारं' वा 'अक्षरं' स्वर इत्यर्थः^(४) । 'स्थिते
पदे' पदकाल इत्यर्थः । 'यत्र' स्थले, 'स्वर्यते' 'अनुदात्तपूर्वे' 'अपूर्वे'
वा पूर्वाभावे सति, 'नित्य एव इति' सर्वत्र 'जानीयात्' ।
सर्वत्रेति संहितापदजटाखित्यर्थः । यथा, वायथ्यं । कान्येव तुना ।
ततो विल्वः । न्यच्चं चिनुयात् । न्यच्चं^(५) । क्व जगती च ।
क्वास्यास्य क्वा, क्वास्येति जटायां । तुशब्दे नित्यादावुच्चोदयविष-
ये नोदात्तस्वरितपर^(६) इति निषेधं निवारयति । ननु नित्यः

१ व्यैवेनेनेति ग०, इ० सु० च ।

स्वरूप इत्यर्थ इति क० ।

२ वरूयसि इति ग० । वासूयसि इति

५ अन्वहमिति ग० ।

इ० सु० ।

६ उच्चारकविषयान्वोदात्तस्वरितपर

३ अन्वेनं माता सम्यक्तास् इति ग० ।

इति क० ।

४ ययकारं वा सत्यावाकारं अक्षरं

कथमेतन्निषेधविषयः । उदात्तात्परोनुदात्त इति लक्षणासम्भ-
वात् । अत्रोच्यते^(१), वर्णविभागवेलायामुदात्तपूर्वत्वमस्ति, समा-
हारः स्वरितः इत्युच्चपूर्वत्वात्^(२), स्वरितस्येति निषेधविषयत्वं ।
अनुदात्तश्चासौ पूर्वश्च अनुदात्तपूर्वः, तस्मिन् । पूर्वाभावः, अपूर्वः,
तस्मिन् । शून्ये सपूर्वत्वात् पूर्वत्वविशेषद्वयस्य^(३) अन्यथा वैयर्थ्यात् ।
तस्मात्तत्र नित्यत्वस्वरितत्वमेव^(४) न सञ्ज्ञान्तरमिति विज्ञेयं ॥

अपि चेन्नानापदस्थमुदात्तमथ चेत् साहितेन स्वर्यते
स प्रातिहतः ॥ ३ ॥

‘अपि’शब्दः पूर्वत्वमात्राकर्षकः । ‘अथ’शब्दो नित्यसञ्ज्ञा-
व्यवच्छेदकः, नानापदस्थोदात्तपूर्वत्वाधिकारको वा । ‘नानापद-
स्थ’, अक्षरमुदात्तपूर्वं ‘चेत्’ परतः । नीचं ‘साहितेन’ विधिना
‘स्वर्यते’, ‘चेत्’ ‘स प्रातिहतः’ वेदितव्यः^(५) । यथा,^(६) इषे
त्वा । तन्ते दुश्चक्षाः^(७) । साहितेनेति किं । यद्वाञ्छम् । नाना-
पदस्थमिति किं । तथा देवतया ॥

१ उच्यते इति ग० ।

२ समाहारे स्वरितः, स्वरित इत्युच्यते
पूर्वत्वात् इति ग० ।३ शून्ये तु सर्वत्रापूर्वत्वविशेषद्वयस्येति
ग० । शून्ये तु सर्वत्र पूर्वत्वात् पूर्वत्वविशे-
षद्वयस्येति इ० सु० ।

४ तस्मान्नित्यत्वमेवेति ग० ।

५ प्रातिहारोऽत्र वेदितव्य इति इ० सु० ।
प्रातिहता ज्ञेय इति ग० ।६ सा ते चक्षाः । यास्तु वा हृदाकीर्णा
इति इ० सु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

७ तां ते दुश्चक्षा इति इ० सु० ।

तस्मादकारलोपेऽभिनिहतः ॥ ४ ॥

‘तस्मात्’ नानापदस्थोदात्तात्, परभूतानुदात्तस्य अकारस्य^(१)
‘लोपे’ सति यः स्वरितः सः ‘अभिनिहतः’ वेदितव्यः^(२) । यथा,
सोऽब्रवीत् । तेऽब्रुवन् । तस्मादिति किं । भाजोसि देवानां ॥

जभावे प्रस्निष्टः ॥ ५ ॥

‘जभावे’ यच्च स्वर्यते, सः ‘प्रस्निष्टः’ वेदितव्यः^(३) । सूत्रोयमिव ।
सूज्ञाता । मा सूत्तिष्ठन् । दिचूपदधाति ॥

पदविवृत्त्यां पादविवृत्तः ॥ ६ ॥

पदयोर्विवृत्तिः पदविवृत्तिः, तस्यां, यः स्वर्यते सः ‘पादवि-
वृत्तः’ भवति^(४) । यथा, ता अस्मात्,^(५) । स इधानः^(६),
य उपसदः । ‘विवृत्तिः’ व्यक्तिरित्यर्थः^(७) । पदयोरिति किं ।
प्रङ्गमुक्तं ॥

उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनः ॥ ७ ॥

उदात्तपूर्वाधिकारे सति पुनरत्र तत्कथनादेकपदस्थोदात्त-
विशेषोभिगम्यते^(८) । तस्मादेकपदस्थोदात्तपूर्वो यः स्वरितः, स

१ परभूतानुदात्ताकारस्येति इ० मु० ।

२ सा इधाना इति इ० मु० ।

३ सोभिनिहतो ज्ञेय इति ग० ।

४ विवृत्तिर्व्यक्तिरित्यर्थ इति क० ।

५ प्रस्निष्टो ज्ञेय इति ग० ।

६ एकपदस्थत्वविशेषो गम्यते इति क० ।

७ पादविवृत्तो वेदितव्य इति इ० मु० ।

८ एकपदस्थोदात्तविशेषोभिगम्यते इति इ०

पादविवृत्तो ज्ञेय इति ग० ।

मु० ।

५ अस्मात् सृष्टा इति इ० मु०, ग० च ।

तैरोव्यञ्जनो वेदितव्यः^(१) । यथा, युञ्जत्यस्य । वसव्या-
इन्द्रो मन्यत^(२) । तदश्चोऽभवत् । प्रउगं । तं लवष्टाधत्त^(३) ॥

इति स्वरनामधेयानि ॥ ८ ॥

‘इति’ एतानि, स्वरितनामानि, व्याख्यातानि^(४) । यथा,
अभ्यस्यात् । अध्वर्युरिति चैप्र^(५) । वायव्यं^(६) ॥ कास्त्रेति नित्यः ।
स ते लोकः^(७) । यत्त्वा ऋद्धि^(८) इति प्रातिहतः । सोम्रवीदित्वभि-
निहतः ॥ सूत्रातेति प्रश्निष्टः । त एतामिति^(९) पादवृत्तः । सम-
न मेति^(१०) तैरोव्यञ्जनः ।

चैप्रनित्ययोर्दृढतरः ॥ ९ ॥

‘चैप्रे’ नित्ये च प्रयत्नो ‘दृढतरः’ कार्यः ॥

अभिनिहत च ॥१०॥

अन्वाचये वर्त्तमानः ‘च’कारो दृढमात्रं^(११) बोधयति ॥

१ तैरोव्यञ्जनो ज्ञेय इति ग० ।

६ वायव्यामिति इ० मु० ।

२ सा इन्द्रो मन्यतेति इ० मु० ।

७ सा ते लोक इति इ० मु० ।

३ तां लवष्टाधत्तेति इ० मु० ।

८ यत्त्वा ऋद्धि इति ग० ।

४ स्वरितनामान्युक्तानीति ग० । सप्त-

९ ता एतामिति इति इ० मु० ।

स्वरितनामधेयानि व्याख्यातानीति इ० मु० ।

१० सामनास इति इ० मु० ।

५ अध्वर्युरिति चैप्र इति इ० मु० ।

११ दृढमोलमिति क० ।

‘अभिनिहते’ प्रयत्नो दृढः स्यात् । नतु दृढतर इति पृथक्
सूचारम्भः^(१) प्रतीयते ॥

प्रश्लिष्टप्रातिहृतयोर्मुदतरः ॥ ११ ॥

‘प्रश्लिष्टे प्रातिहृते’ च प्रयत्नो ‘मुदतरः’ कार्यः ।

तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरोऽल्पतरः ॥ १२ ॥

‘तैरोव्यञ्जने पादवृत्ते’ च प्रयत्नः ‘अल्पतरः’ स्यात् यद्यप्य-
ल्पमुदुदृढभावस्तत्रोक्तः^(२) तथापि दीपवद्देणुपत्रवदिति शिञ्जानु-
रोधात् कोमलशिरस्कृत्वं विज्ञेयं^(३) ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे विंशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ पृथक्सूचारम्भादपि इति ग०, ६०
मु० च ।

२ यद्यल्पमुदुदृढभावः तत्रोक्त इति

क० । यद्यप्यल्पमुदुभावस्तत्र तत्रोक्त
इति ग० ।

३ सर्वत्र विज्ञेयमिति ६० मु०, ग० च ।

अथ एकविंशोऽध्यायः ॥

व्यञ्जनं स्वराङ्गं ॥ १ ॥

व्यञ्जनं स्वराङ्गं भवति । श्वासी नादोऽङ्गमेव चेति विज्ञेय-
त्वेन विधानादयमारम्भः । ननु कूपो यूप इत्यादौ^(१) व्यञ्जनमेवार्थ-
विशेषनिबोधकमिति^(२) स्वरो व्यञ्जनाङ्गं किञ्च स्यात् । उच्यते,
व्यञ्जनं केवलमवस्थातुं न शक्नोति, किन्तु सापेक्षं, स्वरस्तु,
निरपेक्षः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षमेव विशिष्टमाचक्षते^(३)
प्रेक्षावन्तः । विशिष्टं प्रत्यङ्गत्वमवशिष्टस्यैव । किञ्च स्वरवैशिष्ट्य-
बोधकमन्यदपि विद्यते,

दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवानृपः ।

दुर्बलं व्यञ्जनं तद्वद्वरेते^(४) बलवान् स्वरः^(५) ।

स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया इत्यादि ।

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः^(६) ।

१ कूपो यूपो धूप इत्यादाविति ग० ।

२ बोधकमिति इति ग०, ६० सु० च ।

३ निरपेक्षमेव बलवदित्याचक्षते इति
ग० ।

४ हरते इति ग०, ६० सु० च ।

५ किञ्च, शिच्चाव्याकरणे । यः स्वयं

राजते तन्नुस्वरमाह पतञ्जलिः । उपरि-

स्थायिमात्रेण व्यङ्ग्यं व्यञ्जनमुच्यते । इति

६० सु० पुल्लकेऽधिकः पाठः ।

६ स्वरितश्चेति त्रयः स्वरा इति क० ।

ऋसो दीर्घः प्लुतश्चैव^(१) कालतो नियमा अपि^(२) ॥ इति ।
 खराणामिवोदात्तादयो धर्माः, व्यञ्जनं तु^(३) तदङ्गतया
 व्यञ्जनमर्द्धमात्रं । खरश्च मात्राकालः तयोः सन्धिरर्द्धमात्रा^(४)
 इत्येवं दीर्घकालः प्रसक्तः । तत्प्रतिषेधकार्यं^(५) व्यञ्जनं स्व-
 राङ्गमित्युक्तम् । खरसंसृष्टस्य व्यञ्जनस्य खरकाल एव कालो
 द्रुतवृत्तौ^(६) न तु खरस्यैव सर्वत्रेत्यर्थः^(७) । द्रुतवृत्तावित्ति^(८) ।
 ऋस्वार्द्धकालं व्यञ्जनमिति व्यर्थं स्यादिति ब्रूमः । यथा चोरोदक-
 सम्पर्के चोरस्यैवोपलब्धिर्नोदकस्य, तथा खरव्यञ्जनसम्पर्के खर-
 स्यैवोपलब्धैर्वैशिष्ट्यं ॥

तत् परस्वरं ॥ २ ॥

खरप्रधानतया केवलमवस्थातुमसहमानं^(९) व्यञ्जनं कदा
 पूर्वस्याङ्गतां^(१०) कदा परस्याङ्गमिति सन्देहे व्यवस्थापयति ।
 'तत्' अङ्गभूतं व्यञ्जनं 'परस्वरं' भजते । यथा, इमानेव लोकानु-
 पधाय । परस्यासौ खरश्च परस्वरः, तं 'परस्वरं' ॥

अवसितं पूर्वस्य ॥ ३ ॥

'अवसितं' पदान्तवर्त्ति व्यञ्जनं, 'पूर्वस्य' खरस्य, अङ्गं
 स्यात् । यथा, जक् । वषट् । हविः ॥

१ प्लुत इति ग०, इ० सु० च ।

२ अपि इति ग०, इ० सु० च ।

३ व्यञ्जनानाम्, इति ग० ।

४ सन्धिरर्द्धमात्र इति ग०, इ०

सु० च ।

५ प्रतिषेधार्थमिति ग०, इ० सु० च ।

६ द्रुतवृत्तौ इति क० ।

७ सर्वस्येत्यर्थ इति ग० ।

८ अवसितमिति क० ।

९ पूर्वस्याङ्गमिति ग०, इ० सु० च ।

संयोगादि ॥ ४ ॥

तयोर्बद्धना^(१)वा 'संयोगो भवति, तस्य संयोगस्य 'आदि'
व्यञ्जनं पूर्वस्याङ्गं भवति । यथा, यज्ञान्वगादिशत । अप्सन्ता^(२) ।
परसूत्रे चकारः पूर्वस्वराङ्गं भवति^(३) ॥

परेण चासङ्घितम् ॥ ५ ॥

'परेण' चकारः 'असङ्घितं' असंयुक्तं च व्यञ्जनं पूर्वस्वराङ्गं
भवति । यथा, तत् सवितुः । ननु तर्हि पूर्वसूत्रमनर्थकं ।
संयोगादिभूतस्यापि व्यञ्जनस्थानेनैव पूर्वस्वराङ्गत्वसिद्धिः । मैवं
मंस्थाः । मर्यश्चौः, अर्वांसि, इत्र यवकारयो रेफात् परं चेति द्विले
कृते प्रथमयवकारयोः परेण चासङ्घितमित्यनेन पूर्वस्वराङ्गत्वं
प्राप्तं । रेफस्य नान्तस्थापरमसवर्णमित्यनेन परस्वराङ्गत्वं प्राप्तं ।
तच्चाशङ्क्यं । तथोच्चारणासम्भवात् । अन्यतरबाधे कर्त्तव्ये सति
किं बाध्यमिति सन्देहः । तत्र नियामकत्वेन^(४) संयोगादिसूत्रमु-
पतिष्ठते ॥

अनुस्वारः स्वरभक्तिय ॥ ६ ॥

'च'कारः समुच्चयकथनद्वारा पूर्वस्वरान्यत्वाकर्षकः^(५) ।
'अनुस्वारः' पूर्वस्वरं भजते । यथा, अङ्शुना ते । 'स्वरभक्तिय'

१ द्वयोर्बद्धनासिति ग०, इ० सु० च ।

इत्युदापितल्लभ्यते इति ग० ।

२ अप्सन्ते इति क० ।

३ निश्चयत्वेनेति ग० ।

३ अत्र सूत्रे चकारः पूर्वस्वराङ्गबोधक

५ पूर्वस्वराङ्गाकर्षक इति ग० ।

पूर्वस्वरं भजते । यथा, गार्हपत्यः । विधौ समाने सूत्रस्यास्य
पृथक्करणं क्वचित् स्वरभक्तेः पराङ्गत्वमापादयतुं^(१) । तथाहि,

स्वरावृत्तात् परां भक्तिं प्रचयत्वं नयेद् धः ।

ऋतस्य धूर्धदं चेति स्वतन्त्रा भक्तिरुच्यते ॥

नान्तस्थापरमसवर्णं ॥ ७ ॥

‘न’कारः पूर्वस्वराङ्गत्वव्यावर्त्तकः । ‘अन्तस्थापरं’ व्यञ्जनं तस्या
अन्तस्थाया ‘असवर्णं’ विलक्षणं पूर्वस्वराङ्गं^(२) न भवति । अर्थात्
परस्वरान्त इति विज्ञेयं^(३) । स्वरं विना स्थातुमशक्यत्वात्^(४)
यथा, अध्ववसायदिशः । मधुमिश्रेण । अङ्गोणया । इषे त्वा ।
अन्तस्था परा यस्मात्तत्, ‘अन्तस्थापरं’ । असवर्णमिति किं । परि-
चायं चिन्वीत ॥

नासिक्याः ॥ ८ ॥

‘नासिक्या’ यमाः स्वरं^(५) भजन्ते । यथा, रुक्ममुपदधाति ।
राज्ञे सूकरः^(६) ॥

स्पर्शश्चोष्मपर उष्मा चेत् परश्च ॥ ९ ॥

पूर्वः ‘च’कारो नासिक्या इत्यनेन समुच्चयवाचकः । उत्तरस्तु
परस्वराङ्गाकर्षकः^(७) । ‘ऊष्मपरस्पर्शश्च’ परस्वराङ्गं भवति । असौ

१ स्वराङ्गमापादयेदिति ग० ।

सु० च ।

२ पूर्वस्वराङ्गत्वनिमित्तं क० ।

३ नासिक्यायामाः परस्वरमिति ६० सु० ।

४ परस्वराङ्गं तदिति वेदितव्यमिति
ग०, ६० सु० च ।

यमाः नासिक्या यमाः परस्वराङ्गमिति ग० ।

५ इन्द्राय राज्ञे इति ग० ।

६ स्वतः स्थातुमशक्यत्वादिति ग०, ६०

७ परस्वराङ्गाकर्षक इति ग०, ६० सु० च ।

‘जष्मपरश्चेत्’ परस्वराङ्गं चेदित्यर्थः । षट्त् सम्प्रदायन्ते । षट्त् स्वाहा । जष्मपरश्चेदिति किं । अक्षया व्याधारयति । जष्मा परो यस्मात् असौ, ‘जष्मपरः’ ॥

स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्त-
श्रुतिः ॥ १० ॥

‘स्वरितात्’ परेषां ‘अनुदात्तानां’ अनुदात्तयोरनुदात्तस्य वा ‘संहितायां’ ‘प्रचयः’ नाम धर्मी भवति । यथा, अग्ने दुध्न गच्छ किं शिल वन्यया ते । अनुदात्तानामिति किं । ते अग्नये प्रवते^(१) । संहितायामिति किं । अग्ने दुध्न गच्छ किं शिल वन्य । उदात्तस्य श्रुतिरिव श्रुतिर्यस्य असौ, ‘उदात्तश्रुतिः’ । इति प्रचयस्वरूपनिरूपणं । अतो न पुनरुक्तिशङ्का ॥

नोदात्तस्वरितपरः ॥ ११ ॥

‘उदात्तस्वरितपरः’, वा अनुदात्त स्वरितो न भवति, प्रचयो न भवति^(२) । यथा, तथा देवतया^(३) । तदाहुः कजगती^(४) । उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ, एतौ परो^(५) यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

१ अग्नये प्रवते इति ग०, ६० सु० च ।

तथा देवा इति ग० ।

२ उदात्तपरः स्वरितपरो वा अनुदात्त-
प्रचयो न भवति इति ग०, ६० सु० च ।

४ कजगती इति ६० सु० । कजगती
चेति ग० ।

३ तथा देवाः सुताम् । इति ६० सु० ।

५ तौ पराविति ६० सु०, ग० च ।

स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्याः ॥ १२ ॥

‘उत्तमपरात् अनुत्तमात् स्पर्शात्’ ‘आनुपूर्व्यात्’^(१) यथाक्रमं ‘नासिक्याः’ आगमा भवन्ति । प्रथमस्पर्शात् प्रथमनासिक्यः । द्वितीयाद् द्वितीयः । एवमन्यत्रापि । यथा, तं प्रवृत्तया । विद्वा ते अग्ने । दारुणि दधसि । इत्यादि । स्पर्शादिति किं । कल्पाघी भवति । अनुत्तमादिति किं । सुन्नाय सुन्निनी । उत्तमपरादिति किं । जमाः सव्यः सगरः^(२) ॥

तान्यमानेके ॥ १३ ॥

‘तान्’ नासिक्यान्, ‘एके’ शाखिनः ‘यमान्’ ब्रुवते । उक्ता-
न्यवीदाहरणानि ॥

हकारान्नणमपरान्नासिक्यं ॥ १४ ॥

‘हकारात्’ इति कर्माणि ल्यब्लोपे पञ्चमी । तस्मात् ‘नण’
अपरं हकारमारुह्य नासिक्यं भवति । साधुनासिको^(३) हकारः
स्यादित्यर्थः । अह्नां केतुः । अपराह्णे । ब्रह्मवादिनः ॥

रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः ॥ १५ ॥

‘रेफोष्मसंयोगे’^(४) ‘संयोगे’ सति ‘रेफस्वरभक्तिः’ इति जानी-
यात् । स्वरस्य भक्तिः, ‘स्वरभक्तिः’ । योऽस्य रेफस्य समानकरणः
स्वरः^(५) तद्भक्तिः स्यात् । ऋकारस्यास्य जिह्वाग्रकरणत्वे-

१ स्पर्शादानुपूर्व्यादिति ग० । स्पर्शा- ४ रेफस्य चोष्मसंयोगेति ग०, ६० सु०
यत् तं आनुपूर्व्यामिति क० । च ।

२ सव्यः सगरः सुमेक इति ६० सु० । ५ समानस्वर इति ग०, ६० सु०

३ साधुनासिक्य इति ग०, ६० सु० च । च ।

न^(१) रन्ध्रत्वा च समानधर्मः । 'भक्तिः' अवयवः, एकादेश इति यावत् । एतदुक्तं भवति, ऋकारावयवो भवतीत्यर्थः । सूत्रेणानेन स्वरभक्तिरेव विहिता । स्वरभक्तिस्वरूपन्तु विस्पष्टं व्याचष्टे वर-
रुचिः । ऋकारादिरणुमात्रा रेफोर्द्धमात्रा, मध्ये शेषा स्वरभक्तिः,
इति^(२) । अस्यार्थः^(३) ।

इन्द्रियाविषयो^(४) योसावणुरित्युच्यते बुधैः ।

चतुर्भिर्णुभिर्मात्रा परिमाणमिति स्मृतं ॥

मात्रिकस्य ऋकारस्यादिरणुमात्रा स्वरभागः, मध्ये रेफः,
अर्द्धमात्रा, शेषा अणुमात्रा^(५) स्वरभागः । एतद्व्यकारस्वरूपं^(६) ।
अत्र रेफोर्द्धमात्रे भज्यमाने सति तौ भागौ पूर्वोत्तराणुसहितौ
प्रत्येकं स्वरभक्तिनामधेयं भजते । सा च स्वरभक्तिरर्द्धमात्रा
कुत्र वा^(७) स्वरभक्तिरित्याशङ्क्य शिच्चाकारैरुक्तं,

शषसेषु स्वरोदयां हकारे व्यञ्जनोदयां^(८) ।

शषसेषु च विवृतं^(९) हकारे संवृतं विदुः ॥ इति ।

यो वै अद्वयमित्यादौ सूत्रोक्तस्वराभावात्^(१०) न स्वरभक्तिः ।
स्वरभक्त्यन्तरमपि शिच्चायामुक्तं,

करेणुः कर्बिणी चैव हरिणी हारिणीति च ।

१ जिह्वाग्रस्थत्वेनेति क० ।

२ ऋकारादिरणुमात्रा मध्ये शेषा
स्वरभक्तिरिति इति ग० । क, चिह्नितपुस्तके
“स्वरभक्तिरर्द्धमात्रेति । इति विशेषः ।
समानमन्यत् ।

३ अस्यायमर्थ इति इ० मु० ।

४ इन्द्रिय विषय इति क०, इ० मु० च ।

५ शेषोऽणुमात्रा इति इ० मु० । शेषा

शेषोऽणुमात्रा इति ग० ।

६ एतद्व्यकारस्वरूपमिति क० ।

७ कुत्रेति ग० ।

८ हकारव्यञ्जनोदयामिति क० ।

९ शषसेषु त विवृतमिति ग०, इ०
मु० च ।

१० सूत्रोक्तस्वराभावादिति ग०
इ०, मु० च ।

हंसपदेति विज्ञेया पञ्चैताः स्वरभक्तयः ॥

करेणू रेफयोर्योगे^(१) कर्विणी सहकारयोः ।

हरिणी रशसानाञ्च^(२) हारितां लशकारयोः ॥

या तु हंसपदा नाम सातु रेफकारयोः ।

एवं पञ्चविधां भक्तिमुच्चरेत्स्वर्गकामुकः ॥

यथा, करेणूः, वर्हिः । कर्विणी, माल्हा । हरिणी, दर्शपूर्ण-
मासौ । वर्षं, हारिता । सहस्रवलसा, हंसपदा । वर्षाभ्य इत्यादि ।

न क्रमे प्रथमपरे प्रथमपरे ॥ १६ ॥

‘क्रम’शब्दो द्वित्वपर्यायः । कथमेतत् प्रकृतिक्रमः^(३) क्रम
इत्यत्र द्वित्वस्यैव क्रमशब्देनाभिधानात् । अत्रापि स एवार्थ इति
निश्चिनुमः । जषणः क्रमे सति तस्मिन् षण्णि प्रथमपरे वा सति
न स्वरभक्तिर्भवति । क्रमे यथा दाश्यं^(४), वर्षाभ्यः, वर्षेभिः ।
एतद्द्व्या^(५) । प्रथमपरे यथा, अदर्शज्योतिः । कार्ष्णी उपानहौ ।
प्रथमः परो यस्मादसौ ‘प्रथमपरेः’ ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

१ रश्मयोर्विद्यादिति ग० । करेणू

षण्णयोर्विद्यादिति क० ।

२ हरिणीरश्मयोर्विद्यादिति ग० ।

३ प्रकृतिविक्रम इति इ० मु० ।

४ दाश्यं यज्ञमिति इ० मु० ।

५ एतद्द्व्या आरुढ इति इ० मु० ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

शब्दः प्रकृतिः सर्ववर्णानां । १ ।

‘सर्ववर्णानां’ ‘शब्दः’ ध्वनिः, ‘प्रकृतिः’ मूलकारणं भवति ।
सर्वशब्देन^(१) स्वरव्यञ्जनात्मको राशिरुच्यते । सर्वे च ते वर्णाश्च
‘सर्ववर्णाः’ तेषां ॥

तस्य रूपान्यत्वे वर्णान्यत्वं ॥ २ ॥

प्रातिश्रुत्कस्थानभेदात् ‘तस्य’ प्रकृतिभूतस्य, ‘रूपान्यत्वे’
सति ‘वर्णान्यत्वं’ स्यात् । यथा, अ इ उ इत्यादि ॥

तत्र शब्दद्रव्याण्युदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

तेषां वर्णानां सर्वत्र सङ्घातप्रयोगे सति शास्त्रमित्युच्यते^(२) ।
तस्य शब्द इति पर्थ्यायनाम । तत्र तस्मिंश्चास्त्रे यानि द्रव्याणि
भवन्ति, तान्युदाहरिष्यामः । यत् कर्म येन क्रियते, तत्तस्य, द्रव्य-
साधनमिति यावत् । यथा, घटस्य नृदिति । एवं शास्त्रस्य वर्णाः ।
यानि द्रव्याणि संव्यवहारार्थानि, कर्त्तव्यानि तानि व्याख्यास्यामः ।
शब्दस्य द्रव्याणि, ‘शब्दद्रव्याणि’ तानि ॥

वर्णकारौ निर्देशकौ ॥ ४ ॥

‘वर्ण’शब्दः ‘कार’शब्दश्च ‘निर्देशकौ’ वाचकौ^(१) स्यातां । यथा, अवर्ण-व्यञ्जन-शकुनोति । अथ षकारश्च सकारविसर्जनीयाविति । वर्णश्च कारश्च ‘वर्णकारौ’ ॥

चापीत्यन्वादेशकौ ॥ ५ ॥

‘च अपि’, इत्येतौ ‘अन्वादेशकौ’ स्यातां । पूर्वोपेक्ष्यान्वादेशक^(२) इत्युच्यते । यथा, असदामासिञ्चश्च । इति परोपि ॥

तथैवेति विनिवर्त्तकाधिकारकावधारकाः ॥ ६ ॥

‘तु, अथ, एव’ इत्येते शब्दा यथाक्रमेण ‘विनिवर्त्तकाधिका-
रकावधारकाः’ भवन्ति । यत्र ‘तु’शब्दः श्रूयते, तत्र निवृत्तिः ।
यत्र ‘अथ’ शब्दः, तत्राधिकारः । यत्र ‘एव’ शब्दः, तत्रावधारण-
मिति वेदितव्यं । यथा, एफस्तु रस्व । अथ संहितायामेकप्राण-
भावे । स्पर्श एवैकेषामाचार्याणां । विशेषेण निवर्त्तयतीति,
‘विनिवर्त्तकः’ । अधिकरोतीति ‘अधिकारकः’ । अवधारयतीति
‘अवधारकः’ ॥

वेति वैभाषिकः ॥ ७ ॥

‘वा’ इत्येष शब्दो वैभाषिको वैकल्पिको भवति । यथा,
सुखनासिक्या वा ॥

१ निर्देशकौ निर्देशवाचकौ इति
ग०, ६० सु० च ।

२ पूर्वोपेक्ष्यान्वादेशक इति क० । पर्वो-
क्ष्योपेक्ष्यान्वादेश इत्युच्यते इति ग० ।

नेति प्रतिषेधकः ॥ ८ ॥

‘न’ इति शब्दः ‘प्रतिषेधकः’ स्यात्^(१)। यथा, न पुञ्जीग्निरिति ॥

आयामो दारुण्यमणुता खस्येलुच्चैःकराणि शब्दस्य ॥ ९ ॥

उच्चैरुदात्त इत्युक्तं, तदर्थमिदमारभ्यते, लोकावद्याट्टिष्को-
च्चारणप्रतिषेधार्थं^(१)। ‘आयामः’ गात्राणां दैर्घ्यं। ‘दारुण्यं’ स्वरस्य कठिनता। ‘अणुता’ ‘खस्य’ गलबिवरस्य संवृतता। एतानि नामधेयानि^(२) शब्दस्य ‘उच्चैःकरणानि’^(३) शब्दमुच्चैः उदात्तं कुर्वन्तीत्यर्थः। उच्चशब्दमुच्चारयता एतत् कर्त्तव्यमिति विधिः। उच्चैः कुर्वन्तीति ‘उच्चैःकरणानि’ ॥

अन्ववसर्गा मार्वमुखा खस्येति नीचैःकरणानि ॥ १० ॥

‘अन्ववसर्गः’ गात्राणां विस्तृतता^(४)। ‘मार्वं’ स्वरस्य स्निग्धता। ‘खस्य उखा’ कण्ठस्य स्थूलता, इत्येतानि, साधनानि शब्दस्य नीचैःकरणानि, शब्दं नीचमनुदात्तं कुर्वन्तीत्यर्थः। नीचशब्दमुच्चारयता एतत् कर्त्तव्यमिति विधिः। नीचैः कुर्वन्तीति ‘नीचैःकरणानि’ ॥

मन्द्रमध्यमताराणि स्थानानि भवन्ति ॥ ११ ॥

‘मन्द्र’, मध्यमं, तारं, चेत्येतानि स्थानानि भवन्ति। ‘मन्द्र’ इति प्रथमं। ‘मध्यमं’ इति द्वितीयं। ‘तारम्’ इति तृतीयं।

१ नित्येष शब्दः प्रतिषेधको भवति इति १ एतानि साधनानि इति ग०, १० सु० च।
१० सु०, ग० च। ४ उच्चैःकराणि इति ग०।

२ प्रतिषेधायेति ग०।

५ विस्तृता इति ग०, १० सु० तच्च।

एषां^(१) स्थानानां प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते । एतानि स्थानानि
केषामित्यपेक्षायामाह परसूत्रं ॥

तत्रैकविंशतिर्यमाः ॥ १२ ॥

तेषु स्थानेषु^(१) 'एकविंशतिः' 'यमाः' स्वरा भवन्ति । तेषां
यमानामुत्तरत्र प्रयोजनं वक्ष्यते ॥

ऋग्विरामः पदविरामो विवृत्तिविरामः समान-
पदविवृत्तिविरामस्त्रिमात्रो द्विमात्र एकमात्रोऽर्द्धमात्र-
इत्यानुपूर्व्येण ॥ १३ ॥

ऋग्विरामादयस्त्रिमात्रादिकाला यथाक्रमं भवन्ति । यथा,
उभावाजस्य सातये हुवे वां, इत्यृग्विरामः । इषे, त्वा, ऊर्जे,
त्वा, इति पदविरामः । स इधानः, त एनं, ता अस्मान्,
इति विवृत्तिविरामः । प्रउगमिति समानपदविवृत्तिविरामः ।
ऋचि विरामो 'ऋग्विरामः' । पदस्य विरामः 'पदविरामः' ।
पदद्वयविवृत्तौ विरामः 'विवृत्तिविरामः' । शिक्षायामस्य विशेष
उक्तः,

पिपीलिकादीर्घसमे च मध्ये सवर्णता पाकवती पदैक्ये ।

दृष्ट्वा च वक्षानुसृजस्वसास्ये त्वथोचि सुख्यस्तु विरामकालः ॥

स्वरोदये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः ।

विरामश्च तयोर्मध्ये वैशेषिकाश्च दीर्घयोः ॥

ऋस्वादिर्ष्वानुसृतिरन्ते वक्षानुसारिणी ।

पाकवत्युभयङ्गस्त्रा दीर्घोभया^(१) पिपीलिका ॥

मात्रिका^(२) वक्षानुसृतिस्तथा वक्षानुसारिणी ।

पादोना स्यात् पाकवती पादमात्रा पिपीलिका ॥

समानञ्च तत् पदञ्च 'समानपदं' । एकपदमित्यर्थः । समानपदे विवृत्तिः, तस्यां^(३) विरामः, 'समानपदविवृत्तिविरामः' । तिष्ठो मात्रा यस्यासौ 'विमात्रः' । द्वे मात्रे यस्यासौ 'द्विमात्रः' । एका मात्रा यस्यासौ 'एकमात्रः' । अर्धमात्रा यस्यासौ 'अर्धमात्रः' ॥

व्यञ्जनान्तं यदु चापि दीर्घं

संयोगपूर्वञ्च तथानुनासिकं ।

एतानि सर्वाणि गुरुणि विद्यात् शेषाण्यतोऽन्यानि
ततो लघूनि ॥ १४ ॥

'व्यञ्जनान्तं' 'यत्' अक्षरं, । व्यञ्जनमन्ते यस्य तद् 'व्यञ्जनान्तं' । 'यदुचापि दीर्घं' अक्षरं, । 'संयोगपूर्वं च' यदक्षरं, संयोगात् पूर्व 'संयोगपूर्वं' । 'तथा' 'अनुनासिकं' सानुनासिकं यदक्षरं, उक्तानि 'एतानि'^(४) 'सर्वाणि' अक्षराणि 'गुरुणि' 'विद्यात्' जानीयात् । यथा, व्यञ्जनान्तं, मातेव पुत्रं । यथा, दीर्घं । ते तेऽधिपतयः । यथा, संयोगपूर्वं, अस्मा च मे । यथा, अनुनासिकं, विष्णुस्यै स्वाहा । 'शेषाण्यतोऽन्यानि' अत एभ्यो गुरुभ्यः शेषाण्यन्यानि अक्षराणि, 'ततः' अनन्तरं, 'लघूनि'

१ उभयदीर्घेति ग० ।

इति, तस्यामिति ग०, सु० इ० च ।

२ मात्रा चेति इ० सु० ।

३ उक्तान्येव इति क० ।

४ समानपदे विवृत्तिः समानपद-

विजानीयात् । अव्यञ्जनान्तं यद्वलम् । शेषाणि कानीत्याशङ्क्यो-
त्तरस्त्रीकेन विवृणोति ॥

अव्यञ्जनान्तं यद्वलमसंयोगपरं च यत् ।

अननुस्वारसंयुक्तमेतल्लघु निबोधते-

तल्लघु निबोधत ॥ १५ ॥

‘अव्यञ्जनान्तं’ ‘यत्’ अक्षरं, ‘यत् च’ ‘अङ्गलं’, ‘यत् च’ ‘संयो-
गपरं’ यत् ‘अनुस्वारसंयुक्तं’ ‘एतत्’ सर्व्वमक्षरं ‘लघु’ ‘निबोधत’
जानीध्वं । यथा, मदुदयना इत्यादि^(१) । व्यञ्जनमन्ते यस्य
तत् व्यञ्जनान्तं, न व्यञ्जनान्तं ‘अव्यञ्जनान्तं’ । संयोगः परो
यस्मात् तत् संयोगपरं, न संयोगपरं ‘असंयोगपरं’ । अनु-
स्वारेण संयुक्तं अनुस्वारसंयुक्तं, न अनुस्वारसंयुक्तम् ‘अननु-
स्वारसंयुक्तं’ ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्य-विवरणे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

अथ वर्णविशेषोत्पत्तिः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । वर्णानां ‘विशेषोत्पत्तिः’ कथ्यते^(१), इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । वर्णानां विशेषो वर्णविशेषः, तस्य उत्पत्तिः, सा तथोक्ता ॥

अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् ।
जायते वर्णवैशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमात्, इति ॥ २ ॥

अनुप्रदानादिभिः पञ्चभिः करणैर्वर्णानां ‘वैशेष्य’^(२) जायते । अकारस्य तावत् ‘अनुप्रदान’ नादः । ‘संसर्गः’ कण्ठे । ‘स्थानं’ हनू । ‘करणविन्ययः’ ओष्ठौ । ‘विन्ययः’ नाम विन्यासः । ‘परि-
माणं’ मात्राकालः । एवं सर्व्ववर्णानां बोध्यं^(३) । विशेषभावो वैशेष्यं, वर्णानां वैशेष्यं, ‘वर्णवैशेष्य’ ॥

वर्णपृक्तः शब्दो वाच उत्पत्तिः ॥ ३ ॥

‘पृक्तः’ मिश्र इत्यर्थः । ‘वर्ण’ मिश्रः ‘शब्दः’ ‘वाचः’ वाक्यस्य, ‘उत्-
पत्तिः’ उपादानकारणं भवति । वर्णपृक्त इति किं । दुन्दुभ्यादि-
शब्दानां वाक्यत्वं^(४) मा भूदिति ॥

१ उच्यते इति ग०, इ० सु० च ।

२ बोध्यमिति ग० म० क० च ।

३ वर्णवैशेष्यमिति ग०, इ० म० च ।

४ वाक्यता इति ग०, इ० सु० च ।

सप्त वाच स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥

‘वाचः सप्त स्थानानि भवन्ति’ । तानि उत्तरसूत्रे वक्ष्यन्ते^(१) ।
यैर्वाक्यं युज्यते^(२) यस्मिंश्च तिष्ठति, तत् स्थानं । तानि यथा-
क्रममुदाहरिष्यामः ॥

उपांशुध्वाननिमदोपब्दिमन्मन्द्रमध्यमताराणि ॥ ५ ॥

‘उपांशु’ इति प्रथमं वाच स्थानं । ‘ध्वानः’ इति द्वितीयं ।
‘निमदः’ इति तृतीयं । एवमितराण्यपि नामतः सप्तैतानि स्था-
नानि जानीयात् । उपरितनं सूत्रमारभ्य प्रत्येकमेषां सत्त्वं
वक्ष्यते ॥

करणवदशब्दममनःप्रयोगमुपांशु ॥ ६ ॥

‘करणवत्’ प्रयत्नवदित्यर्थः । नास्ति शब्दे ध्वनिरित्यस्मिन्^(३)
‘अशब्दः’ मनसा प्रयोगः, ‘मनःप्रयोगः’ नास्ति मनःप्रयोगोस्मिन्^(४)
इति ‘अमनःप्रयोगः’ । वाचस्थानमोदृश्यम् ‘उपांशु’ इत्युपदिश्यते ।
तच्च करणवदिति तूष्णींभावनित्वित्यर्थः । शब्दमिति शब्दस्या-
त्यन्ताल्पतार्थम् । अमनःप्रयोगमित्युदात्तादीनां साङ्कल्पिकप्र-
तिषेधार्थम्^(५) ॥

अक्षरव्यञ्जनानामनुपलब्धिध्वानः ॥ ७ ॥

‘अक्षराणि’ स्वराः । ‘अक्षराणां व्यञ्जनानां च ‘अनुपलब्धिः’,

१ भष्यन्ते इति ग० ।

४ प्रयोगो यस्मिन्निति ३० सु०, ग० च ।

२ यैर्वाक् प्रयुज्यते इति ग०, ३० सु० च । ५ साङ्कल्पिकप्रयोगप्रतिषेधार्थमिति ग०,

३ ध्वनिरस्मिन् इति ३० सु० ।

३० सु० च ।

“ध्वानः” नाम द्वितीयं वाच स्थानं । उपांशुलक्षणेऽप्यनुपलब्धो सत्यां पुनर्वचनं शब्दोपलब्धिविधानार्थम् । अक्षरव्यञ्जनानां भेदग्रहण-मभिधायार्थम्^(१), अद्यन्तानुपलब्धिरित्यर्थः । ^(२)अन्ये त्वाहुः, अक्षरव्यञ्जनानां विमलज नोयादौ नामनुपलब्धिरिति ॥

उपलब्धिर्निमदः ॥ ८ ॥

अक्षरव्यञ्जनानाम् ‘उपलब्धिः’ ‘निमदः’ नाम तृतीयं वाच स्थानं^(३) ॥

सशब्दमुपदिमत् ॥ ९ ॥

अक्षरव्यञ्जनानां ‘सशब्दम्’ उपलब्धिः, ‘उपदिमत्’ नाम चतुर्थं वाच स्थानं भवति ।

उरसि मन्द्रं कण्ठे मध्यमं शिरसि तारं ॥ १० ॥

यत्र ‘उरसि’ स्थाने प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘मन्द्र’ नाम पञ्चमं वाच स्थानं । यत्र ‘कण्ठे’ स्थाने प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘मध्यमं’ नाम षष्ठं वाच स्थानं । यत्र ‘शिरसि’ स्थाने, प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘तारं’ नाम सप्तमं वाच स्थानं । एतेष्वदितश्चतुर्णां यज्ञादिषु प्रयोगः । मन्द्रं प्रातःसवने प्रयुज्यते^(४) । मध्यमं माध्यन्दिने । तारं तृतीये^(५) । शिञ्चा चैवं वक्षति,

प्रातः पठेन् नित्यमुरस्थितेन स्वरेण ग्राहं लक्ष्मणेन ।

१ भेदग्रहणसामोदार्थमिति ग ।

२ स्थानं भवति इति ग०, १० सु० च ।

३ ग्रामण्यस्य प्रयोगरण्यापितृत्वमिति

४ उपयुज्यते इति ग०, १० सु० च ।

५, चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठः ।

५ तृतीयसवनम् इति ग०, १० सु० च ।

मध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्ष्णाह्नसङ्कुजितसन्निभेन ॥
तारन्तु विद्यात् सवने ढतीये गिरीगर्तं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
मयूरहंसान्यभूतः स्नानानां तुल्येन नादेन शिरस्थितेन ॥

मन्द्रादिषु त्रिषु स्थानेषु सप्तसप्त यमाः ॥ ११ ॥

‘त्रिषु मन्द्रादिषु स्थानेषु’ एकैकस्मिन् ‘सप्त सप्त यमाः’, भव-
न्ति । ‘यमाः’ स्वरा उदात्तादय इति यावत् । सप्तसप्तेति वीक्षया
एकैकस्मिन्निति लभ्यते । के ते यमा इत्याशङ्क्योत्तरसूत्रेणोक्त-
रमाह ॥

कृष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्याः ॥ १२ ॥

कृष्टश्च प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थश्च मन्द्रश्च अतिस्वा-
र्यश्च ‘कृष्ट-प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-मन्द्रातिस्वार्याः’, ते तथोक्ताः ॥
एते खलु यमा नाम^(१) ॥

तेषां दौमित्रजोपलब्धिः ॥ १३ ॥

‘तेषां’ खलु सप्तस्वराणां, ‘दौमित्रा’^(१) पूर्वपूर्वोपलब्धिः
स्यात् । तत्कथम् । अतिस्वार्यदौमित्रा मन्द्रोपलब्धिः, मन्द्राच्चतु-
र्थोपलब्धिः । चतुर्थात् तृतीयः, तृतीयात् द्वितीयः, द्वितीयात्
प्रथमः, प्रथमात् कृष्ट उपलभ्यते ॥

द्वितीयप्रथमकृष्टास्त्वथ आह्वारकस्वराः ॥ १४ ॥

द्वितीयादय^(१) एते त्रय आह्वारकस्वराः स्युः । एषां तैरेव
प्रयोगो वेदितव्यः । आह्वारकाणां स्वरा ‘आह्वारकस्वराः’ ॥

१ कृष्टादयो यमा नामेति क० ।

२ द्वितीयश्च प्रथमश्च कृष्टश्च ते तथोक्ता

३ सप्त यमा नाम उत्तरोत्तरदौमित्रजैति इति ग०, इ० सु० च ।

ग०, इ० सु० च ।

मन्द्रादयो द्वितीयान्ताश्चत्वारस्तैत्तिरीयकाः ॥ १५ ॥

‘मन्द्रादयश्चत्वारो द्वितीयान्ताः’ स्वराः मन्द्रचतुर्थद्वितीयद्वितीयाः, ‘तैत्तिरीयकाः’ स्युः ॥

द्वितीयान् मन्द्रस्तैत्तिरीयाणां तृतीयचतुर्थावनन्तरं तच्चतुर्थममित्याचक्षते ॥ १६ ॥

‘तैत्तिरीयाणां’ ‘द्वितीयात्’ खलु ‘मन्द्रः’ जायते । तदनन्तरं ‘द्वितीयचतुर्थौ’ स्यातां । एतदेव द्वितीयादिस्वरमण्डलं ‘चतुर्थम्’ इत्याचक्षते । यो द्वितीयः, स उदात्तः, यो मन्द्रः सोऽनुदात्तः, यो द्वितीयचतुर्थौ तौ स्वरितप्रचयवित्यर्थः । अनेन सूत्रेण पूर्वोक्तानामेव^(१) चतुर्णां स्वराणां क्रमनिर्णयः क्रियते । चतुःसङ्ख्या तु पूर्वसूत्रेणैवोक्ता । तस्मादत्र चतुर्थममित्येतत् सञ्ज्ञाविधिपरमिति प्रतीयते ॥

तस्मिन् द्वियमान्तरा वृत्तिः ॥ १७ ॥

हो च तौ यमौ च ‘द्वियमौ, तयोः^(१)’ ‘अन्तरा वृत्तिः’ मध्यवृत्तिः, तस्मिन्ननुदात्ते भवति, स्वरितत्वं प्रचयत्वञ्चानुदात्ते भवतीत्यर्थः । यथा, स नः पर्षत् । पर्थ्यवदतां । केचिदन्यथा वदन्ति^(२), तस्मिन्चतुर्थमे स्वरमण्डले द्वियमान्तरा वृत्तिः, स्वरद्वयस्य मध्ये वर्त्तमानः^(३) स्यात् । तथाहि,

अनुदात्तो हृदि त्रियो मूर्ध्नुदात्त उदात्तः ।

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वाङ्गे प्रचयः स्मृतः ।

१ पूर्वोक्तमेवेति ग०, इ० सु० च ।

२ कथयन्तीति ग०, इ० सु० च ।

३ द्वियमयोरिति इ० सु० ।

४ वर्त्तमानमिति ग०, इ० सु० च ।

अयमर्थः^(१), उदात्तानुदात्तयोर्मध्ये स्वरितप्रचययोरन्तरावृ-
त्तिर्भवति । तथा कौहलीये^(२), ह्रस्वाविन्याससमयेपि स्वरित-
प्रचययोरन्तरावृत्तिरुपदिश्यते ।

उदात्त आख्याति वृषोङ्गुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमूर्धा ।
उपान्तमध्ये^(३) स्वरितं धृतञ्च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ इति ।
शिच्चावचनमपि चैवं वक्ष्यते^(४),

कनिष्ठिकानामिका च मध्यमा च प्रदेशिनी ।

नीचस्वरधृतीदात्तानङ्गुष्टाग्रेण निर्दिशेत् ॥

मुख्यमेव व्याख्यानद्वयमेतत् ।

तामुपदेक्ष्यामः ॥ १८ ॥

यदेतदाचार्यैश्चतुर्यममुक्तं^(५) तस्य चतुर्भेदभिन्ना वृत्तिर्नाम
'तामुपदेक्ष्यामः' इत्युच्यते । तामिति तच्छब्देन पूर्वोक्तं 'हिमाच-
मनुकृष्यते'^(६) ॥

तच्च तुर्यममित्युक्तं ॥ १९ ॥

'इति' अनेन प्रकारेण, 'चतुर्यममित्युक्तं' । यद्यपि मन्द्रादयो
द्वितीयान्ता इत्यादिसूत्रद्वयेन यमचतुष्टयं न सिद्धं^(७) तथा-
प्युपसंहारमिवेण मतान्तरनिवृत्त्यर्थमिममर्थं दृढयति । यतः
कारणादेवमन्ये मन्यन्ते, स्वरत्रयमात्रं ।

१ अस्यायमर्थ इति ३० सु० ।

२ कौहलेयेति ग०, ३० सु० च ।

३ अन्ते च मध्ये इति ग० ।

४ वक्ष्यति इति ग० ।

५ चतुर्भेदमित्युक्तमिति ग०, ३० सु० च ।

६ पूर्वोक्तवृत्तिमात्रमनुकृष्यते इति ग०,
३० सु० च ।

७ यमचतुष्टयञ्चेति ग० ।

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः ।

ऋक्षो दीर्घः श्रुत इति कालतो नियमा अचि ॥

क्रमविक्रमसम्पन्नामद्भुतामविलम्बिताम् ।

नीचोच्चस्वारसम्पन्नां वदेद्भुतवतीः समां

वदेद्भुतवतीः समामिति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयाद्वारकमतनिरूपकोयं श्लोकः । 'क्रमविक्रमाभ्यां सम्पन्नां' (१) 'क्रमः' नाम द्वित्वं 'विक्रमः' तु स्वरितयोर्मध्ये यत् नीचम्, इत्युक्तलक्षणः । 'अद्भुताम्' अव्ययितां । 'अविलम्बितां' अमन्दां । 'नीचोच्चस्वरसम्पन्नां' (२) अनुदात्तोदात्तस्वरितप्रचय-सहितां, 'धृतवतीं' प्रचयवतीं 'समां' उदात्तादिभिर्न्यूनातिरेका-दिदोषरहितां (३) 'वदेत्' ब्रूयात्, वृत्तिमित्यर्थः । वृत्तिमिति कायं लभ्यते, अस्मिन् द्वियमान्तरावृत्तिरिति (४) प्रकृतत्वादिति श्रुमः ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ * ॥

१ क्रमविक्रमसम्पन्नामिति ग० ।

२ नीचोच्चस्वारसम्पन्नामिति क० ।

३ न्यूनातिरेकरहितामिति क० ।

४ तस्मिन् द्वितीयान्तरादवतीति

ग० । अस्मिन् द्वितीयान्तरावृत्तिरिति

क० ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ चतस्रः संहिताः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः^(१) । चतस्रः संहिता उच्यन्त इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्व्यासः ॥

पदसंहिताक्षरसंहिता वर्णसंहिताङ्गसंहिता चेति ॥ २ ॥

‘पदाक्षरवर्णाङ्गाश्रयाः चतस्रः^(२) संहिताः क्रमेण बोद्धव्याः । पञ्चमाध्यायमारभ्य आनवसादेकादशद्वादशौ त्रयोदशस्यादौ सूत्रचतुष्टयञ्च पदसंहिता । दशमेऽक्षरसंहिता । त्रयोदशचतुर्दशौ षोडशञ्च वर्णसंहिता । एकविंशोङ्गसंहिता^(३) । एताश्चतस्रः संहिताः । एतेष्वन्यत्र च विहितं निषिद्धञ्च कार्यं सर्वसंहितासु कुर्यात् । यत्रार्षग्रहणादिको^(४) विशेषो नास्ति ॥

नानापदसन्धानसंयोगः पदसंहितेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ननाभूतयोः पदयोः सन्धाने यः संयोगः स ‘पदसंहिता इति’ ‘अभिधीयते’ उच्यत इत्यर्थः । यथा, अग्ने इदं दुधं गच्छ किंशिल वन्य या ते^(५) । एकार्थयोः सन्धानसंयोगयोः^(६) प्रयोगः

१ अथेत्यधिकार इति ग०, ६० सु० च ।

४ अत्रार्षग्रहणादिक इति ग० ।

२ पदाक्षरवर्णाङ्गाश्रयाश्चतस्र इति ग० ।

५ वन्यय ते इषेरिति ६० सु० ।

३ व्यञ्जनसंख्याङ्गमित्येषाङ्गसंहिता इति

६ सन्धानसंयोगशब्दयोरिति ग०,

सन्धानाधिक्यार्थः । तथा च वैयाकरणाः भणन्ति^(१) । परः
सन्निकर्षः संहितेति ॥

यथास्वमक्षरसंज्ञितादीनामप्येवम् ॥ ४ ॥

स्वं स्वमनतिक्रम्य वर्त्तत इति 'यथास्व' क्रियाविशेषणमेवैतत् ।
एवमक्षरसंज्ञितादीनामपि यथास्वं स्वरूपं निरूपणीयं । ना-
नाक्षरसंयोगोच्चरसंहिता^(२) । नानावर्णसंयोगो वर्णसंज्ञिता ।
नानाङ्गसंयोगोङ्गसंहिता । क्रमेणोदाहरणानि भवन्ति^(३) ।
यथा, अथाब्रवीत् । अधिषवणमसि । अक्षया व्याधारयति ।
केवलस्वरयोः संयोगोच्चरसंहिता^(४) । एकपदे स्वरव्यञ्जनसंयोगो
वर्णसंहिता । एकपदे केवलव्यञ्जनसंयोगोङ्गसंहिता । अन्यत्र
पदसंहितेत्यवान्तरभेदो विज्ञेयः ॥

गुरुत्वं लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घज्ञतानिच ।

लोपागमविकाराश्च प्रकृतिर्विक्रमःक्रमः ॥

स्वरितोदात्तनोचत्वश्चासौ नादोङ्गमेवच ।

एतत् सर्वन्तु विज्ञेयं कन्दोभाषामधीयता ॥ ५ ॥

यद् गुरुत्वाद्यष्टादशविधं, 'एतत् सर्वं', 'कन्दोभाषां' वेदरूपां
वाचं, 'अधीयता' पठता, 'विज्ञेयं' । अथवा 'कन्दोभाषां' 'वेदलक्षणा-
मित्यर्थः । 'तु' शब्दोऽप्येष्टव्यतिरिक्तनिषेधार्थः । अनेन तु सर्वथा
विज्ञेयमित्यर्थः । गुरुत्वं यथा, वषट् स्वाहा । लघुता यथा, अक्षु-

१ वैयाकरणाः पठन्तीति ४०, ६०

२ भणन्ति इति ४०, ६० सु० च ।

सु० च ।

३ केवलस्वरयोः संयोगोच्चरसंहितेति

४ नानाक्षरसन्धिरक्षरसंहितेति ४० ।

४०, ६० सु० च ।

कृत । साम्यं यथा, स्थानकरणकालादिभिरनयोरस्ति तौल्यमिति ।
 ऋस्वदीर्घप्लुतानि च यथा, गमयति । वायादेवास्य अस्तुहीः ।
 लापो यथा, ईमन्द्रा सुप्रयसः । आगमो यथा, तपुयमे । विकारी
 यथा, समिन्द्रणः^(१) । प्रकृतिर्यथा, अग्ने दुध गच्छ किंशिल वन्य
 या ते । प्रपा असि । मिथुनो अभवन्^(२) । विक्रमो यथा, वोढवे ।
 क्रमो नाम द्वित्वं यथा, यद्वै होता । स्वरितोदात्तनोचानां भावः
 'स्वरितादात्तनोचत्वं' । तद्यथाक्रमं निर्दिश्यते, न्यञ्चम् । गां वाव
 तो^(३) । अवदतां । विवृते श्वास इत्युक्तं । श्वासो यथा, पूते । संहते
 कण्ठे नादः^(४) इत्युक्तो नादः । यथा, भागधे भागधाः । व्यञ्जन-
 स्वराङ्गमित्युक्तमङ्गं यथा, तं मल्लयः प्राव्रवीत् । विज्ञेयमिति
 विधिः^(५) । विपक्षे बाधाः, मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेत्या-
 दिना^(६) ॥

पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः ।

स्वराच्चाविभावज्ञो गच्छेदाचार्यसंस्सदं

गच्छेदाचार्यसंस्सदमिति ॥ ६ ॥

पदानां क्रमस्तस्य विशेषः तं जानातीति 'पदक्रमविशेषज्ञः' ।
 'वर्णानां' 'क्रमः' तस्मिन् 'विचक्षणः' निपुणः । 'स्वराश्च माचाश्च

१ समिन्द्रणो मनसा इति १० मु० ।

१० मु० च० ।

२ न मिथुनी अभवन् इति ग०, १०
 मु० च ।

३ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-
 प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वामञ्चो यज्ञ-

४ वाव तो तदिति ग०, १० मु० च ।

मानं दिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपरा-

५ नादः क्रियते इति ग०, १० मु० च ।

धात् इति ग० ।

६ विज्ञेयमिति नित्यविधिरिति ग०,

‘स्वरमात्राः’ तेषां विभागज्ञः । ‘मात्रा’ शब्देन कालविशेषः कश्चिदुच्यते । सोऽपि चतुरणुरित्यादि । एवंविधः पुरुषो ‘गच्छेदाचाचार्यसंसदं’ स्थानं । आचार्यास्तु व्यासादयः । तेषां ब्रह्मलोको हि स्थानं । यथेदं शास्त्रं जानोति सायमाचार्यः, तेषां सदनं ब्रह्मलोकं गच्छति । तथा च पौराणिका वदन्ति,

गरुडपुराणे ।

आहुः समस्तविद्यानां वेदत्रियामनुत्तमां ।
अतस्तद्दातुरस्यैव लाभः स्वर्गापवर्गयोः ॥
विद्यानाञ्च परा विद्या ब्रह्मविद्या समीरिता ।
अतस्तद्दानतो राजन् सर्वदानफलं^(१) लभेत् ॥

देवीपुराणे ।

वेद एव द्विजातीनां साधनं श्रेयसं परम् ।
ततोऽस्याध्ययनाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
तमेव शीलयेत् प्राज्ञः शिष्येभ्यस्तं प्रदापयेत् ।
तदभ्यासप्रदानाभ्यामेतत् किन्नाधिगच्छति ॥

तथा याज्ञवल्क्यः ।

यज्ञानां तपसाञ्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणां ।
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥
योनधौत्य द्विजो वेदानन्त्यत्र कुरुते अमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशू गच्छति सान्वयः ॥

महाभारतेपि ।

यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय^(१) धर्म्मां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स दानफलमश्नुते^(२) ॥

विष्णुधर्म्मीत्तरे ।

वेददानादवाप्नोति सर्वयज्ञफलं नरः ।
उपवेदप्रदानेन गन्धर्वैः सह मोदते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

न तत्कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलम् ।
यद्देदानादाप्नोति स्वल्पादपि महामते ॥

भविष्यत्पुराणे^(३) ।

अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ।
वेदाध्ययनयुक्तस्तु परे ब्रह्मणि लीयते ॥

वेदस्वरूपमुच्यते ।

यजुर्वेदः पिङ्गलाक्षः कृशमध्यो बृहन्नलः ।
बृहत्कपोलकणाङ्गिः स्ताम्रः काश्यपगोत्रजः ॥

वेदाङ्गान्मुच्यन्ते ।

शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।

१ शिष्येभ्य इति ६० मु० ।

३ भविष्यपुराणेषु इति ६० मु० ।

२ स तुल्यफलमश्नुते इति ६० मु० ।

छन्दसां लक्षणञ्चेति षडङ्गानि विदुर्बुधाः ॥

अनुपदञ्चानुपदं छन्दो भाषामसन्वितम् ।

सीमांसान्यायतर्कञ्च तथाङ्गानि विदुर्बुधाः ॥

एवं साङ्गोपाङ्गं वेदं गोत्रस्वरूपादीनि विजानन्नवीप्रानः
पूतो भवति^(१) ।

अन्यान्तरे यथा, तद्वदिदं शास्त्रं ब्रह्मचर्या ।

अभूतेषु च स्थानेषु पौकषेयेषु वर्त्तते ॥

तथ हि । प्र नक्षत्राय देव्याय स इत्थादमहि कर्मकर्त्तव्ये
महामनु । महि सप्तदशेनावस्थिताः । अपिसोदमित्यन्यथा च
अस्मिन्स्तनुवस्तुहि पिनाकमित्यादौ न वर्त्तते । मिहेव्याघ्र^(२)
द्वादशान्निष्टोमस्य स्तोत्राणि आत्मना परां निःपशुकर्माचिषा ।
उत्सप्तोपाषमित्यादौ न वर्त्तते । गच्छेदाचार्यसत्सदं । वीष्णा
शास्त्रपरिसमाप्तिं व्योतयति^(३) ॥

इति श्रीविभायरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ * ॥

समाप्तञ्चायं ग्रन्थः ॥ * ॥

संस्कृत-शास्त्रोपाङ्गवेदस्य लक्षणं सम्पूर्णं
स्मिति १० मु० ।

१ विद्वत्प्राज्ञा उपाध्दाको इति १०

स०

२ वीष्णाशास्त्रपरिसमाप्तिं पना १०

भवतीति इति ग० ।